

Tilbakeblikk på norsk pengehistorie

Konferanse 7. juni 2005 på Bogstad gård

Øyvind Eitrheim og Jan F. Qvigstad (red.)

Historisk-monetær statistikk for Norge

Den 7. juni 2005 arrangerte Norges Bank i tilknytning til prosjektet “Historisk-monetær statistikk for Norge” en konferanse på Bogstad gård. Konferansen var Norges Banks bidrag til 100-årsmarkeringen av unionsoppløsningen i 1905. Westye Høegh, formann i Bogstad Stiftelses styre (familierepresentant for de siste private eierne av Bogstad gård) hadde velvilligst stilt stedet til disposisjon. I denne boken publiserer vi foredragene som ble holdt på denne konferansen. Vi har kalt boken “Tilbakeblikk på norsk pengehistorie”. Stedet og datoen preger utvalget av bidrag til boken.¹

Høsten 2004 publiserte Norges Bank boken “Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003” redigert av Øyvind Eitrheim, Jan T. Klovland og Jan F. Qvigstad. Formålet var å samle og systematisere historisk datamateriale med relevans for prisstabilitet og finansiell stabilitet og å gjøre dette materialet tilgjengelig for forskning og analyse. I denne boken presenteres foreløpige resultater fra arbeidet med å lage historiske lønnsdata for perioden 1726-2004. Det arbeides med å supplere det historiske datagrunnlaget med tall for korte pengemarkedsrenter og utdrag av bankenes balanser før 1900. Dette arbeidet ventes ferdig i 2006. Arbeidet med innsamling og dokumentasjon av det historiske datagrunnlaget blir ledet av professorene Ola Honningdal Grytten og Jan Tore Klovland fra Norges Handelshøyskole. De historiske dataseriene som samles innenfor dette prosjektet, kan lastes ned fra Norges Banks nettsider, og vi tar sikte på å oppdatere dataene jevnlig og gi utfyllende dokumentasjon av revisjoner og nye serier etter hvert som disse blir tilgjengelige.²

Hensikten med det historisk-monetære prosjektet i Norges Bank er ikke bare å samle data, men også å bruke datamaterialet til analyser. Jan F. Qvigstad har analysert de unormale periodene - periodene hvor prisene ikke har vært stabile. Hva kjennetegner disse periodene? Første observasjon er at både

¹Takk til studentene Leif A. Alendal og Pål Mathiesen for bistand med korrekturlesing av manus til boken.

²Se http://www.norges-bank.no/stat/historiske_data/en/hms/

inflasjon og deflasjon har opptrådt med en viss hyppighet i løpet av 500-årsperioden, og at inflasjon som regel etterfølges av deflasjon. Felles trekk for ustabilitet synes å være krig, uår og epidemier - og da særlig når flere av disse begivenhetene faller sammen i tid. Det er imidlertid ikke alle perioder med sterk prisvariasjon som har ført til *varig* endring i prisenivået. Noen episoder på 1700-tallet illustrerer dette. Århundret var preget av tre kriger med tilhørende inflasjon. Bare én av episodene førte til *varig* endring i prisenivået.

Under den store nordiske krig tidlig på 1700-tallet og i forbindelse med den østerrikske arvefølgekrig på 1740-tallet ble inflasjon fulgt av deflasjon og gjenoppbygging av prisenivået. Under syvårskrigen (1756-63) fikk vi imidlertid en *varig* endring av prisenivået. Vanligvis gir krig og forberedelser til krig rask økning i statsutgiftene uten at de er fullt ut skattefinansiert. Vi får dermed inflasjon. Når krigen er over, blir kongens lån tilbakebetalt ved skatteinnkreving og pengesaning, og prisenivået blir gjenoppbygget. Dette mønsteret ble fulgt i de to første tilfellene. Etter syvårskrigen klarte ikke kongen å inndrive nok skatter. Særlig mangelfull ble skatteinnkrevningen i den norske delen av tvillingrikene. Prisenivået fra før krigen ble ikke gjenoppbygget. Qvigstad konkluderer med at selv om prisstabilitet er det normale, så er det perioder med sterk variasjon i prisene. Gjennomgående er det slik at etter de fleste periodene med inflasjon og deflasjon, gjenoppbygges prisenivået. Det er bare et mindretall av de unormale episodene (seks i alt) hvor det skjer varige endringer i prisenivået.

Øyvind Eitrheim har skrevet om Bogstad gård, Peder Anker og trukket frem enkelte pengehistoriske episoder fra tiden før og etter 1814. Peder Anker og Bogstad gård har spilt viktige roller i Norges historie. Anker ble høsten 1814 utnevnt til Norges første statsminister i Stockholm, og som vertskap på Bogstad gård brukte han stedet som representasjonsbolig når han var i Norge. Napoleonskrigene satte sine spor i det dansk-norske tvillingriket og skapte store økonomiske forstyrrelser. Den dansk-norske stat gikk bankerott, og pengevesenet sluttet så å si å fungere. Trelastadelen, inklusive Ankerbrødrene, led store økonomiske tap. De to første forsøkene på å gjenopprette tilliten til pengevesenet mislyktes. Opprettelsen av Norges Bank i 1816 ble starten på en viss stabilisering, men starten var vanskelig, og nye tilbakeslag fulgte. Fra 1822 ble kursen satt for å knytte pengesedlene til sølv, men det var først 20 år senere at sedlene oppnådde pari kurs.

I sitt åpningsforedrag på konferansen pekte sentralbanksjef Svein Gjedrem på at vi kan gå til historien for å lære, slik at vi står bedre rustet til å treffe de rette valgene fremover. Historieforskning kan brukes til å kaste lys over økonomiske sammenhenger og kanskje lovmessigheter. Som et eksempel tok Gjedrem utgangspunkt i situasjonen i 1905 og stilte spørsmålet om det var mulig ut fra de historiske trender - slik de var da - å fremskrive utviklingen de neste 100 årene. En lærdom av denne analysen er at det er svært vanskelig å forutse den realøkonomiske utviklingen med utgangspunkt i enkle trendfremskrivninger. En annen lærdom er at prisstabilitet ikke kommer av seg selv. Betydelige forstyrrelser og feilslått økonomisk politikk kan føre til at økonomien mister sitt nominelle ankerfeste.

Ola Honningdal Grytten presenterte foreløpige resultater fra arbeidet med å konstruere sammenhengende nominelle lønnsreier for industri og skipsfart tilbake til 1700-tallet. De nye reiene for nominelle

lønninger bygger i hovedsak på allerede utførte arbeider samt data hentet fra professor Ingvar Wedervangs lønns- og prishistoriske arkiv ved Norges Handelshøyskole.

Lars Jonung har sett nærmere på den skandinaviske myntunionen (SMU) fra 1873 som Norge formelt sluttet seg til i 1875. Myntunionen bygde, ifølge Jonung, på den nye felles valutaenheten - den skandinaviske kronen. Jonungs artikkel belyser etableringen, funksjonsmåten, effektene og oppløsningen av den skandinaviske myntunionen. Han sammenligner dessuten den skandinaviske myntunionen med dagens europeiske økonomiske og monetære union (EMU). En konklusjon er at medlemskap i EMU krever større grad av økonomisk og politisk tilpasning enn medlemskap i SMU gjorde på sin tid. Jonung hevder dessuten at medlemskap i euroområdet bør sees som en tilbakevending til den stabiliseringspolitiske linje som rådde da SMU ble etablert for 130 år siden.

Bård Frydenlund har skrevet om embedsmannen og handelsmannen Peder Anker, og gir et historisk riss av forretningslivet i Christiania i tiden før 1814. Eksemplene som trekkes frem, er knyttet til arbeidet med oppføring av en ny masovn på Fossum ved Bogstadvannet, og bygging av kjerraten i Åsa i perioden 1805-09 for å sikre tilgang av tømmer til Ankers sagbruk langs Lysakervassdraget.

Preben Munthe beskriver Ankerbrødrenes reise gjennom Europa og deres møte med Adam Smith tidlig på 1760-tallet. Unge adelsmenn og sønner av velstående foreldre i Europa på 1700-tallet tilbrakte gjerne flere av sine ungdomsår på såkalte "dannelsesreiser". I tillegg til språk og viktige kontakter for senere års forretningsvirksomhet, gav disse reisene også mulighet for de unge til å motta intellektuelle stimulanser fra europeisk tenkning innenfor filosofi, økonomi og politikk. I Munthes artikkel trekkes linjene fra Ankerfamiliens reise til utformingen av Norges Grunnlov vel 50 år senere.³

Aanund Hylland reflekterer over unionsoppløsningen i 1905. Han argumenterer for at vi gjerne kan feire 7. juni, men *ikke* med den begrunnelse at unionen med Sverige ble oppløst denne dato. For å hevde at unionen ble oppløst 7. juni, må man forutsette at Norge ikke følte seg bundet av sine internasjonale forpliktelser, altså at vi kunne følge avtaler så lenge vi anså det å være i egen interesse, men neglisjere dem om det skulle passe oss. Blant stormakter har dette ikke vært en helt uvanlig holdning, verken før eller etter 1905. Vi i Norge bør imidlertid ikke gjøre eller si noe som støtter en slik holdning, skriver Hylland.

Oslo, 30. desember 2005

Øyvind Eitrheim og Jan F. Qvigstad

³Ankerfamilien kom senere i kontakt med en annen meget kjent økonom, Thomas R. Malthus, da han besøkte Norge sommeren 1799, året etter at han hadde publisert sitt berømte verk "*Essay on the Principle of Population*" (Malthus, 1798). Malthus besøkte Bernt Anker på hans landsted på Frogner gård (i dag Oslo bymuseum i Frognerparken) og Peder Anker på Bogstad gård. I reisedagboken for 28. juni 1799 sier Malthus om Bogstad: "*Ankers hus viste seg uten sammenligning å være det mest praktfulle vi hittil hadde sett*", Thomas R. Malthus "*Reisedagbok fra Norge 1799*", s. 36, redigert av P. James, Royal Economic Society (1966), oversatt til norsk ved T. Bryn, J. W. Cappelen forlag A/S 1968. Reisedagboken beskriver for øvrig en rekke observasjoner Malthus gjorde under sin rundreise i Norge denne sommeren. Blant annet at en av grunnene til den lave befolkningsveksten i Norge var den lange militærtjenesten, som hindret de innkalte i å gifte seg tidlig og således stifte altfor barnerike familier.

1 Fra Peder Anker til stabilitet i pengevesenet	
<i>Øyvind Eitrheim</i>	1
1.1 Innledning	2
1.2 Kaoset i pengevesenet rundt Napoleonskrigene	4
1.3 Bogstad-familien og det første statslånet	11
1.4 Tilliten til pengepolitikken gjenopprettes	11
2 Prisstabilitet kommer ikke av seg selv	
<i>Svein Gjedrem</i>	19
2.1 Innledning	20
2.2 Trendforlengelse av historiske utviklingstrekk 1905-2005. Hvor feil kan man ta?	21
2.3 Lærdommer	23
3 Prisstabilitet er det normale. Hva kjennetegner det unormale?	
<i>Jan F. Qvigstad</i>	25
3.1 Innledning	26
3.2 Generelle trekk ved prisutviklingen	26
3.3 Eksempler på det unormale, 1516-1830 – Perioden hvor vi ikke har tall for bruttonasjonalprodukt	31
3.4 Eksempler på det unormale, 1830-2005 – “The good”, “the bad” and “the ugly”	46

3.5	Avslutning	53
4	Historisk lønnsstatistikk 1726-2004	
	<i>Ola Honningdal Grytten</i>	57
4.1	Innledning	58
4.2	Utfordringer i arbeid med historiske lønnsdata	58
4.3	Tidligere arbeider	60
4.4	Konstruksjon av nominelle lønnsserier	61
4.5	Metodiske og kildemessige problemer	62
4.6	Nominelle lønnsserier	65
4.7	Deflator	72
4.8	Reallønner	73
4.9	Sammenligning med BNP	75
4.10	Konklusjoner	77
5	Den skandinaviske myntunionen 1873-1924 - en oversikt	
	<i>Lars Jonung</i>	81
5.1	Innledning	82
5.2	Tillkomsten	82
5.3	Funktionssättet	84
5.4	Den makroøkonomiske utviklingen	85
5.5	Uopløsningen	86
5.6	SMU jämfört med EMU	87
5.7	Slutsatser	89
6	Bogstad og Peder Anker - næringsutvikling og investeringer	
	<i>Bård Frydenlund</i>	93
6.1	Innledning	94
6.2	Om Peder Anker, Christiania-eliten og båndene til andre byer i Nord-Europa.	94
6.3	Handelssystemet og kassene	95
6.4	Handselitenes rolle for handelskapitalismens utvikling	96
6.5	Masovnen på Fossum og Den kongelige kredittkassen – “Hjelp” fra det offentlige	97
6.6	Tømmereksporten og kjerraten i Åsa – Ren privatinvestering	99
6.7	Oppsummering	100

7 Adam Smiths norske ankerfeste	
<i>Preben Munthe</i>	103
7.1 Innledning	104
7.2 The Grand Tour	104
7.3 Brødrene Ankers Grand Tour	105
7.4 Neste gang i Toulouse	106
7.5 Næringsfrihet	108
8 Unionsoppløsningen i 1905: Bør vi feire 7. juni?	
<i>Aanund Hylland</i>	111
8.1 Innledning	112
8.2 Bør vi feire unionsoppløsningen 7. juni?	113
8.3 Vår holdning til andres uavhengighet	113
8.4 Hva skjedde og hva skjedde ikke 7. juni 1905?	114
8.5 Ensidig uavhengighetserklæring eller forhandlinger og avtale?	115
8.6 Betydningen av antall parter i unionen	115
8.7 Hvorfor varte den svensk/norske unionen så lenge?	116
8.8 Kontrafaktiske spekulasjoner	117

Fra Peder Anker til stabilitet i pengevesenet

Øyvind Eitrheim¹

Peder Anker og Bogstad gård har spilt viktige roller i Norges historie. Peder Anker ble høsten 1814 utnevnt til Norges første statsminister i Stockholm, og som vertskap på Bogstad gård brukte han stedet som representasjonsbolig når han var i Norge. Bogstad gård dannet derfor en perfekt ramme for konferansen “Historisk-monetær statistikk for Norge” på dagen for markeringen av unionsoppløsningen fra Sverige, den 7. juni 2005. Tiden fra 1807 til 1842 var en spesielt vanskelig tid i den norske pengehistorien. Den dansk-norske stat gikk bankerott og pengevesenet sluttet så å si å fungere. Trelastadelen, inklusive Peder Anker, led store økonomiske tap. De to første forsøkene på å gjenopprette tilliten til pengevesenet mislyktes. Opprettelsen av Norges Bank i 1816 ble starten på en viss stabilisering, men starten var vanskelig og nye tilbakeslag fulgte. Stortinget vedtok i 1822 en langsiktig strategi med sikte på å gjeninnføre sølvmyntstandard. Fra 1822 til 1842 var det forholdsvis stø kurs hvor sedlene gradvis gjenvant sin verdi i forhold til det lovede innvekslingsforholdet til sølv. Først gjennom loven av 23. april 1842 ble sølvinnløsningsplikt til pari kurs gjeninnført etter 85 år med papirmyntstandard.

¹Øyvind Eitrheim er forskningsdirektør i Norges Bank. Takk til Egil Borlaug, Bård Frydenlund, Ola H. Grytten, Aanund Hylland, Jan T. Klovland, Jan F. Qvigstad, Kolbjørn Skaare og Bent Vale for nyttige kommentarer under arbeidet med denne artikkelen. Gjenstående feil og mangler er forfatterens ansvar.

1.1 Innledning

Peder Anker kjøpte Bogstad gård i 1772 for 90 000 riksdaler.² Fra 1804 var han eneeier av både Sørkedalsgodset, Nordmarksgodset, store deler av Hadelandsallmenningen og Bærums Verk. Det var statens pengeproblemer som førte disse store skogeiendommene utenfor Oslo over på private hender midt på 1600-tallet. Kong Christian IV hadde ikke klart å oppfylle sine gjeldsforpliktelser. Krongodset var pant for lån som kongen hadde tatt opp blant annet i forbindelse med Kalmarkrigen (1611-1613), og Danmark-Norges inntreden i Trettiårskrigen i 1625. Da Kongen ikke kunne innfri gjelden, gikk pantet over til panthaverne.

Etter liberaliseringen av utenrikshandelen i 1788 (opphvelse av kornmonopolet, jernmonopolet og andre eksport- og importforbud, samt kraftig reduksjon av mange tollsatser) ble det god vekst i den norske økonomien. Dette gjaldt også for forretningene til Peder Anker. Økonomien utviklet seg godt inntil Danmark-Norge ble trukket inn i Napoleonskrigene – på fransk side. I 1807 ble mye endret. Handelen med Storbritannia ble brutt, og blokade førte Norge inn i en lang økonomisk nedgangsperiode. Selv jubelsommeren i 1814 kunne ikke overskygge de dårlige tidene.

Familien på Bogstad gård spilte sentrale roller i den første perioden i unionen med Sverige. Peder Anker ble 18. november 1814 utnevnt til norsk statsminister i Stockholm, og svigersønnen grev Herman Wedel Jarlsberg ble finansminister i Christiania.³ Begge var tilhengere av unionen, språkmektige menn av europeisk format, som fikk god kontakt med kronprins Carl Johan (som aldri lærte svensk eller norsk).

Ankerfamilien og Bogstad gård hadde stor politisk betydning i tiden før 1814, i 1814 og i tiden etter. Men perioden fra 1807 til 1842 var en spesielt vanskelig tid i den norske pengehistorien. I de følgende avsnittene har vi beskrevet de viktigste hendelsene som hadde betydning for utviklingen i pengevesenet i denne perioden. Vi har supplert denne fremstillingen med å beskrive i rammer de ulike pengeenhetene som ble benyttet, og hvilke institusjoner som utstedte pengesedler. Dessuten beskriver vi de viktigste politiske begivenhetene som hadde betydning for tilliten til pengevesenet.

Vår tid er kjennetegnet av høyt utviklede finansinstitusjoner som tilbyr betalingstjenester knyttet til innskuddskonti (debetkort) og avtaler om kreditt (kredittkort). Pengemengden består i hovedsak av publikums beholdning av ulike typer bankinnskudd, mens sedler og mynt bare utgjorde vel 5% av pengemengden i 2005. I perioden vi betrakter i denne artikkelen, bestod pengemengden utelukkende av sedler og mynt. Bankinnskudd fikk først betydning for pengemengden et godt stykke inn på 1800-tallet.⁴

²Han innledet kjøpsforhandlingene 1772 og flyttet trolig inn 1773 med Anna Elisabeth Cold, men skjøtet er datert 31. mars 1775. Peder Anker og Anna Elisabeth Cold giftet seg 28. oktober 1772.

³At Kronprins Carl Johan ønsket seg Peder Anker som den første norske statsminister i Stockholm skyldtes nok i stor grad de personlige egenskapene som gjorde Anker skikket til denne rollen. Peder Anker hadde dessuten, som vertskap på Bogstad gjennom mange år, et omfattende personlig nettverk. Ikke minst hadde han god kontakt med den svenske kongefamilien og med politikere i Stockholm. Selv om Peder Anker flyttet til Stockholm og brukte Pechlinska huset som sin primære statsministerbolig, ble Bogstad opprettholdt som representasjonsbolig i forbindelse med store mottakelser (Frydenlund, 2005).

⁴Christiania Sparebank ble etablert som Norges første sparebank i 1822, og den første forretningsbanken, Christiania Bank og Kredittkasse, ble etablert i 1848.

Det sentrale skillet vi fokuserer på, er mellom sedler og mynt, og vi legger særlig vekt på å forstå den manglende tilliten sedlene fikk i forbindelse med Napoleonskrigene. Mange land innførte sedler som tvungent betalingsmiddel på 1700-tallet, og dette gjorde det mulig for statsmyndighetene å finansiere statsutgiftene ved hjelp av seddelpressen.⁵ På 1600-tallet hadde Danmark-Norge *sølvmyntstandard*, men etter hvert som sedler ble innført på 1700-tallet gikk flere land over til en *papirmyntstandard* der seddelbanken ikke hadde plikt til å innløse sedler mot sølv. Danmark-Norge gikk i realiteten over til papirmyntstandard i 1757 da den daværende seddelbankens plikt til å innløse sedler mot sølv ble opphevet.⁶

Pengenes ulike roller

Avregningsenhet

Pengeenheten gjør det mulig å holde oversikt over fordrings- og gjeldsforhold i økonomien. Verdien av varer, tjenester og eiendeler uttrykkes i pengeenheter som aktørene i økonomien har kunnskap om og tillit til. Idag er pengeenheten *kroner*, mens pengeenhetene man måtte forholde seg til tidlig på 1800-tallet, var henholdsvis *riksdaler courant*, *riksbankdaler* og *speciedaler*.^a

Betalingsmiddel

Penger brukes som instrument ved oppgjør mellom parter i økonomiske transaksjoner. Betalingsoppgjør skjer ved at det overføres betalingsmidler mellom partene. Sedler og mynt omtales som *lovlige* eller *frigjørende* betalingsmidler, siden debitorer kan kreve å innfri sin gjeld ved hjelp av disse. For at penger skal fungere som transaksjonsmiddel, må de være tilgjengelige og aktørene i økonomien må ha tillit til dem.

Verdioppbevaringsmiddel

Penger brukes også som verdioppbevaringsmiddel. Anekdotiske eksempler er “sølvpenger på kistebunnen”, “sedler i madrassen” eller “penger i banken”. For at penger skal fungere som verdioppbevaringsmiddel, må aktørene ha tillit til at pengenes verdi blir opprettholdt over tid. Men det er lett å finne eksempler der tilliten til pengenes verdi er blitt undergravet. Under *metallmyntstandard* vil utmynting med for lavt metallinnhold ødelegge tilliten til myntene fordi det i praksis vil være vanskelig å skille god og dårlig mynt fra hverandre.^b Under *papirmyntstandard* vil overdreven bruk av seddelpressen undergrave tilliten til pengesedlene på grunn av *inflasjon*. Penger som faller i verdi på denne måten mister tillit, og aktørene vil forsøke å unngå dem ved å flytte formuen til andre formuesobjekter.

^aDisse pengeenhetene er nærmere omtalt i rammene på side 5, 8 og 9.

^bDet forhold at dårlige mynter fortrenger gode mynter, betegnes i litteraturen som Gresham's lov.

⁵En rekke eksempler på dette er drøftet av Jan F. Qvigstad i kapittel 3 i denne boken.

⁶Se egen ramme på side 9 for detaljer.

1.2 Kaoset i pengevesenet rundt Napoleonskrigene

Norge ble sterkt preget av krigen, og nedgangstidene ble langvarige. Etableringen av et eget pengesystem kom på toppen av et finansielt og pengemessig kaos med priseksplosjon (hyperinflasjon) og kollaps i pengenes verdi. Vår beretning starter i august 1807 med krigen med England, bombardementet av København, flåteranet og den engelske blokaden.

Den 24. august 1807 ble det nedsatt en regjeringskommisjon som fra Christiania styrte Norge under Napoleonskrigene. Det var akutt pengemangel i landet, og regjeringskommisjonen utstedte derfor egne pengesedler, såkalte assignasjonsbevis, for å avhjelpe situasjonen. Assignasjonsbevisene ble trykt i Altona i Schlesvig-Holstein, da det ikke var noe seddeltrykkeri i Norge. De kunne benyttes i de offentlige kasser eller løses inn mot riksdaler courantsedler, men da bare i de danske byene Rendsborg og Aalborg. Seddelomløpet ble femdoblet i perioden fra 1806 til 1812, samtidig som prisnivået i Norge ble mer enn ellevedoblet. Den raskt synkende pengeverdien førte også til at skillemynt forsvant ut av omløp fordi metallverdien etterhvert oversteg pengeverdien. For å bøte på mangelen på skillemynt ble det utstedt skillemyntsedler både i Danmark og Norge. Som følge av krigen var kommunikasjonen mellom Norge og Danmark dårlig, og i 1813 var Norge i praksis så godt som adskilt fra Danmark. Prins Christian Fredrik hadde blitt utnevnt til stattholder i Norge og hadde ansvaret for å lede statsstyret fra Christiania. Det var uår og statens inntekter sviktet.

Den 5. januar 1813 ble det opprettet en ny seddelbank i København, kalt Rigsbanken. Riksbankdaler ble innført som ny pengeenhet til erstatning for riksdaler courant.⁷ Pariverdien av 200 riksbankdaler ble satt til 100 speciedaler sølv. Som sikkerhet for riksbankdalerens verdi fikk Rigsbanken pant i fast eiendom. De gamle courantsedlene skulle veksles i nye riksbankdalersedler i forholdet 6:1. Den gamle pengeenheten riksdaler courant ble dermed i praksis nedskrevet med nær 90 prosent. Siden den dansk-norske staten som eide Courantbanken (den opprinnelige seddelbanken) ikke hadde tilstrekkelig sølv til å innfri sin gjeld til seddelinnehaverne, er den kraftige reduksjonen av pengeverdien ofte omtalt som en "*statsbankerott*" (Jahn m.fl., 1966, s. 6).⁸

Siden gamle og nye sedler forble i omløp, kunne ikke nye riksbankdalersedler få større verdi enn seks gamle courantsedler. Forsøket på å rette opp pengesystemet mislyktes, kursen på riksbankdaler mot *hamburger banco* steg fra om lag 300 i januar 1813 til om lag 1 000 i slutten av juli (basert på tall fra Rygg, 1918, bilag s. 387).⁹

⁷Se egen ramme på side 5 for detaljer om disse pengeenhetene.

⁸Bruken av uttrykket "*statsbankerott*" om forordningen av 5. januar 1813 er omstridt og kritiseres blant annet av Keilhau (1952, s.52-54).

⁹Kursen på courantsedler og riksbankdalersedler mot *hamburger banco* refererer seg til kursen i sølvpengemarkedet i Hamburg. Vi omtaler dette markedet i en egen ramme på side 8.

Begreper

Det må skilles mellom sedler og mynt, og mellom skillemynt og den offisielle myntenheten. Skillemynten var ofte preget i mindre verdifulle metaller og oppnådde ikke alltid sin pålydende verdi. I det følgende skal vi ikke omtale skillemynt mer.

Myntenheter og sølvinnhold

Myntenhet	Antall myntenheter per mark fint sølv (233,855 gram)	Gram sølv per myntenhet
Speciedaler	9 1/4	25,282 gram
Riksdaler courant	11 1/3	20,634 gram
Riksbankdaler	18 1/2	12,641 gram

Myntenheter i de ulike tidsperider

Vi vil i det følgende omtale myntenhetene *speciedaler*, *rikdaler courant* og *rikbankdaler*.^a Christian V's myntordning fra 1671 slo fast at det skulle gå 9 1/4 speciedaler på én mark fint sølv.^b Speciedaleren tilsvarte dermed 25,282 gram fint sølv. Riksdaler courant var i hovedsak en avregningsenhet, men ble unntaksvis utmyntet.^c

Riksdaler courant inneholdt mindre sølv enn én speciedaler. Vi regner 11 1/3 courantdaler per mark fint sølv (233,855 gram). Courantdaleren fikk med dette et sølvinnhold som svarte til 81,6 % (=100·(9,25/11,33)) av sølvinnholdet i speciedaleren. Dette svarer til en pari kurs på riksdaler courant på 122,5 når parikursen på speciedaler er 100. Fra 1795 regnes forholdet mellom riksdaler courant og speciedaler til 4:5 (eller 80%), og dette gir courantdaleren en pari kurs på 125 mot speciedaleren. Dette kommer også til uttrykk i preget mynt idet det ble utmyntet 24-skillings- og 8-skillingsmynter som, regnet mot henholdsvis courantdaler og speciedaler, svarte til forholdet 4:5 og 12:15 (Skaare, 1995, s. 135).^d I 1813 ble *rikbankdaler* innført som ny myntenhet og det skulle utmyntes 18 1/2 riksbankdaler per mark fint sølv. Den nye riksbankdaleren fikk med dette halvparten av sølvinnholdet til en speciedaler. Parikursen for riksbankdaler ble derfor satt til 200. Riksbankdaleren var delt i 6 mark à 16 skilling. I 1816 ble *speciedaler* gjeninnført som offisiell pengeenhet i Norge da Stortinget vedtok lovene om Norges Bank og pengevesenet, sanksjonert 14. juni 1816. Sølvinnholdet skulle være 9 1/4 speciedaler per mark fint sølv. Hver speciedaler ble delt i 120 skilling eller fem ort à 24 skilling. Vi viser forøvrig til Skaare (1995) for en oversikt over Norges mynthistorie.

^aI tillegg eksisterte såkalte *rikdaler kroner* som ble innført av Christian IV i 1618 men disse spilte en mindre sentral rolle.

^bÉn mark fint sølv veide 233,855 gram og omtales ofte som en kølnsk mark etter den tyske byen Köln.

^cSlik utmynting skjedde gjerne i forbindelse med kongelige personers besøk i Norge (Skaare, 1995, s. 135).

^dDet samme gjaldt forholdet mellom riksdaler courant-sedlene og riksdaler species-sedlene som ble utstedt av Speciebanken i perioden 1791-1798 (Rønning, 1980). Speciebanken er nærmere omtalt i rammen på side 9.

Rigsbanken fastsatte 1. august 1813 innløsningskursen for riksbankdaler til 375.¹⁰ Dette representerte en nedskrivning av pariverdien med nær 47 prosent. Seddelkursen i markedet var imidlertid enda svakere, målt mot hamburger banco steg kursen på riksbankdaler til 2 333 ved utgangen av 3. kvartal 1813 (den tilsvarende kursen på riksdaler courant var da hele 14 000). Dermed var den første kollapsen et faktum.

Ifølge Torkel H. Aschehoug, professor i rettsvitenskap 1862-1886 og i statsøkonomi fra 1870, påførte oppryddingen etter den dansk-norske statsbankerotten ved årsskiftet 1812/1813:

«... samfundet forøgede økonomiske lidelser. Ikke nok med at [den nye Rigsbanken] manglede sølv til at opretholde de nye rigsbanksedlers værdi. Men den fik først efterhaanden disse nye sedler færdige, [...] og den maatte afgive 15 millioner av dem til statskassen, som hurtigen satte dem i omløb. Følgen heraf var, at de gamle courantsedler maatte forblive i omløb som tvungne betalingsmidler efter det lovbestede kursforhold (1:6) saa længe indtil de af Rigsbanken blev indløste.»

(Aschehoug, 1903, 214-215).

For å skaffe staten penger utstedte prins Christian Frederik vinteren 1814 riksbankdalersedler i egen (anonyme)¹¹ regi, de såkalte “prinsesedler”.¹² I tillegg ble det utstedt sedler (også riksbankdaler) fra Rigsbankens filial i Christiania i samme periode. Under Napoleonskrigene hadde det også blitt utstedt flere typer pengerepresentativer som i praksis fungerte som betalingsmidler.¹³

Riksforsamlingen på Eidsvoll gjorde et nytt forsøk på å gjenreise tilliten til pengevesenet. Den 13. mai 1814 vedtok riksforsamlingen med 79 mot 29 stemmer den såkalte “Eidsvollsgarantien”. Rigsbankens norske filial – som ble omdøpt til *Norges midlertidige rigsbank* og fungerte som sentralbank for det uavhengige Norge sommeren 1814 – skulle få utstede 14 millioner riksbankdaler i nye sedler. Medlemmene av riksforsamlingen garanterte personlig for kursen. Kursen ble satt til 53 prosent av opprinnelig sølvverdi. Det innebar i realiteten den andre devalueringen siden 1813, denne gang med 47 prosent (Hodne og Grytten, 2000).¹⁴

¹⁰100 speciedaler rede sølv eller 200 riksbankdaler hamburger banco måtte nå betales med 375 riksbankdaler i sedler. Den tilsvarende økningen av innløsningskursen for de gamle courantdalersedlene var fra 1 200 til 2 250. Regjeringen i København hadde forutsett at markedskursen på de nye riksbankdalersedlene mot hamburger banco ville være svakere enn innløsningskursen den første tiden, og hadde allerede da forordningen ble innført 5. januar 1813 bestemt at innløsningskursen skulle justeres hvert halvår (1. februar og 1. august).

¹¹Jfr. sedlenes formulering “Udstædt efter højeste Befaling”.

¹²Skaare (1995 s. 242) redegjør videre for prinsesedlenes skjebne. Den offisielle betegnelsen på sedlene var *stattholderbevis* eller *regentskapsbevis*. Det var ikke gitt noen garanti eller sikkerhet for deres verdi. I et brev til Christian Frederik i april 1814 stemplet kronprins Carl Johan prinsesedlene som falsknerier og truet med å behandle alle som var i besittelse av slike, som falsknere. Prinsesedlene ble etter hvert inndratt og brent på Akershus festning 19. mars 1817.

¹³Seddelmengden steg kraftig under Napoleonskrigene. Av de 145 millioner riksdaler courant som var i omløp i 1813 var om lag 45 millioner i form av assignasjonsbevis utstedt av regjeringskommisjonen i Norge eller danske og norske skattkammerbevis (Svensden m.fl. 1968). I tillegg til riksdaler dansk courant sirkulerte også sedler utstedt av den dansk-norske Speciebank som var blitt etablert i 1791. Siden grunnlaget for seddelutstedelsen var innlån av riksdaler dansk courant ble verdien av de to seddeltypene den samme.

¹⁴Rigsbanken fastsatte 1. august 1813 innløsningskursen for 200 riksbankdaler sølvverdi til 375 riksbankdaler. Dette var også den kurs riksforsamlingen la til grunn da den vedtok Eidsvollsgarantien. Gamle sedler, assignasjonsbevis mv. skulle være vekslert inn mot riksbankdalersedler innen utgangen av 1814. Slik gikk det ikke.

Sommeren 1814 sirkulerte altså såvel de gamle riksdalersedlene som gjaldt før statsbankerotten (courants-edler), og de nye riksbankdalersedler om hverandre. Riksbankdalersedler ble dessuten utstedt både av Rigsbankens norske filial og av prins Christian Frederik (de omtalte prinsesedlene), men sedlene hadde ikke fast innløsningsverdi. I første bind av Norges Banks historie sier Nicolai Rygg:

«Naar en seddelbank er fritatt for sin forpligtelse til at indløse sedlene med metal, blir sedlenes avhengighet av landets mynt løst. De uindløselige sedler blir selv hovedmynt. Deres verdi synker under metallets verdi, kan ogsaa tildels staa høiere end denne. Sedlenes verdi svinger efter sine egne love, efter sin mængde i forhold til behovet og efter den større eller mindre tillid de nyder. Under Napoleonskrigene blev papirmyntfoten almindelig i mange land. Der blev utstedt store mængder sedler for at dække regeringens utgifter.»

(Rygg, 1918 s. 18)

Den neste kollapsen skjedde da det ble klart at Eidsvollsgarantien ikke var tilstrekkelig til å sikre verdien til den nye pengeenheten riksbankdaler. Oppgaven med å grunnlegge det nye rikets pengevesen gikk til det første ordentlige Storting 1815-1816. Det var dyp splittelse mellom Odelstinget og Lagtinget i synet på hvordan dette skulle gjøres, og 22. januar 1816 ble Eidsvollsgarantien forkastet av et samlet Storting idet den ikke oppnådde kvalifisert flertall slik grunnlovens §76 krevde:

«Da Eidsvollsgarantien var forkastet, maatte det faa betydning hvad der forøvrig blev bestemt med hensyn til sedlene. Naar garantien falt bort mistet sedlene ethvert grundlag. Men der kunde lægges et nyt med den følge at sedlene kunne arbeide sig op av den dype fornødelse. I denne retning maatte jo allerede lagtingets beslutning om en delvis inddragelse av sedlene virke.» (Rygg, 1918, s. 381)

Tilsidesettelsen av Eidsvollsgarantien ble lagt merke til også i utlandet. Da grev Wedel foretok en reise til England i 1818 for å forsøke å skaffe den norske staten et lån, viste det seg at *“mægtigere firmaer hadde begivenhetene i friskt minde, og at Norges kredit led derunder”* (Rygg, 1918, s. 87).

I dagene 5.-9. april 1816 vedtok Stortinget seks lover om etablering av et pengevesen med tilhørende institusjoner. Sanksjon av lovene fulgte 14. juni. Norges Bank ble opprettet. Speciedaleren ble innført som ny pengeenhet. Ifølge loven skulle Norges Bank ha et sølvfond på minst to millioner speciedaler. En ny pengesaning måtte iverksettes og det kunne ikke utstedes nye penger før de gamle sedlene som var i omløp, var sanert. Gamle sedler skulle innløses til en kurs 1:10, det vil si ti riksbankdaler per speciedaler. Det innebar en nedskrivning av riksbankdaleren med 80 prosent i forhold til opprinnelig verdi,¹⁵ den tredje devalueringen siden 1813 (Hodne og Grytten, 2000). Innvekslingen skulle være fullført i løpet av 1817. Det viste seg ikke å være mulig å etablere tilstrekkelig frivillig oppslutning om etableringen av sølv-

¹⁵Opprinnelig var det to riksbankdaler per riksdaler species.

Seddelverdien kunne være forskjellig fra sølvverdien

I likhet med mange andre nasjoner hadde Danmark-Norge det som omtales som *sølvmyntstandard*. På 1700-tallet var den viktigste pengeenheten *riksdaler courant*. Etter hvert ble det vanlig å utstede pengesedler pålydende riks daler courant. En oversikt over utstedere av sedler i denne perioden er omtalt i en egen ramme. Da Courantbanken ble opprettet i 1736^a garanterte banken som utsteder av sedlene innveksling mot den tilsvarende verdi i sølv. En seddel pålydende en riks daler courant ble lovet innvekslet mot en kurs som svarte til sølvinnholdet. Hvis dette løftet ble holdt, sier vi at seddelen hadde pari kurs (i dette tilfellet kurs 122,5). Courantbankens plikt til seddelinnløsning til pari kurs ble opphevet i 1757, og det gikk hele 85 år før innløsningsplikten ble gjeninnført i 1842. I hele denne perioden hadde vi derfor i praksis en *papirmyntstandard* og ikke en metallstandard for pengeverdien. Fra 1795 ble pari kurs på riks daler courant satt lik $125 = 100 \cdot (5/4)$. Sølvmyntene var utmyntet i speciedaler mens verdien av courantsedlene ble fastsatt på sølvpengemarkedet i Hamburg (se nærmere omtale av dette markedet under). Hamburger banco hadde et fast sølvinnhold og tre mark hamburger banco hadde samme sølvinnhold som én speciedaler. Det gikk derfor $27 \frac{3}{4}$ mark hamburger banco på en kølnsk mark fint sølv (233,855 gram). Sedlenes verdi i forhold til sølv, i vårt eksempel kursen på 100 riks daler courant, ble notert mot hamburger banco. I perioden 1795-1800 holdt kursen seg nær 125 som var pari kurs, men tidlig på 1800-tallet begynte kursen på courantsedlene å svekkes, dvs. stige. I 1809 var kursen steget til 250 mot hamburger banco og dermed hadde sedlene mistet halve sølvverdien. En som ønsket å kjøpe 100 sølvspecier i 1809 måtte betale 250 riks daler courant i sedler.

Sølvpengemarkedet i Hamburg

Sølvpengemarkedet i Hamburg utviklet seg på 1700-tallet til å bli det mest sentrale sølvpengemarkedet i Europa.^b Hamburger Bank utviklet seg i siste halvdel av 1700-tallet til å bli den sentrale oppgjørskonten i Europa. Banken mottok innskudd i sølv (depositotjenester) og flyttet sølvinnskudd mellom ulike kundekonti (girotjenester). Avregningsenheten hamburger banco tilsvarte en fast mengde sølv, og verdien var derfor utelukkende avhengig av endringer i sølvprisen. En mark hamburger banco tilsvarte 8,427 gram fint sølv. Det ble ikke foretatt utmynting av hamburger banco og det ble heller ikke utstedt sedler. Verdien kunne dermed ikke forringes av inflasjon. Siden banken mottok sølvinnskudd fra mange land, ble hamburger banco også en felles sølvreferanse for verdien på landenes valuta og etter hvert som papirpenger ble mer og mer utbredt på 1700-tallet, fungerte den som referanse for sedlenes sølvverdi. Flere land opphevet etter hvert innløsningsplikten for sedler mot sølv, og innførte papirmyntstandard. Kursnoteringer i referansevalutaen hamburger banco viste hvordan seddelverdien utviklet seg i forhold til pari sølvverdi.

^aBankens egentlige navn var "Den Kiøbenhavnske Assignation-, Vexel- og Laane-banque" men ble på folke-
munne omtalt som Courantbanken. Se ramme på side 9 for detaljer.

^bSe Wilhelm Keilhau (1952) for detaljer om dette markedet.

Tidsperiode / dato	Utsteder av sedler / pengerepresentativer	Kommentar
1695	Jørgen thor Møhlen	Denne første seddelutstedelse i Danmark-Norge med kongelig autorisasjon var i 1695. Sedlene ble inndratt allerede året etter.
1713-1729	Kong Frederik IV	Krigsøkonomi satte staten i pengenød og kong Frederik IV utstedte fra 1713 tre serier med riksdalersedler. Sedlene sirkulerte ikke i Norge, og ble inndratt i etterkant av den store nordiske krig (1700-1720).
1736-1813	Courantbanken	Seddelbank som i utgangspunktet var forpliktet til å innløse riksdaler courantsedler mot sølv til pari kurs. Innløsningsplikten ble endelig opphevet i 1757, og i 1762 ble minste seddelvalør redusert til én riksdaler courant. Courantbanken ble nasjonalisert i 1773.
1791-1813	Speciebanken	Intensjonen var at Speciebanken skulle erstatte Courantbanken. Siden Courantbanken i praksis fortsatte sin virksomhet, ble resultatet at Speciebanken, i tillegg til å utstede egne riksdaler speciesedler, også bidro til distribusjon av riksdaler courant-sedlene. Forholdet mellom verdien av de to typene riksdalersedler var 4:5 (jf. fotnote <i>d</i> s. 5). Speciebanken ble overtatt av staten i 1813.
1799-1813	Depositokassen	Depositokassen ble opprettet da Speciebanken i 1799 ikke klarte å imøtekomme behovet for sedler innenfor gjeldende dekningsregler. Depositokassen var en kredittinstitusjon som gav lån til eksisterende virksomheter. Lån ble gitt i riksdaler courantsedler. Depositokassen utstedte ikke egne sedler. ^a
1807-1813	Regjeringskommisjonen	For å avhjelpe pengemangelen i Norge under blokaden utstedte regjeringskommisjonen store mengder assignasjonsbevis. Det var også mangel på skillemynt, og Den Kongelige Mynt på Kongsberg ble gjenåpnet i 1807 etter å ha blitt lagt ned i 1806.

^aSedlene skulle merkes med et spesielt stempel.

Tidsperiode / dato	Utsteder av sedler / pengerepresentativer	Kommentar
1813	Rigsbanken	Banken ble opprettet ved forordningen av 5. januar 1813 og skulle erstatte Courantbanken, Speciebanken og Depositokassen. Planen var å erstatte gamle courantsedler med nye riksbanksedler i forholdet 6:1, og gjenopprette tilliten til pengevesenet. Forsøket mislyktes.
1814	Prins Christian Frederik	Utsteder av pengerepresentativer vinteren 1814 (stattholderbevis eller regentskapsbevis, på folke-munne kalt "prinsesedler").
1814	Norges midlertidige Rigsbank	Eidsvollsforsamlingen garanterte for de tidligere utstedte sedler samt 14 millioner riksbankdaler som ble utstedt sommeren 1814 ("Eidsvollsgarantien"). Stortinget opphevet garantien 22. januar 1816. Sedlenes verdi fortsatte å falle betydelig i perioden 1814-1816. Dette forsøket på å gjenopprette tilliten til pengevesenet mislyktes også.
1816	Norges Bank	Lov om Norges Bank vedtas. Riksbanksedler skulle veksles inn i nye speciedalersedler i forholdet 10:1. 23. august 1818 utsatte Stortinget å gjeninnføre innløsningsplikt for speciedalersedler mot sølv til pari kurs. Sedlenes verdi falt betydelig frem til 1822, og først fra januar 1823 ble innløsningsplikt innført, men til en betydelig overkurs. Innløsningsplikt til pari kurs ble først gjeninnført 23. april 1842, nesten 20 år senere.

fondet. Det ble derfor skrevet ut en tvungen sølvskatt og Norges Bank ble etablert ved *fundasjon*¹⁶ etter mønster av den dansk-norske Speciebank som ble opprettet i 1791 (Rygg, 1918).¹⁷

¹⁶En *fundasjon* (eller *funda(t)s*) ble brukt som betegnelse på bestemmelser gitt av staten, eller med dens godkjenning, om bruk og forvaltning av midler avsatt til et bestemt formål (Kunnskapsforlaget, 1979).

¹⁷Lovgiverne i 1816 hadde vedtatt lover som dekket to måter å etablere Norges Bank. Først forsøkte man å etablere en frivillig bank ved en *octroi*, som var den vanlige måten å regulere statlige privilegier som ble gitt til private. Forsøket på å etablere en frivillig bank måtte imidlertid oppgis da sølvfondet fikk for liten oppslutning. Norges Bank ble derfor etablert ved en *fundasjon*. Hovedkontoret ble plassert i Trondheim – i god avstand fra de øvrige statsmyndighetene. Sølvfondet på to millioner speciedaler ble finansiert ved at det ble skrevet ut tvungen sølvskatt. Sølvskatten var svært byrdefull og det tok lang tid å inndrive nok sølv til å fylle opp fondet. Skaare (1995, s. 150-164) gir en fyldig beskrivelse av hvordan "*Det frie Norge ordner sitt pengevesen*".

1.3 Bogstad-familien og det første statslånet

Den statsfinansielle situasjonen ble stadig verre i årene etter 1814. Det var helt nødvendig med et statslån. Skatteinntektene dekket ikke statens utgifter. Det var ikke enkelt å finne noen som ville yte lån til den unge nasjonen. Etter at grev Wedels forhandlinger i London i 1818 ikke førte frem, lyktes det Peder Anker å skaffe et mindre lån fra Michaelson & Bendix (Stockholmsbasert bankierforma) i 1819. Lånet ble gitt på stramme vilkår, og statsminister Anker og grev Wedel måtte stille Bogstad gård og Bærums verk i pant som sikkerhet for lånet (Keilhau, 1929, s. 310).

Først i 1820 lyktes det å få innvilget et større lån hos Brødrene Benecke i Berlin. Ifølge Oskar Kristiansen (1931, s. 289) ble dette såkalte “*tyvelånet*” gitt med sikkerhet i alle statens faste eiendommer og statens tollinntekter (Steen, 1954, s. 69-70). Lånet ble imidlertid gitt på så dårlige vilkår at det ble vurdert som en nasjonal fornærmelse, og lånet ble innløst allerede i 1824.¹⁸ Nye lån ble opptatt på bedre betingelser.¹⁹

De dårlige tidene førte til at en rekke store virksomheter gikk konkurs. I mai 1819 brant trelastlageret til det Ankerske fideikommiss²⁰ (der Oslo S. ligger i dag) og hele vinterproduksjonen av trelast ble ødelagt. Verdiene var ikke forsikret. Danske assurandører sluttet å tegne forsikringer i Norge etter 1814, og et norsk forsikringsmarked hadde ikke blitt etablert. Det Ankerske fideikommiss gikk konkurs høsten 1819. Peder Anker og grev Wedel Jarlsberg kjøpte imidlertid opp store deler av boet, blant annet Hakadal og Moss jernverk, etter konkursen.²¹ Bogstad gård, Bærums Verk og skogeieendommene var sterkt belånt, og gjelden var tung å betjene. Av boken *Løvenskiold-Vækerø. En familiebedrift gjennom 355 år* av Gunnar Jermann (2004) fremgår det at Norges Bank i perioder på 1820- og 1830-tallet hadde pant i Nordmarka for 90 000 speciedaler.²²

1.4 Tilliten til pengepolitikken gjenoprettes

Vi har sett hvordan riksdaler courant først ble avløst av riksbankdaler (forordningen av 5. januar 1813). Deretter ble riksbankdaler erstattet av speciedaler (lov om Norges Bank av 14. juni 1816). Kursen på

¹⁸Til å kontrollere at lånevilkårene ble overholdt, ble det opprettet en kommisjon på fem medlemmer, oppnevnt direkte eller indirekte av långiveren. Administrasjonsomkostningene for lånet var store. Driften av kommisjonens kontor kostet 2 000 speciedaler sølv årlig, og når det gjaldt dokumentene som var stilt som sikkerhet for lånet var disse deponert i Hamburg. Dette forsinket selvsagt alle transaksjoner som hadde med disse eiendommene å gjøre. Selv Carl Johan fant Beneckes betingelser “*høist upassende og forkastelige*”, men kongen måtte la sine betenkeligheter fare og underskrive kontrakten (Kristiansen, 1931 s. 290-1, Steen, 1954, s. 70).

¹⁹Mens Peder Ankers halvårige lån fra Michaelson & Bendix i 1819 hadde en effektiv rente på hele 28 prosent (Steen, 1954, s. 64), var den effektive renten på det såkalte “*tyvelånet*” vel 12,5 prosent (Klovland, 2004a, s. 106). Sverre Steen (1954, s. 70) peker på at det selvstendige Norge allerede nøt tilstrekkelig tillit i det internasjonale pengemarkedet til å få lån på noenlunde samme vilkår som andre stater. Slik sett representerte “*tyvelånet*” en nasjonalpolitisk seier ifølge Steen.

²⁰Et fideikommiss betegner en formuesmasse som holdes sammen slik at den som er eier bare har krav på formuesavkastningen. Formuen går uforminsket videre i arv. Det Ankerske fideikommiss bestod av formuen som Peder Ankers eldre bror Bernt Anker etterlot seg ved sin død i 1805.

²¹Takk til Bård Frydenlund for bidrag til å klarlegge disse forholdene.

²²Etter inngifte i familien Wedel Jarlsberg overtok Carl Otto Løvenskiold i 1897 Bærums verk og Nordmarksgodset.

Kaoset i pengevesenet rundt Napoleonskrigene i korte trekk

Starten var Napoleonskrigene med den engelske blokaden, unormalt vær med sterke kuldeperioder og høy dødelighet i befolkningen. Pengemengden ble mangedoblet i løpet av få år og Norge opplevde priseksplosjon (hyperinflasjon). Pengeenheten var riksdaler courant. Ved utløpet av 1812 hadde courantsedlene mistet nær 95 prosent av sin verdi regnet mot sølv. En måtte betale 1 760 riksdaler courant i sedler for 100 speciedaler i sølv.

Det første forsøket på stabilisering mislyktes.

Forordningen av 5. januar 1813 var det første seriøse forsøket på å gjenopprette tiliten til pengevesenet. Den nye pengeenheten ble kalt riksbankdaler. Pari kurs ble satt til 200 mot hamburger banco. Utsteder var den nye seddelbanken Rigsbanken i København. Fordi kommunikasjonen mellom Norge og Danmark var nærmest ikke-eksisterende, ble riksbankdalersedler utstedt både av Rigsbankens norske filial, og av prins Christian Frederik. Riksbankdalersedlene skulle veksles mot gamle courantdalersedler i forholdet 1:6. Dette innebar en devaluering av valutakursen med nær 90 %. I tillegg til de nye riksbankdalersedlene, var også de gamle courantdalersedlene og andre pengerepresentativer fremdeles i omløp, og det gikk tregt med innvekslingen. Det ble ingen stabilisering. De offentlige utgiftene ble finansiert ved å trykke sedler i stedet for ved å skrive ut skatter. Høsten 1813 nådde kursen på riksdaler 14 000, det vil si at en måtte betale 14 000 riksdaler courant (eller 2 333 riksbankdaler) i sedler for 100 speciedaler i sølv. I Figur 1 ser vi hvordan verdien av riksdaler courant og riksbankdaler falt kraftig gjennom 1813.

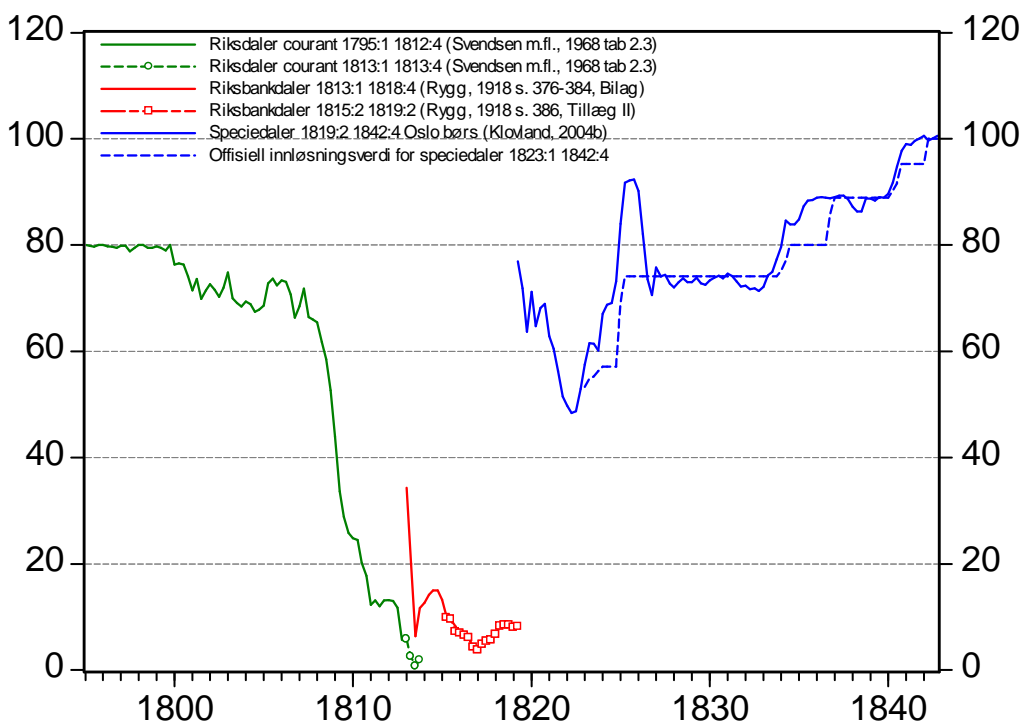
Det andre forsøket på stabilisering mislyktes også

Våren 1814 forsøkte riksforsamlingen på Eidsvoll å få orden på pengevesenet. Den 13. mai 1814 vedtok riksforsamlingen den såkalte Eidsvollsgarantien. Den garanterte for statsgjelden, og dessuten for utstedelsen av 14 millioner nye riksbankdaler som skulle finansiere statsutgiftene det første året. Garantikursen for riksbankdaler ble satt til 375 mot hamburger banco. Dette innebar en ny devaluering, denne gang med 47 %. Utover høsten falt imidlertid verdien av riksbankdalersedlene ytterligere, og før jul 1814 hadde kursen steget til over 600, og i januar 1816 var den over 2 000 mot hamburger banco (Rygg, 1918, s. 379). Stortinget vedtok 22. januar 1816 å oppheve Eidsvollsgarantien. I Figur 1 ser vi hvordan verdien av riksbankdaler fortsatte å falle gjennom 1816 før bunnivået ble nådd ved årsskiftet 1816/1817. På det svakeste var kursen på riksbankdaler over 3 000 mot Hamburger banco.

Det tredje forsøket på stabilisering lyktes, men starten var vanskelig.

Mai-grunnlovens §75 pålegger Stortinget å føre oppsyn med pengevesenet. I novembergrunnlovens §110 var det ettertrykkelig slått fast at Norge skulle ha sin egen sentralbank og sitt eget pengevesen. Norges Bank ble opprettet ved lov av 14. juni 1816. Myntenheten ble bestemt å være norsk speciedaler, og den skulle være knyttet til sølv. Riksbankdaler skulle veksles inn mot speciedaler i forholdet 10:1. Et sølvfond på minst to millioner speciedaler måtte skaffes til veie gjennom en tvungen sølvskatt.

Norges Bank startet sin funksjon i 1818 og speciedaler ble utstedt, men Stortinget utsatte å innføre innløsningsplikt for de nye speciedalersedlene mot sølv til pari kurs. Den nye staten la en tung skattebyrde på innbyggerne. I tillegg ble deler av statsutgiftene finansiert ved hjelp av dyre utenlandske lån. Seddelfinansieringen ble dermed begrenset, men var ikke helt fraværende. Sedlene mistet mye av sin verdi i forhold til sølv. I 1822 hadde kursen på speciedaler blitt svekket (dvs. steget) til vel 220 slik at verdien var falt til under 45 prosent av pari mot hamburger banco. Stortinget vedtok 15. november 1822 en langsiktig strategi der en tok sikte på å føre pengeverdien tilbake til pari slik at Norges Bank hadde plikt til å veksle 100 speciedaler i sedler mot 100 speciedaler i sølv. Det tok 20 år før dette målet var nådd. Først 23. april 1842 ble plikten til å løse inn sedler mot sølv til pari kurs gjeninnført, 85 år etter at denne plikten var blitt opphevet i 1757.

FIGUR 1 Seddelverdi i prosent av pari sølvverdi for hamburger banco 1795-1842. Figuren viser utviklingen i verdien til tre typer sedler: 1795-1813 riksdaler courant (grønn linje), 1813-1818 riksbankdaler (rød linje), 1819-1842 speciedaler (blå linje).

Kilder: Klovland (2004b), Rygg (1918), Svendsen m.fl. (1968)

speciedaler er notert på Oslo Børs fra mai 1819. Vi har forsøkt å lage en samlet fremstilling av utviklingen i seddelverdien for perioden fra 1795 til 1842. Figur 1 viser kvartalsvise observasjoner av seddelverdien i prosent av sølvverdien for hamburger banco i perioden 1795:1-1842:4. I 1795 var verdien av courant-sedlene nær pari sølvverdi, altså 80 prosent regnet mot hamburger banco.²³

Seddelverdien holdt seg relativt stabilt rundt pari i årene 1795-1800. Fra 1800 begynte den å falle. Verdifallet ble kraftigere da Norge for alvor ble trukket inn i Napoleonskrigene i 1807. I løpet av kriseårene fra 1807 til 1812 ble seddelbeholdningen femdoblet. Ved utgangen av 1812 var seddelverdien redusert til vel fem prosent av pari verdi mot hamburger banco. Det ble stadig vanskeligere for den dansk-norske staten å klare gjeldsforpliktelsene sine, og for å stabilisere pengevesenet ble Rigsbanken opprettet 5. januar 1813. Riksbankdaler ble innført som ny pengeenhet, og gamle riksdaler courant skulle veksles mot riksbankdaler i forholdet 6:1. Ved forordningen av 5. januar 1813 ble pengeverdien skrevet ned med nær 90 prosent. De nye riksbankdalersedlene fortsatte imidlertid å falle i verdi gjennom 1813. Vi finner dette igjen i Figur 1 i form av det kraftige fallet i verdien på riksdaler courant i 1813, og vi ser det samme fallet i verdien av de nye riksbankdalersedlene gjennom 1813.²⁴ Dette er den første kollapsen i pengevesenet. Stortinget vedtok 1. august 1813 en ytterligere reduksjon av innvekslingskursen for riksbankdaler.

En kort periode våren 1814 økte verdien av riksbankdalersedlene til 15 prosent mot hamburger banco (Rygg, 1918). Deretter ser vi hvordan seddelverdien igjen falt gjennom 1815 og 1816. Det er rimelig å anta at opphevelsen av Eidsvollsgarantien 22. januar 1816 bidro til å forsterke fallet. Seddelverdien nådde sitt laveste nivå ved årsskiftet 1816/1817. Verdien var da redusert til om lag fire prosent av pari regnet mot hamburger banco. Hver speciedaler sølv måtte betales med 25 riksbankdaler i sedler. Dette er den andre kollapsen i pengevesenet.

Gjenopprettingen av pengevesenet stod eller falt nå med etableringen av Norges Bank. Forsøket på å etablere den frivillige bank måtte oppgis i desember 1816 da det bare var tegnet aksjer for vel 40 prosent av det minimum som måtte til (Skaare, 1995 s. 155). Det ble derfor skrevet ut sølvskatt til den tvungne banken. Innkrevingen av sølvskatten ble påbegynt tidlig i 1817.²⁵

Kursen på riksbankdaler falt ytterligere da det viste seg at den frivillige bank ikke lot seg etablere. De som hadde mulighet til det, flyttet sine midler over i utenlandsk valuta, og verdien av de norske riksbankdalersedlene fortsatte å falle. I første kvartal 1817 var kursen godt under 40 prosent av omvekslingskursen til de nye speciedalersedlene. I februar 1817 besluttet regjeringen at de som ikke kunne betale tvangsinnskuddene med edelt metall, kunne innfri gjelden med 25 riksbankdalersedler for hver speciedaler. Dette bidro til å stanse fallet i seddelverdien. Kursen styrket seg utover våren 1817, og

²³Detaljer om sølvinnholdet i riksdaler courant, riksbankdaler og speciedaler er drøftet foran.

²⁴Kilde: Rygg (1918, bilag s. 376-384).

²⁵I Norges Banks arkiver finnes det lister over hvem som innbetalte sølvskatten og hvor mye den enkelte betalte. Skaare (1995, s. 156-160) gir en detaljert beskrivelse av inndrivingen av sølvskatten. Det gjennomsnittlige bidraget per person var 2 speciedaler 31 skilling. Bidraget per person i byene var vesentlig høyere enn på landet. Gjennomsnittsbidraget per person i Christiania var vel 15 speciedaler. Finansminister Grev Wedel Jarlsberg var ilignet 7 500 speciedaler og det Ankerske fideikommiss 15 000 speciedaler.

denne utviklingen fortsatte gjennom første halvår 1818.

Tvangsinnskuddene til sølvfondet på to millioner speciedaler var en faktor som bidro til å stabilisere seddelverdien. Det gikk imidlertid tregere med innbetalingen til sølvfondet enn myndighetene hadde trodd.²⁶ I februar 1818 gjenstod 750 000 speciedaler, i 1819 om lag 250 000 speciedaler og i 1826 var restansen bragt ned i 6 150 speciedaler (Jahn m.fl., 1966 s. 43, Skaare, 1995 s. 159).

Høsten 1818 ble det igjen en negativ utvikling i forsøket på å stabilisere pengeforholdene. Stortinget vedtok i en ny lov om Norges Bank av 13. august 1818 at de som hadde betalt halvparten av innskuddene, kunne få utsatt innbetaling av restbeløpet. Men enda viktigere, loven fastsatte ikke noen dato for sølvinnløsning til pari kurs. Mens det tidligere hadde være meningen at slik innløsningsplikt skulle være på plass allerede i 1819, ble beslutningen om sølvinnløsning nå delegert til Norges Banks direksjon. Det ble dessuten stilt krav om kvalifisert flertall både i bankens administrasjon og i representantskapet. Gunnar Jahn har uttalt seg sterkt kritisk til Stortingets vedtak: *“At Stortinget vek tilbake for å fastsette en bestemt dato for sølvinnløsning til pari kurs, førte til at vi fikk et ustabilt pengevesen i Norge helt fram til 1842”* (Jahn m.fl., 1966, s. 29). Finansministeren Grev Wedel Jarlsberg hadde store betenkeligheter med å anbefale sanksjon av loven, som han mente brøt med prinsippene for det nye pengevesenet, men gav etter og loven ble sanksjonert (Keilhau, 1929, s. 212). Seddelverdien begynte på ny å falle relativt til pari sølvverdi. Fra april 1819 ble kursen på speciedaler notert på Oslo børs. Vi ser av Figur 1 at forholdet mellom verdien av speciedaler og riksbankdaler var om lag 1:10, slik vekslingsforholdet tilsa. I perioden fra 1819 til 1822 ble seddelverdien etter hvert kraftig svekket, slik at den i 1822 bare tilsvarte 45 prosent av pari.

Men her stoppet den negative utviklingen. Stortinget vedtok 15. november 1822 en langsiktig strategi der en tok sikte på å føre pengeverdien til pari verdi i sølv. Det ble også vedtatt sølvinnløsningsplikt, men ikke til pari kurs. Den offisielle innløsningskursen ble satt til 190 i Lov om Norges Bank av 15. november 1822. Det ble også satt en nedre grense på 175. Innveksling kunne nå finne sted, men til 90 prosent overkurs. Dette betød at sedlenes innløsningsverdi var vel 53 prosent av pari. I årene som fulgte ble innløsningsverdien gradvis ført tilbake til pari.²⁷ Trelasthandelen med Storbritannia tok seg opp tidlig på 1820-tallet, selv om de britiske tollsatsene på norsk tømmer fortsatt var svært høye.²⁸ Speciedaleren appresierte til over 90 prosent av pari verdi i 1825. Selv om konjunktorene forverret seg mot slutten av tiåret, var det imidlertid nå etablert ny tillit til pengevesenet. Til tross for at seddelverdien svekket seg noe, holdt den seg relativt stabil mellom 70 og 90 prosent av pari verdi (Klovland 2004b). Figuren viser hvordan den offisielle kursen gradvis ble endret mot pari innløsningsverdi. Det tok nær 20 år å nå dette målet, og først gjennom loven av 23. april 1842 ble Norges Bank pålagt sølvinnløsningsplikt til

²⁶Egil Borlaug har gjort meg oppmerksom på at en god del av det utlignede beløpet ble kjøpt av Norges Bank. I protokollene fremgår dette ved merknaden “Kjøbt af Banken”.

²⁷Vi viser til Jahn m.fl.(1966, s.36-42) for detaljer. Se også Skaare (1995, s. 166).

²⁸De britiske tollsatsene på norsk tømmer ble kraftig hevet fra 1809, samtidig som avgiftene ble fjernet for kanadisk trelast. Kanadisk trelast overtok dermed markedet og fortrenget trelast fra Norge og Østersjølandene. Det var samme tollsats på korte og lange planker og dette rammet særlig den norske eksporten siden den hadde en større andel med små dimensjoner. Priseksempler i Rygg (1918, s. 273-4) indikerer at avgiftene kunne utgjøre opptil 300 prosent av trelastens verdi på utskipningsstedet.

pari kurs. Den lange perioden med papirmyntfot var over. Det hadde gått 85 år siden Courantbankens sølvinnløsningsplikt ble opphevet i 1757 etter utbruddet av syvårskrigen.

Vi kan finne noen interessante felles utviklingstrekk i pengevesenet i Sverige og Norge i denne perioden. Norge hadde gjennom revisjonen av grunnloven i november 1814 slått fast retten til et selvstendig pengevesen med egen sentralbank i unionen med Sverige. Både Sverige og Norge hadde i realiteten papirmyntfot i den første tiden etter Napoleonskrigene, og begge land ønsket å gå over til sølvmyntfot. Den svenske Riksdagen gjorde i 1823 vedtak om å gjeninnføre sølvmyntfot med plikt for Sveriges riksbank til å løse inn sedler mot sølv, men i motsetning til i Norge skulle dette skje til en svakere realisasjonskurs enn pari (Fregert, 1999). Det tok i praksis elleve år fra Riksdagen hadde fattet dette vedtaket til sølvmyntfot ble gjeninnført i Sverige i 1834, og til en realisasjonskurs som tilsvarte 37,5 prosent av den gamle parikursen mot sølv.²⁹ Dette illustrerer at Sverige hadde mange av de samme utfordringene som Norge i denne perioden. Også i Norge var det debatt om nivået på realisasjonskursen. Anton Martin Schweigaard (1832) krevde at speciedaleren skulle få fast realisasjonskurs mot sølv til datidens kurs mot hamburger banco, som var om lag 75 prosent av pari kurs. Forslaget fikk ikke tilslutning i Stortinget, og Schweigaard tilrådte da at kursen skulle føres tilbake til pari snarest mulig (Keilhau, 1929, s. 329-30).

Fra slutten av 1830-årene gikk norsk økonomi inn i en god periode. Valutakursen holdt seg på et stabilt nivå, først gjennom perioden med sølvmyntfot frem til gullmyntfot ble innført 1. januar 1874, og deretter frem til utbruddet av første verdenskrig i 1914. Formelt deltok Norge i Den skandinaviske myntunion fra 1875 sammen med Danmark og Sverige.³⁰ Denne perioden er grundig drøftet av Lars Jonung i kapittel 5 i denne boken.

Bibliografi

- Aschehoug, T. H. (1903), Kort oversigt over den norske mynt- og pengeværdis historie, sammenlignet med Vesteuropas, *Statsøkonomisk tidsskrift*.
- Fregert, K. and L. Jonung (1996), “Inflation and switches between species and paper standards in Sweden 1668-1931: A public finance interpretation”, *Scottish Journal of Political Economy*, 43(4), 444–467.
- Fregert, K. (1999), “Ekonomporträttet: Hans Samuel Collin (1791-1833)”, *Økonomisk Debatt*, 27(3), 173–186.
- Frydenlund, B. (2005), *På vei inn i unionen. Anker-familien og Sverige*, Bogstad Gård Venneforening.
- Hodne, F. og O. H. Grytten (2000), *Norsk økonomi i det 19. århundre*, Fagbokforlaget.

²⁹Klas Fregert har oppgitt at ny paritet for svenske riksdaler fra 1834 ble fastsatt slik at 2 2/3 riksdaler banco (seddel utstedt av Sveriges riksbank) skulle tilsvare 1 riksdaler species (sølvmynt). Dette innebar en devaluering av den gamle parikursen med 62,5 prosent (Fregert and Jonung, 1996, s. 462).

³⁰De tre landene ble den 16. oktober 1875 enige om tilleggskonvensjonen til myntunionen som Danmark og Sverige hadde etablert i 1873, men unionen ble ikke satt i kraft i Norge før 1. januar 1877 (Nielsen, 1917 s. 26).

- Jahn, G., A. Eriksen og P. Munthe (1966), *Norges Bank gjennom 150 år*, Oslo: Norges Bank.
- Jermann, G. (2004), *Løvenskiold-Vækerø. En familiebedrift gjennom 355 år*, Løvenskiold (eget forlag).
- Keilhau, W. (1929), *Det norske folks liv og historie gjennom tidene (Bind VIII): Tidsrummet 1814 til omkring 1840*, Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Keilhau, W. (1952), *Den norske pengehistorie*, Oslo: H. Aschehoug & Co.
- Klovland, J. T. (2004a), "Bond markets and bond yields in Norway 1820-2003", 99-180, kap. 4 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland and J. F. Qvigstad (eds.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819–2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Klovland, J. T. (2004b), "Historical exchange rate data 1819-2003", 289-347, kap. 7 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland and J. F. Qvigstad (eds.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819–2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Kristiansen, O. (1931), *Norges finanser 1814-1830*, Oslo: Cammermeyers boghandel.
- Kunnskapsforlaget (1979), *Aschehoug og Gyldendals STORE NORSKE leksikon*, Oslo: Kunnskapsforlaget (H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard) A/S og A/S Gyldendal Norsk Forlag).
- Nielsen, A. (1917), *Den skandinaviske myntunion. Et historisk riss*, København.
- Rygg, N. (1918), *Norges Banks historie. Første del*, Kristiania.
- Rønning, B. R. (1980), *Norges pengesedler og seddelbankvesen inntil 1874. Første del: Sedler utstedt i København*, Universitetsforlaget.
- Skaare, K. (1995), *Norges mynthistorie. Bind 1*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Smith, C. (1980), *Bankrett og statsstyre*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Steen, S. (1954), *Det Frie Norge: Krise og avspenning*, Oslo: J. W. Cappelens forlag.
- Svendsen, K. E., S. AA. Hansen, E. Olsen og E. Hofmeyer (1968), *Dansk pengehistorie*, Danmarks Nationalbank.
- Schweiggaard, A. M. (1832), Anmeldelse av Jacob Aalls bok "Nutid og fortid" i tidsskriftet *Vidar*.

KAPITTEL 2

Prisstabilitet kommer ikke av seg selv

Sentralbanksjef Svein Gjedrem¹

Vi kan gå til historien for å lære, slik at vi står bedre rustet til å treffe de rette valgene framover. Svein Gjedrem tar utgangspunkt i situasjonen i 1905 og stiller spørsmålet om det hadde vært mulig ut fra de historiske trender - slik de var da - å fremskrive utviklingen de neste 100 årene. En lærdom av denne analysen er at det er svært vanskelig å forutse den realøkonomiske utviklingen. En annen lærdom er at prisstabilitet ikke kommer av seg selv. Betydelige forstyrrelser og feilslått økonomisk politikk kan føre til at økonomien mister sitt nominelle ankerfeste.

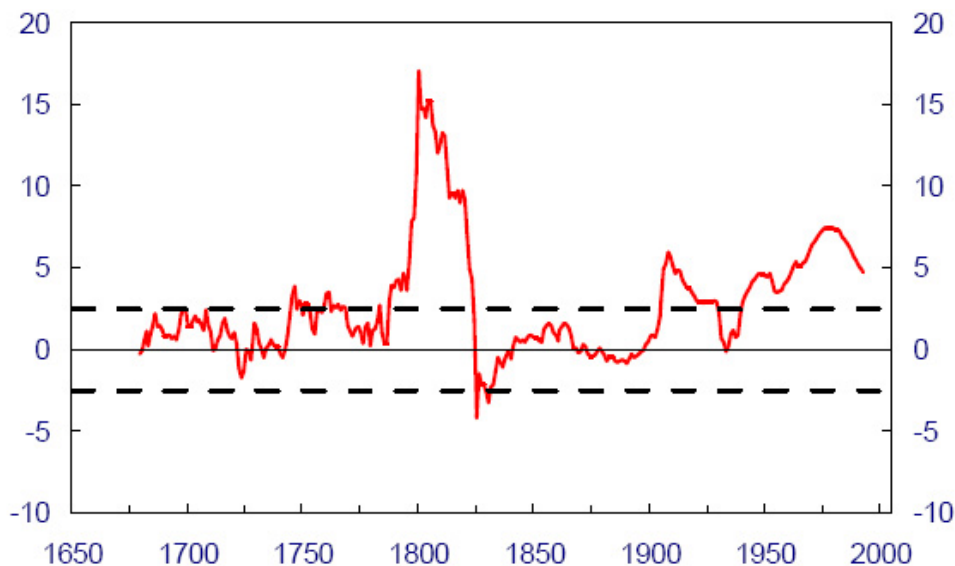
¹Åpningsinnlegg på konferansen “Historisk-monetær statistikk for Norge” som ble arrangert av Norges Bank på dagen for markeringen av unionsoppløsningen fra Sverige den 7. juni 2005. Innlegget er noe forkortet.

2.1 Innledning

Historieforskning kan brukes til å kaste lys over økonomiske sammenhenger og kanskje lovmessigheter. Målet for bankens arbeid med historisk monetær statistikk har vært å skaffe data som kan brukes til forskning og utredning innenfor to av bankens kjerneområder, pengepolitikk og finansiell stabilitet. Statistikk er laget i nært samarbeid med akademiske miljøer, og da hovedsakelig med Norges Handelshøyskole.

Historieforskning kan brukes til å kaste lys over økonomiske sammenhenger og kanskje lovmessigheter. Det kan i den sammenheng være nærliggende å søke etter svar på spørsmålet om hva som er det normale.

500 års norsk prishistorie er av særlig stor interesse for pengepolitikk. Historien viser at prisstabilitet er det normale, og at høy prisstigning er et krigs- og nødsårfenomen samt et 1970- og 1980-talls fenomen. Figur 1 viser 25 års glidende gjennomsnitt for inflasjonen. Dette gjennomsnittet har stort sett ligget i intervallet mellom -5 prosent og +5 prosent unntatt i perioden under Napoleonskrigene, 1. verdenskrig og andre halvdel av 1900-tallet.

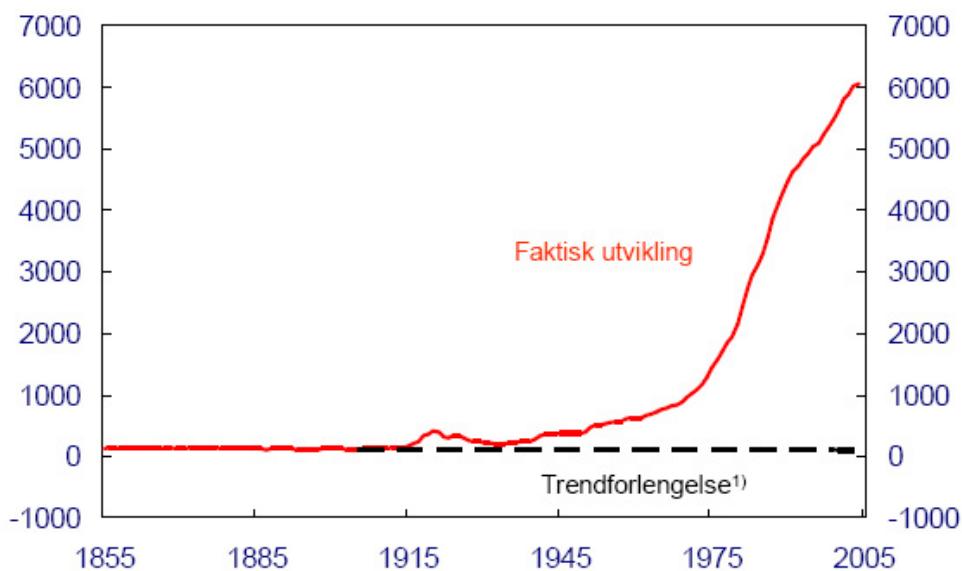

FIGUR 1 Inflasjon 1667 - 2004. 25 års glidende gjennomsnitt. Årlig prosentvis vekst.
Kilder: Grytten (2004), Statistisk sentralbyrå og Norges Bank.

2.2 Trendforlengelse av historiske utviklingstrekk 1905-2005.

Hvor feil kan man ta?

Hvordan vil framtiden se ut dersom vi framskriver det vi vet om historien? To størrelser av spesiell interesse for økonomer er bruttonasjonalprodukt og konsumpriser. En måte å framskrive på er å trendforlenge historiske utviklingstrekk. Dersom økonomer i 1905 hadde hatt dagens statistiske begreper og teknikker tilgjengelig, ville de kanskje også gjort slike øvelser. La oss tenke oss at de gjorde det, og at de ønsket svar på spørsmålet: Hvilket prisnivå og realinntektsnivå vil innbyggerne i Norge stå overfor når de markerer unionsoppløsningen i 2005? Figur 2 viser en trendmessig fremskrivning av prisutviklingen fra

FIGUR 2 Framskrivning av prisutviklingen fra 1905. Indeks, 1850=100.

Kilder: Grytten (2004a), Statistisk sentralbyrå og Norges Bank.

¹⁾ Basert på gjennomsnittlig prisvekst foregående 50 år.

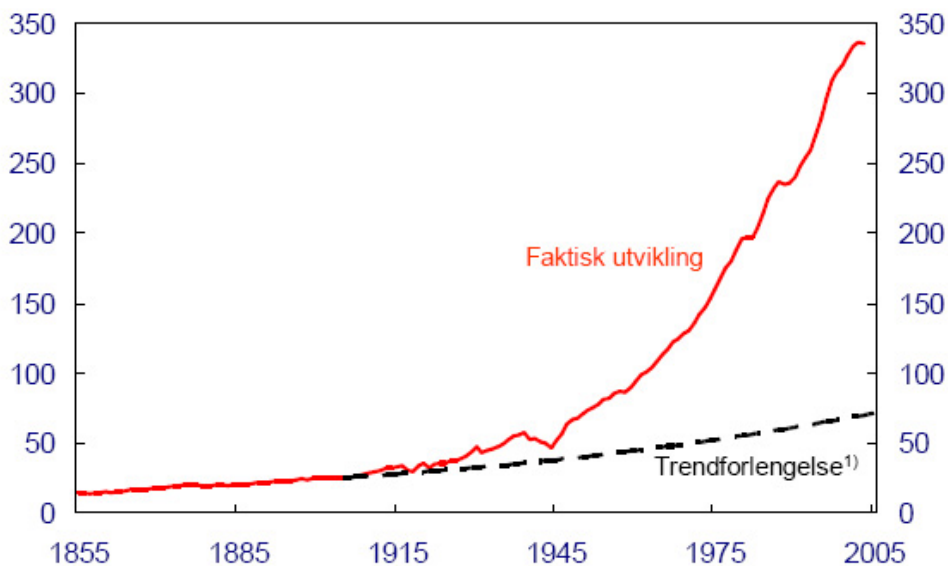
1905 til 2005. Figuren viser at en slik trendfremskrivning ville ha bommet på prisnivået med en faktor på nesten 55. I ettertid er det også lett å forstå hvorfor. Tiårene før 1905 var preget av stabile priser. Det skyldes at speciedaleren allerede fra 1842 hadde vært knyttet til en fast verdi i sølv.² Tidlig på 1870-tallet valgte mange nasjoner å gå over til gullstandard. Speciedaleren ble knyttet til gull i 1874 og fra 1875 ble kroner innført som ny pengeenhet til erstatning for speciedaleren. Samtidig slutter Norge seg til den skandinaviske myntunion som Danmark og Sverige hadde etablert to år tidligere. Lars Jonung skriver

²Allerede i 1822 besluttet Stortinget at speciedaleren skulle styres mot parikurs overfor sølv. Parikurs oppnås i 1842.

om myntunionen i kapittel 5 i denne boka. Disse systemene ga økonomien og prisene et fast nominelt anker. Det hadde vi til felles med flere av våre handelspartnere.

Datidens økonomer kunne med utgangspunkt i historien ikke påregne at nasjonale og internasjonale pengesystemer ville stå overfor store forstyrrelser som ville bringe opp prisnivået betydelig og føre til stor ustabilitet. Med første verdenskrig ble gullstandarden suspendert, og pengemengden og prisnivået steg kraftig. Deflasjonspolitikkk på 1920-tallet brakte prisnivået ned, men bidro trolig også til ustabilitet. Prisnivået økte på nytt under andre verdenskrig da okkupasjonsmaktene brukte seddelpressen til å finansiere en vesentlig del av sine utgifter. På 1970- og 1980-tallet bidro den økonomiske politikken i mange land til sterk prisstigning.

Hvor godt ville så økonomene i 1905 truffet på realinntektsnivået til nordmenn i 2005? Figur 3 viser trendfremskrivning av BNP per innbygger fra 1905 til 2005. Figuren avslører at de også her ville ha bommet, men bare med en faktor på fem. De kunne ikke forutse den økte veksttakten i norsk og internasjonal økonomi som følge av store teknologiske framskritt, omstillinger og økt produktivitet.

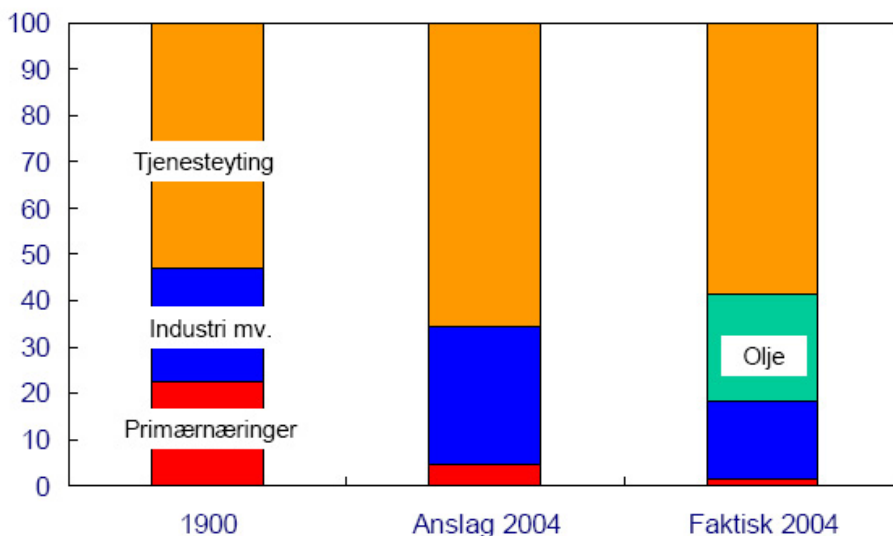
FIGUR 3 Framskrivning av BNP per innbygger fra 1905. Faste 2000-priser, tusen kroner.

Kilder: Grytten (2004b), Statistisk sentralbyrå og Norges Bank.

¹) Basert på gjennomsnittlig realinntektsvekst foregående 50 år.

Derimot kunne de med utgangspunkt i sin økonomiske historie sagt noe om næringsstrukturen i vår tid. Figur 4 viser fremskrivningen av næringsstrukturen for tre næringer. Fra 1865 til 1900 falt primærnæringsenes andel av samlet verdiskaping fra om lag 34 prosent til 22 prosent. I den samme peri-

oden sto industri og annen vareproduksjon samt tjenesteytende næringer for en økende andel av samlet verdiskaping. I 1900 skjedde om lag 24 prosent av verdiskapingen i industri og annen vareproduksjon. Dersom de hadde fremskrevet utviklingen i de tre næringsgruppene, ville de anslått at primærnæringsenes andel av samlet verdiskaping skulle falle til i underkant av 5 prosent. Industri og annen vareproduksjon skulle øke sin andel til 30 prosent og tjenesteytende næringer til 66 prosent. Verdiskapingen i

FIGUR 4 Framskrivning av verdiskaping i tre næringer. Prosent av samlet verdiskaping. Kilder: Statistisk sentralbyrå og Norges Bank.

primærnæringsene falt noe mer enn datidens økonomer ville anslått og tjenesteytende næringer økte noe mindre. De ville tatt større feil av utviklingen i industrien. Industriens andel av samlet verdiskaping økte riktignok fram til begynnelsen av 1950-tallet. Etter dette tok veksten i privat og offentlig tjenesteyting gradvis over, og fra 1970-tallet vokste petroleumssektoren fram. Utbygging og bruk av inntekter fra petroleumssektoren bidro til å holde veksten oppe i Norge, mens den avtok i mange andre land.

2.3 Lærdommer

Kan vi trekke noen lærdommer av fallgrubene ved å framskrive eller trendforlenge økonomiske størrelser? En lærdom er for det første at det er svært vanskelig å forutse den realøkonomiske utviklingen. Dersom vi i dag skal trendforlenge den historiske veksten, vil vi trolig også bomme betydelig på inntektsnivået. Vi vet ikke i dag hvilke teknologiske nyvinninger som vil komme. Men vi vet at nye prosesser og produkter vil komme til, og at næringsstrukturen vil endres i retninger som vi i dag ikke kan forutse. Vi kan heller ikke utelukke at Norge får en lengre stagnasjon for eksempel knyttet til nedbygging av petro-

leumssektoren.

En annen lærdom er at prisstabilitet ikke kommer av seg selv. Betydelige forstyrrelser og feilslått økonomisk politikk kan føre til at økonomien mister sitt nominelle anker. Som resultat kan prisstigningen skyte fart eller bli for lav og negativ, og produksjonsutviklingen kan bli svært ustabil. Som landets sentralbank tar vi arbeidet med å sikre prisstabilitet alvorlig. Vi setter renten fra måned til måned med et mellomlangt tidsperspektiv, men siktemålet er å skape tillit til stabil utvikling i kroneverdien på lang sikt. De som da lever, vil se om det holder 100-året ut.

Bibliografi

Grytten, O. H. (2004a), "A consumer price index for Norway 1516-2003", 47-98, kap. 3 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland and J. F. Qvigstad (eds.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819–2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.

Prisstabilitet er det normale. Hva kjennetegner det unormale?

Jan F. Qvigstad¹

Overgangen til inflasjonsstyring, som for vår del skjedde i 2001, fortonte seg kanskje der og da som overgang til et nytt og ukjent system for pengepolitikken. Men dagens pengepolitiske system springer ut av en historisk erkjennelse av hva pengepolitikken faktisk kan oppnå.

De siste 500 årene er preget av prisstabilitet. Det er riktignok flere perioder med uro, men bare seks episoder skiller seg ut med store og vedvarende endringer i prisenivået. De fem første episodene er prisrevolusjonen på 1500-tallet, syvårskrigen rundt 1760, Napoleonskrigene, samt første og andre verdenskrig. Dette er eksempler på monetære forstyrrelser. Veksten i pengemengden stod ikke i forhold til veksten i økonomien for øvrig. Den sjettede og siste episoden omfatter etterkrigstiden. Denne gangen var det den makroøkonomiske politikken og undergravingen av det nominelle ankeret som førte til økningen i prisenivået.

Selv om prisstabilitet har vært det normale, må vi erkjenne at forstyrrelser har skjedd, og være forberedt på at forstyrrelser fortsatt vil skje. Gjennom historien har perioder med feilslått pengepolitikk, feilslått finanspolitikk eller ytre omstendigheter vi ikke er herre over, bidratt til oppgangstider og nedgangstider i Norge og andre land. Disse episodene kan vi trekke lærdom fra. Når pengepolitikken har som sin fremste oppgave å gi økonomien et nominelt anker, bidrar pengepolitikken samtidig til økonomisk fremgang.

¹Jan Fredrik Qvigstad er sjeføkonom og direktør i Norges Bank med ansvar for pengepolitikk.

3.1 Innledning

Vi som kom inn i voksenlivet på 1970 tallet, vokste opp i en inflasjonstid og tok det som det normale. Men hvis en utvider tidsperspektivet, så finner en at prisstabilitet er det normale, jevnfør Qvigstad (2004).² I perioden fra 1516 til utbruddet av første verdenskrig i 1914 steg prisene med en takt som tilsvarer en årlig prisstigning på 0,67 prosent per år. Utvider vi perioden med de siste 90 årene er takten 1,33 prosent per år.

Selv om prisstabilitet er det generelle trekket, så betyr ikke det at prisene alltid har vært stabile. Vi skal i denne artikkelen konsentrere oss om de unormale periodene hvor prisene ikke har vært stabile.³

3.2 Generelle trekk ved prisutviklingen

Vi har prisdata for Norge tilbake til 1516, men årlige prisdata finnes først fra 1666.⁴ Det betyr at vi kan konstruere årlige inflasjonsdata tilbake til 1667. Gjennom det meste av denne perioden, nærmere bestemt frem til og med 1873, var det pengepolitiske regimet gitt ved sølvstandard (fra 1874 ved gullstandard). Myntene hadde sin verdi knyttet til den mengden sølv de inneholdt.⁵ Da papirpengene ble innført, var også de knyttet til sølv (henholdsvis gull) gjennom innløsningsplikten. Enhver som eide en pengeseddel kunne gå til banken og kreve å få utlevert en bestemt mengde sølv (henholdsvis gull), nemlig seddelens verdi. Følger vi kvantitetsteorien betyr dette at så lenge metallmengden i økonomien ikke økte raskere enn produksjonen, ville det gjennomsnittlige prisnivået ligge fast. På kort sikt kunne derimot prisnivået svinge kraftig som en følge av etterspørsels- og tilbudssjokk.

Figur 1 viser prosentvis årlig prisendring fra 1667 til 2004. Vi ser at prisendringen hovedsakelig har fluktuert rundt null. Dette betyr at prisnivået har vært stabilt over lengre perioder. Dette er ikke en tilfældighet, men en direkte konsekvens av det pengepolitiske regimet.

Vi ser at i perioden frem til 1830 er variasjonen i inflasjonen betydelig. Legg spesielt merke til de voldsomme utslagene under Napoleonskrigene. Utover 1800- og 1900-tallet ser prisutviklingen til å være langt mer stabil. Riktignok må vi se bort fra første verdenskrig og mellomkrigstiden. Den økte stabiliteten i prisutviklingen kan ha sammenheng med at jordbruksproduksjon ble mindre dominerende som andel av totalproduksjonen.

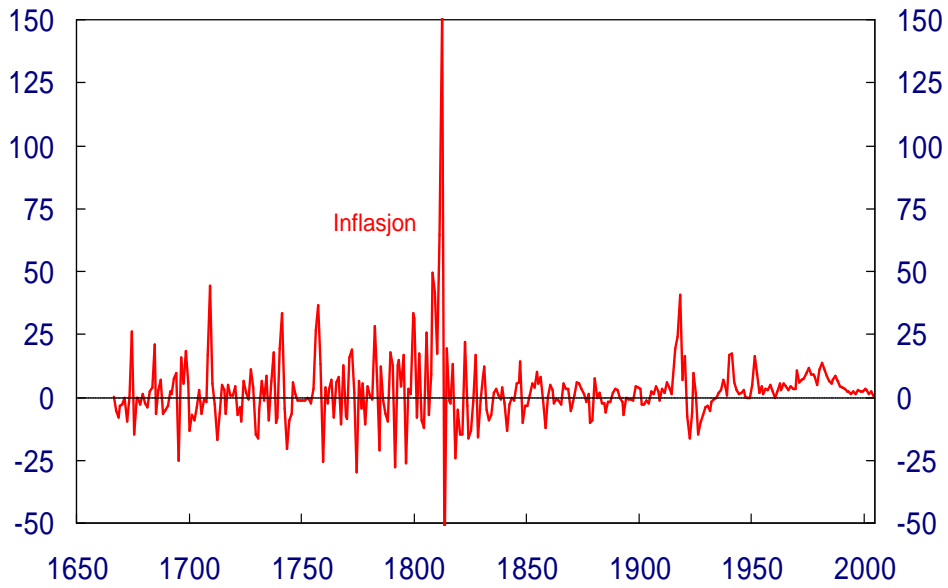
For lettere å se om det er forskjell mellom enkelte perioder, viser vi i figur 2 et 25 års symmetrisk, glidende gjennomsnitt av inflasjonen. For et bestemt år viser figuren et gjennomsnitt av inflasjonen i de

²Se <http://www.norges-bank.no/english/conferences/2004-06-11/>

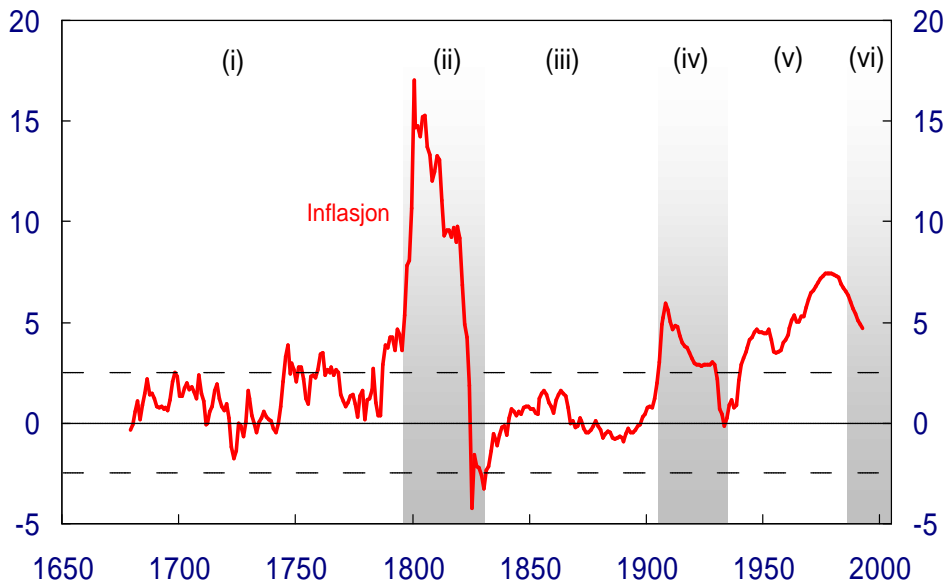
³Jeg vil takke forskningsdirektør Øyvind Eitheim, fagdirektør Amund Holmsen og Øystein Bieltvedt Skeie for uvurderlig hjelp. Skeie samlet inn data fra en rekke ulike kilder og skrev sin masteroppgave i samfunnsøkonomi (Skeie 2005) som et ledd i arbeidet med denne artikkelen. Hans veileder, i tillegg til Øyvind Eitheim, var professor Ragnar Nymo. En stor inspirasjonskilde har også vært sentralbanksjef Svein Gjedrem og visesentralbanksjef Jarle Berge. De vet begge å verdsette arbeidet med historisk monetær statistikk og høster av arbeidet i sine taler og foredrag.

⁴Se Grytten (2004a).

⁵Regimene omtales av denne grunn ofte som sølvmyntstandard (gullmyntstandard) eller som sølvmyntfot (gullmyntfot).

FIGUR 1 Norsk inflasjonsrate i prosent, 1667-2004

FIGUR 2 Norsk inflasjon 1667-2004, seks hovedperioder. 25 års symmetrisk og glidende gjennomsnitt for norsk inflasjon

tolv foregående år, det aktuelle året og de tolv kommende år. Figur 2 viser tydelig at prisstabilitet er det normale. I det aller meste av perioden siden midten av 1600-tallet har den gjennomsnittlige inflasjonen ligget i området pluss - minus 2 1/2 prosent. Det dominerende er altså lav inflasjon og lav deflasjon.

Vi kan på grunnlag av figur 2 foreta en grov periodisering hvor norsk prishistorie deles inn i seks perioder.

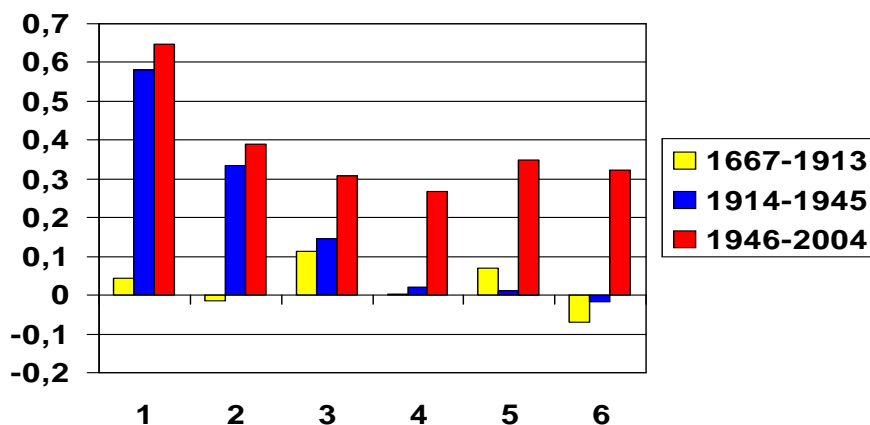
Norsk prishistorie 1667-2004, seks hovedperioder	
(i)	På 1600- og 1700-tallet var prisstabilitet fremtredende.
(ii)	Dette ble avløst av en periode på begynnelsen av 1800-tallet med svært høy inflasjon, etterfulgt av deflasjon. Denne episoden er knyttet til Napoleonskrigene og den etterfølgende paripolitikken.
(iii)	Resten av 1800-tallet var preget av prisstabilitet.
(iv)	1900-tallet ble innledet med en periode med prisuro, høy inflasjon under som etter første verdenskrig ble etterfulgt av en langvarig deflasjonsperiode.
(v)	Andre halvdel av 1900-tallet har derimot vært preget av vedvarende høy inflasjon.
(vi)	Det er først siden siste halvdel av 1980-tallet at inflasjonen har vist en fallende tendens. Dette innleder en ny periode med prisstabilitet hvor innføringen av inflasjonsmålet innebærer den endelige gjenvinningen av det nominelle ankeret.

I figur 1 så vi at prisendringene på 1600- og 1700-tallet var svært variable selv om vi nå har sett at den gjennomsnittlige inflasjonen lå nær null. Dette står i sterk kontrast til perioden etter andre verdenskrig hvor prisendringene har vært stabile samtidig som inflasjonen har vært høy. Dersom vi ser på utviklingen i inflasjonen etter andre verdenskrig, så har et godt tips på neste års inflasjon nesten alltid vært årets inflasjon. Er dette en egenskap ved prisutviklingen som alltid har eksistert, eller er dette en særegen egenskap for de siste 10-årene? Figur 3 viser i hvilken grad høy inflasjon blir etterfulgt av høy inflasjon i ett, to, tre, fire osv. år senere.

Dersom tallet er én, betyr det at høy inflasjon blir etterfulgt av høy inflasjon og lav inflasjon blir etterfulgt av lav inflasjon. Er tallet null, er det ingen sammenheng, og er tallet minus én, betyr det hyppige svingninger mellom høy og lav inflasjon.

For å analysere dette spørsmålet har vi delt datamaterialet inn i tre perioder

- (i) Før første verdenskrig (merket gult)
- (ii) 1914 til 1945 (merket blått)
- (iii) Etter andre verdenskrig (merket rødt)

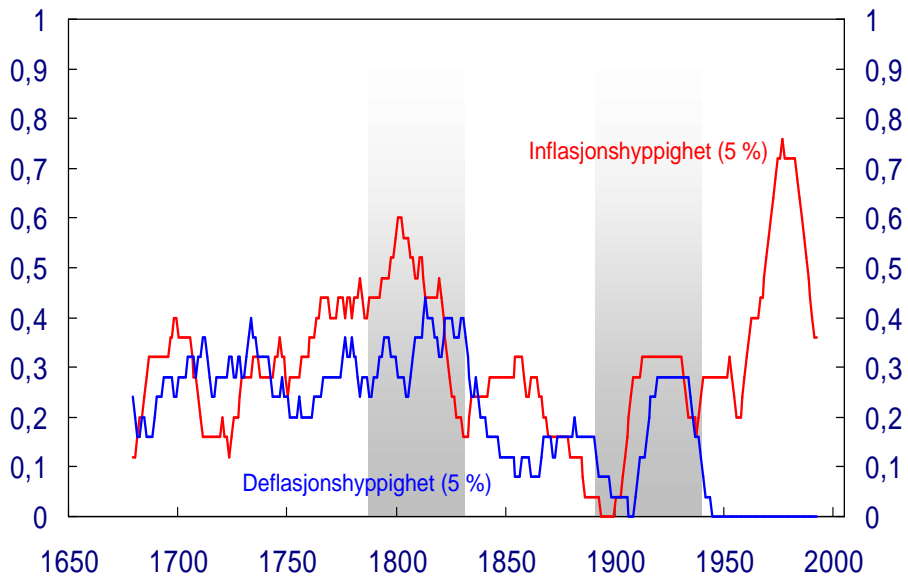
FIGUR 3 Autokorrelasjonen for norsk inflasjon

Vi ser at for perioden før første verdenskrig er det ingen systematisk sammenheng mellom inflasjonen i etterfølgende perioder. De gule søylene har lav verdi og er både positive og negative. I første halvdel av 1900-tallet er det en klar tendens til positiv sammenheng (de blå søylene er høye), men av relativt kort varighet. Et sjokk som skaper inflasjon (eller deflasjon) vil typisk henge igjen i to til tre år. Etter andre verdenskrig (de røde søylene) er det en sterk positiv og vedvarende sammenheng. Et sjokk som skaper inflasjon henger igjen lenge.

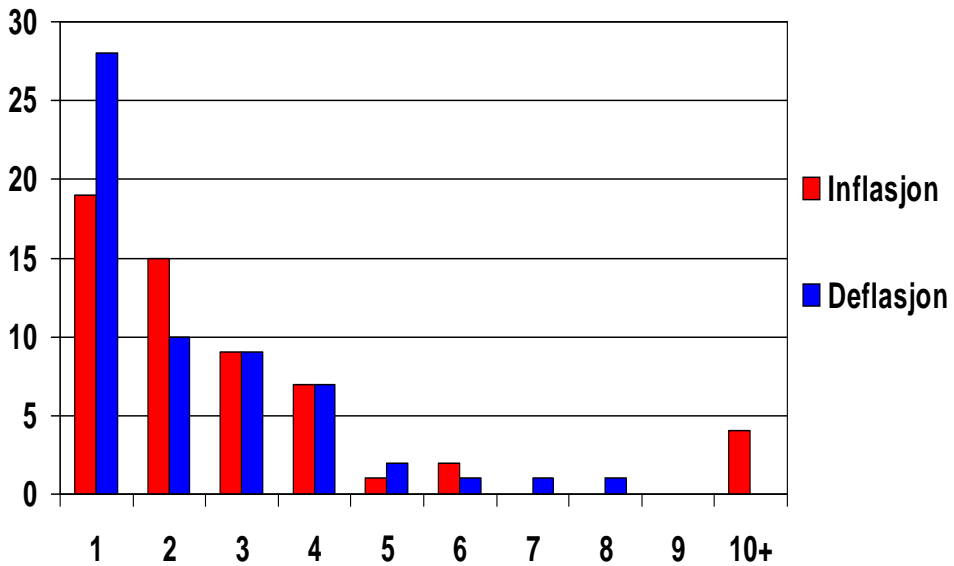
Vi har slått fast at det normale er prisstabilitet. Det unormale er inflasjon og deflasjon. Et interessant spørsmål blir da hvor ofte oppstår det unormale? Vi har i denne sammenhengen definert det unormale som mer enn fem prosent inflasjon eller mer enn fem prosent deflasjon. Vi har konstruert en variabel som tar verdien én i alle år hvor inflasjonen overstiger fem prosent, i alle andre år tar den verdien null. Vi har definert en annen variabel som på tilsvarende måte tar verdien én i alle år hvor deflasjonen overstiger fem prosent, i alle andre år tar den verdien null. Figur 4 viser et 25 års symmetrisk bevegelig gjennomsnitt for variablene. Vi kan betrakte dette som en figur som forteller hvordan den relative inflasjons- og deflasjonshyppigheten har utviklet seg gjennom historien.

Vi ser at både inflasjonshyppigheten (den røde linjen) og deflasjonshyppigheten (den blå linjen) fluktuerte rundt 0,3. Dette indikerer at inflasjon og deflasjon opptrer med en ganske lik hyppighet. Det er dog en tendens til at inflasjon opptrer noe hyppigere enn deflasjon. Nok en gang er perioden etter 1950 unik. Dette er en periode med høy inflasjon og fravær av deflasjon.

Figur 5 viser antall perioder med inflasjon og deflasjon av henholdsvis ett, to, tre, osv. års varighet. Det første vi legger merke til er at de aller fleste episodene med både inflasjon og deflasjon har kort varighet. Hele 28 deflasjonsperioder og 19 inflasjonsperioder er bare ettårige. Noen få deflasjonsperioder er langvarige. Disse forekommer i nesten alle århundrer, men hyppigst på 1800-tallet.

FIGUR 4 Relativ inflasjons- og deflasjonshyppighet

FIGUR 5 Antall inflasjons- og deflasjonsperioder etter varighet

Lange deflasjonsperioder
1667-1672 (6 år)
1840-1844 (5 år)
1883-1887 (5 år)
1891-1897 (7 år)
1926-1933 (8 år)

De svært lange inflasjonsperiodene derimot, med en varighet på over ti år, er alle fra 1900-tallet. En nærmere studie av prisutviklingen viser at store positive prissjokk gjennomgående kommer før store negative prissjokk. Det er nesten ingen eksempler på store negative prissjokk uten et foregående positivt prissjokk. Samtidig har vi sett at de fleste deflasjonsperiodene har svært kort varighet. Det kan indikere at deflasjon er en korreksjon etter foregående inflasjon.

Fra et teoretisk ståsted burde man forvente at inflasjon og deflasjon opptrer symmetrisk. At det ikke ser ut til å være tilfelle, kan skyldes prisstivhet. Markedsøkonomien bestemmer relative priser mens prisenivået bestemmes av metallrikeligheten. Når et negativt sjokk inntreffer, er det vanskelig å sette prisene ned. Korreksjon etter inflasjon er derimot mulig siden aktørene da har den oppfatningen at prisene skal tilbake til det normale nivået.

3.3 Eksempler på det unormale, 1516-1830 –

Perioden hvor vi ikke har tall for bruttonasjonalprodukt

Den første perioden som ikke kjennetegnes av prisstabilitet, er det som i litteraturen omtales som “1500-tallets prisrevolusjon”. Dette er en markant prisstigning gjennom hele 1500-tallet som omfattet hele Europa. Figur 6 viser utviklingen av prisenivået i henholdsvis Norge (rød) og England (blå). Begge seriene er normert slik at de har verdien 100 i år 1550. Vi ser at prisenivået økte gjennom hele 1500-tallet og noe inn på 1600-tallet. Vi observerer også at prisenivået økte noe sterkere i England enn i Norge. Hvorfor økte prisenivået sammenhengende over en så lang periode? I den økonomisk-historiske litteraturen har flere mulige årsaker blitt lansert, men ifølge professor John Munro (1999) ved Universitetet i Toronto må den underliggende drivkraften ha vært økt metallrikelighet.

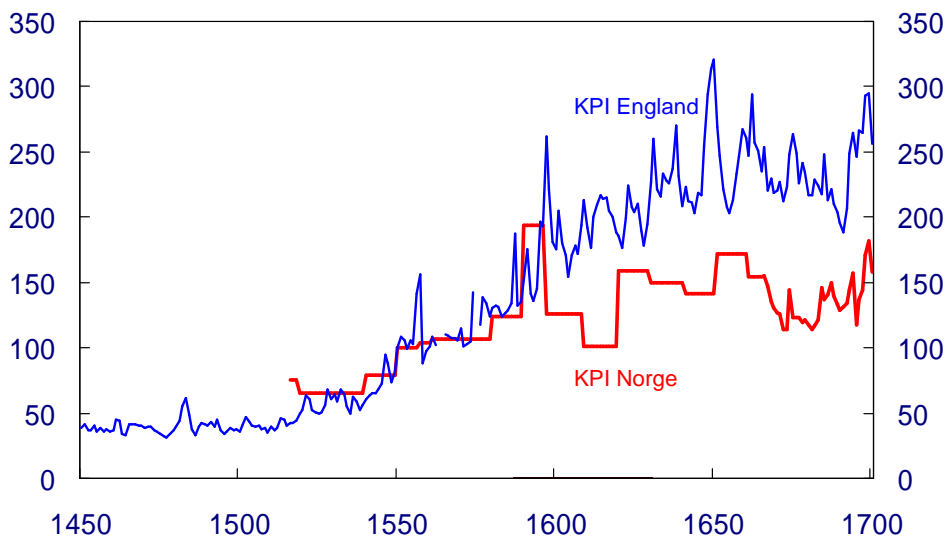
På 1500-tallet var myntene gjort av gull eller sølv. Det innebar at pengemengden var en direkte funksjon av det edelmetallet som var tilgjengelig. Dersom metallmengden økte i større takt enn produksjonen i samfunnet, ville det føre til at prisene steg.

Munro peker på tre forhold som bidro til metallrikeligheten:

- (i) Det første forholdet er teknologiske nyvinninger. Det ble utviklet en vakumpumpe som gjorde det mulig å tømme gruvene for vann. Dermed kunne tidligere utilgjengelige sølvårer nå utvinnes.

Dessuten ble den såkalte Saiger-prosessen utviklet. Det er en kjemisk prosess som bruker bly til å skille sølv fra kopper.

- (ii) Det andre forholdet var den økte metallrikeligheten ved import fra Gullkysten, det vil si fra Ghanakysten i Afrika. Her hadde portugiserne opprettet handelsstasjoner hvor de kjøpte gull fra lokalbefolkningen. Som en parentes kan det bemerkes at det ikke er tilfeldig at stedsnavnene Slavekysten og Elfenbenskysten også ligger i denne delen av Afrika.
- (iii) Den tredje kilden til metall var import fra portugisiske og spanske kolonier i Amerika.

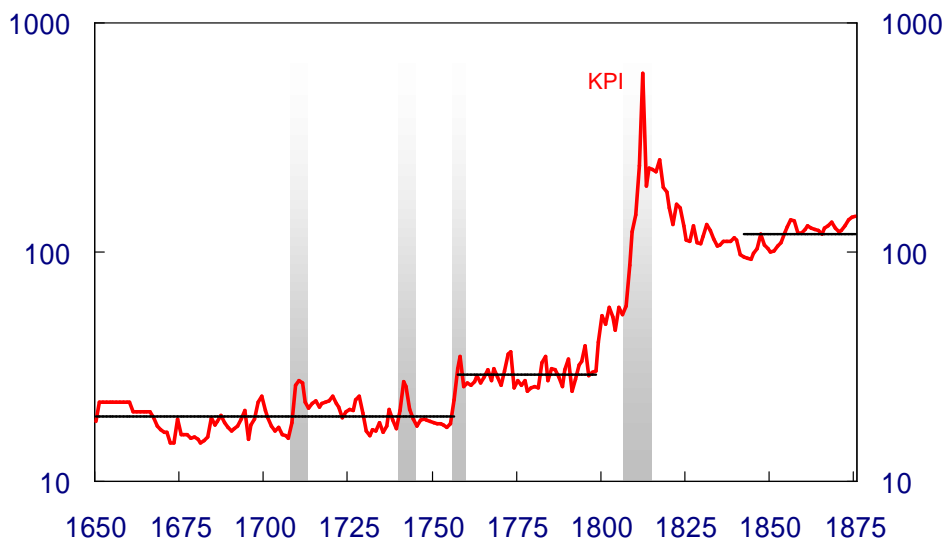
FIGUR 6 1500-tallets prisrevolusjon.

Produksjonsøkningen i de europeiske sølvgruvene tok til allerede på 1400-tallet. Dermed skulle man forvente at prisene begynne å stige omtrent samtidig. Hvorfor begynte prisene å stige så sent? Munro forklarer forsinkelsen i inflasjonen med at mye av sølvet ble ført ut av Europa via Venezia som betalingsmiddel for import fra Østen.

Som en liten notis kan vi merke oss at våre egne sølvgruver på Kongsberg først kom i drift under Christian IV i 1623. Inflasjonen i Norge på 1500-tallet kan altså ikke forklares med at vi selv produserte sølv.

Figur 7 viser prisnivået i Norge. De horisontale linjene viser gjennomsnittlig prisnivå for periodene 1650-1756, 1757-1798 og 1842-1913. Vi ser at prisnivået har vært veldig stabilt i lange perioder. Det betyr ikke at prisene har ligget fast fra ett år til det neste. Betydelige prissjokk har vært vanlig, men de

aller fleste har etter noe tid blitt nøytralisert slik at prisene har returnert til nivået fra før sjokket inntraff. Noen prissjokk har derimot ført til et varig skift i prisenivået. Det er fire episoder som skiller seg ut.

FIGUR 7 Konsumprisindeksen for Norge 1650-1875. Fire inflasjonsperioder markert med grå bakgrunnsfarge.

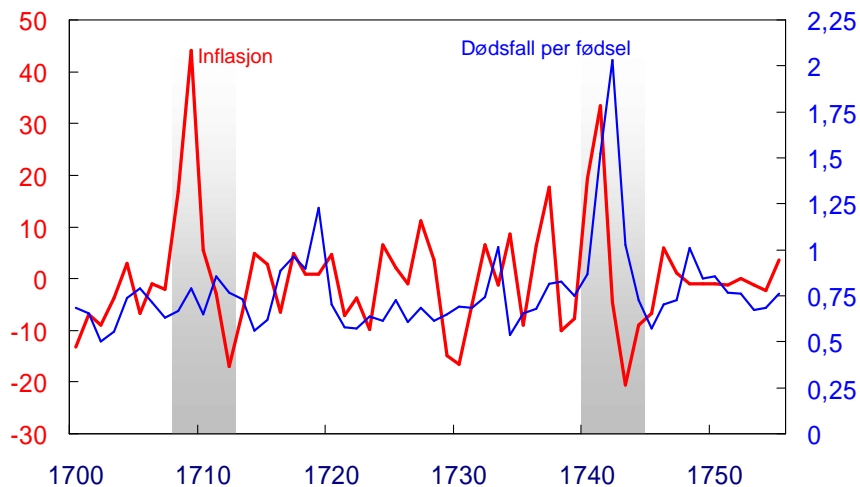
Fire inflasjonsperioder på 1700-tallet.

(i)	Den første inflasjonsperioden inntraff i 1708-09 og var et positivt prissjokk med tilbakevending. Den store nordiske krig (1700-1720) går i denne perioden over fra å være en krig mellom Sverige under Karl 12. og Russland, til å bli en krig mellom Sverige og Danmark-Norge. Samtidig pågår den spanske arvefølgekrigen ute i Europa.
(ii)	Den andre perioden inntraff tidlig på 1740-tallet. Dette var en periode med svært høy dødelighet i Norge, ofte omtalt som en demografisk krise, og i Europa hadde den østerrikske arvefølgekrigen brutt ut. Også denne episoden er et positivt prissjokk med tilbakevending.
(iii)	Den tredje episoden er knyttet til nøytralitetsvern og mobilisering under syvårskrigen (1756-63). Dette var en europeisk storkrig hvor de gamle stormaktene forsøkte å splitte opp det nyetablerte Preussen og hvor Frankrike og England kjempet om kontroll over de oversjøiske koloniene. Danmark-Norge var ikke direkte involvert i krigshandlinger, men det var bare nesten! Den urolige tiden ble dyr for statskassen. Dette er et persistent prissjokk hvor prisenivået ikke vender tilbake til nivået det hadde før.
(iv)	Den fjerde episoden er knyttet til Napoleonskrigene. Heller ikke etter denne episoden er det tilbakevending.

Disse to siste episodene (syvårskrigen og Napoleonskrigene) er begge prissjokk uten tilbakevendning.

Det er to spørsmål som er naturlig å stille. For det første; hvorfor begynte prisene å stige i disse fire episodene? For det andre; hvorfor fikk vi ikke tilbakevendning i de to siste episodene?

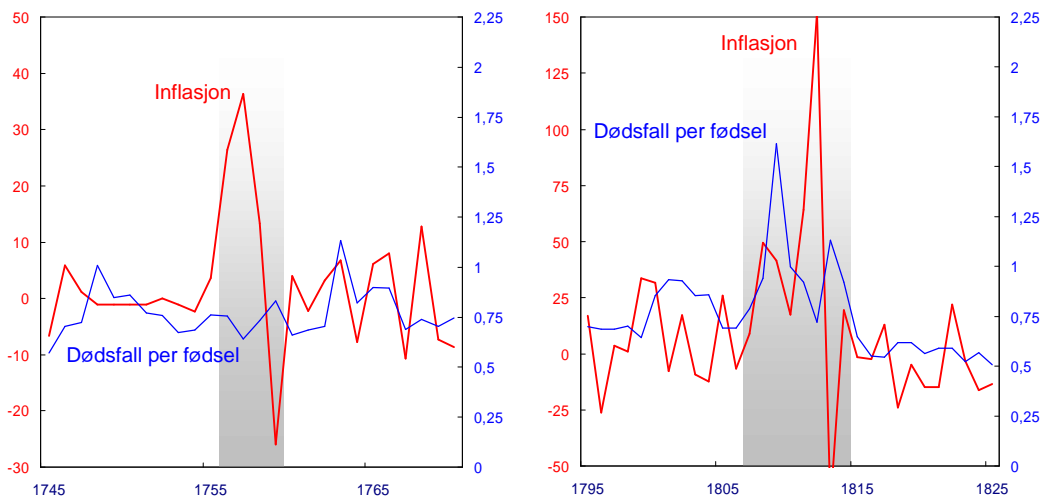
Det er flere faggrupper enn økonomer som har forkjærlighet for lange tidsserier, bl. a. demografer og meteorologer. La oss først se om vi kan finne noen sammenheng mellom inflasjon og utviklingen i demografiske variable. En sentral demografisk variabel er antall dødsfall per fødsel.⁶ En økning i denne variabelen vil fange opp både økt dødsrate og redusert fødselsrate. Før den demografiske overgangen på 1800-tallet var fødselsraten relativt stabil. Variabelen vil derfor i hovedsak fange opp endringer i dødsraten. Økt dødelighet kan ha flere årsaker. For det første kan økt dødelighet være et tegn på en mangelkrise. Dette kan utvetydig tolkes som et negativt tilbudssidesjokk. For det andre kan dødeligheten øke som en følge av epidemier. En befolkningsnedgang fører til redusert etterspørsel. Samtidig vil befolkningsnedgangen også føre til redusert produksjon. En epidemi kan dermed resultere i både et negativt tilbudssidesjokk og et negativt etterspørselssjokk. Den tredje årsaken til økt dødelighet kan være en kombinert krise. Langvaring underernæring gir et redusert immunforsvar og økt sårbarhet for sykdommer. Slike forløp kan bidra til å forsterke det opprinnelige sjokket og dødeligheten blir dermed det økonomer vil kalle en “økonomiendogen” størrelse. Figur 8 viser inflasjon (rød) og dødsfall per fødsel (blå). Vi ser at inflasjonsepisoden i 1708-09 under den store nordiske krig ikke sammenfalt med noen betydelige endringer i dødeligheten. Inflasjonsperioden på begynnelsen av 1740-tallet går derimot sammen med en periode med svært høy dødelighet.

FIGUR 8 Inflasjon (venstre akse) og demografi (høyre akse) under inflasjonsperiodene (merket med grå bakgrunnsfarge) 1708-09 (den store nordiske krig) og tidlig på 1740-tallet (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig).

⁶Forsker Helge Brunborg, SSB, har hjulpet til med å finne frem til de rette demografiske kildene.

La oss nå se på de to periodene med skift i prisnivået. Figur 9 viser utviklingen i inflasjonen og den demografiske variabelen under henholdsvis syvårskrigen og Napoleonskrigene. Under syvårskrigen ligger dødeligheten stabil. Under Napoleonskrigene inntreffer derimot en betydelig økning i dødeligheten. Det er særlig årene 1809 og 1812 som er ille. Det er vanskelig på grunnlag av figurene 8 og 9 å trekke noen klar konklusjon om sammenhengen mellom prisendringer og demografiske variable.

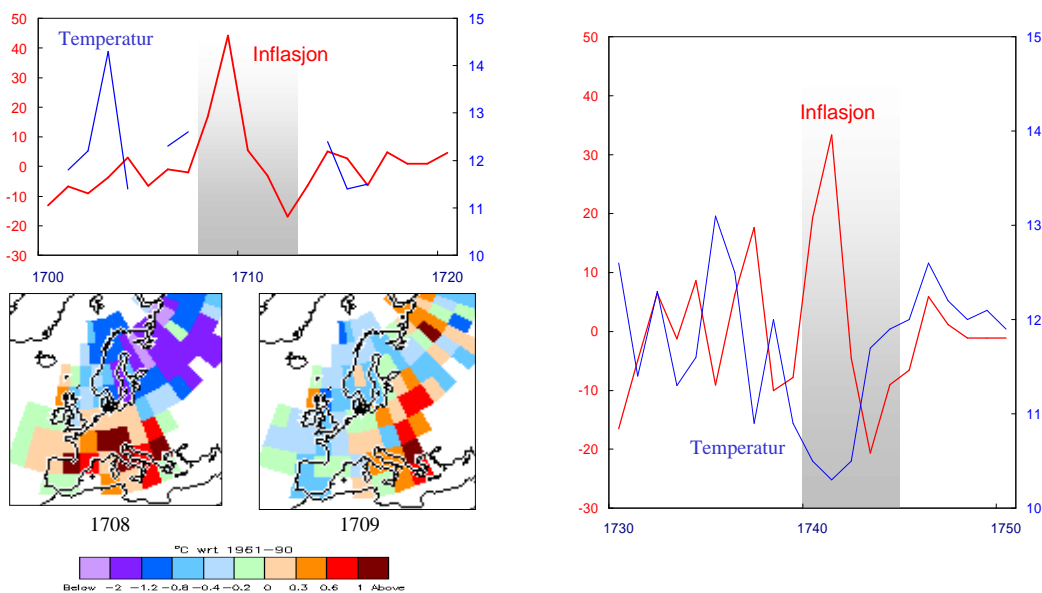
FIGUR 9 Inflasjon (venstre akse) og demografi (høyre akse) under henholdsvis syvårskrigen og Napoleonskrigene.

Det kan være litt enklere å tolke sammenhengen mellom prisendringer og meteorologiske variable. Lave temperaturer vil normalt gi dårligere avlinger som igjen gir redusert varetilbud og økte priser. Per Øyvind Nordli fra Meteorologisk institutt (met.no) har rekonstruert årlige gjennomsnitt for vår- og sommertemperaturene i Trøndelag (Nordli 2004). Dessverre mangler temperaturopplysninger om perioden 1708-09. For denne perioden har vi derfor benyttet data fra Keith Briffa ved Climatic Research Unit i Norwich, Storbritannia. Han har publisert årlige temperaturdata tilbake til 1400.⁷ Figur 10 viser temperaturene under inflasjonsperiodene 1708-1709 (den store nordiske krig) og tidlig på 1740-tallet (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig). Årene 1708-09 var svært kalde. Kulden førte til feilslåtte avlinger i store deler av Europa. Earl J. Hamilton skriver i sin bok om prisutviklingen i Spania fra 1650 til 1800: «*The upheaval [in prices] was due largely to the occurrence in 1708-09 of one of the most frigid winters that Europe has ever experienced. The cold wave in December-January damaged vineyards, killed young animals, froze growing grain, and irreparably injured fruit and nut trees*». (Hamilton 1969, side 143) Dette indikerer at prissjokket skyldes et negativt tilbudssidesjokk.

Nordli har funnet at temperaturene var svært lave i årene rundt 1740. Dette indikerer at også 1740-

⁷For detaljer om Briffa's data, se <http://www.cru.uea.ac.uk/cru/people/briffa/>

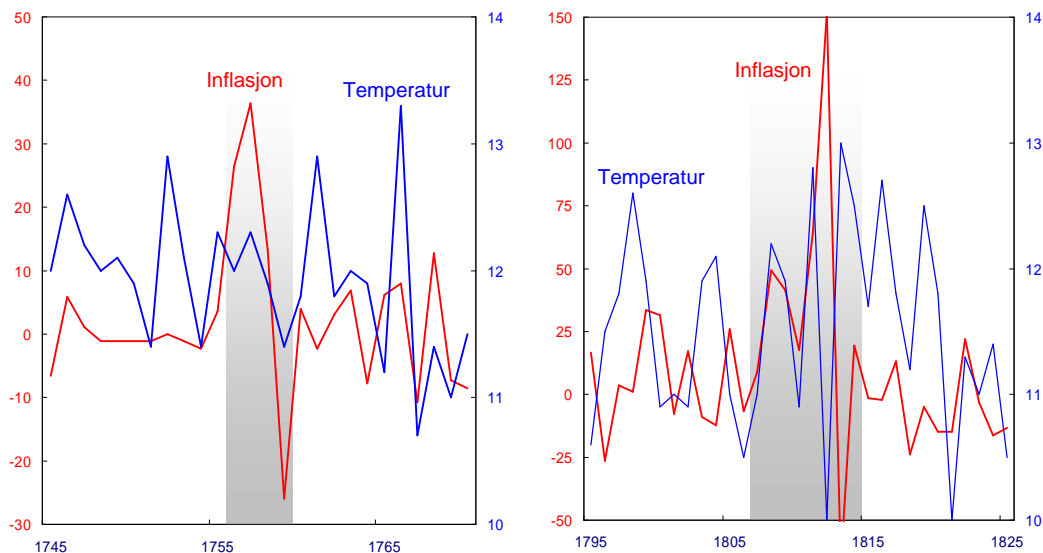
episoden er dominert av et negativt tilbudssidesjokk. Hvordan stemmer dette med den økte dødeligheten i denne perioden? Tidligere riksarkivar John Herstad har i sin bok om kornmonopolet (Herstad 2000) drøftet krisen i 1740 inngående. Han påviser at avlingene begynte å svikte allerede rundt 1735. Gradvis forverret krisen seg fordi befolkningen ble tvunget til å tære på såkornet. Krisen slo til for fullt fra høsten 1739. Deretter fulgte flere år med svært dårlig avling. Først med den gode kornhøsten i 1743 gikk krisen over.

FIGUR 10 Inflasjon (venstre akse) og temperaturer (høyre akse) under inflasjonsepisodene i 1708-09 (den store nordiske krig) og tidlig på 1740-tallet (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig).

Langvarig underernæring gir som kjent et svekket immunforsvar. Det er derfor ikke overraskende at det under denne krisen også rapporteres om betydelige epidemier i deler av landet. Også i samtiden så enkelte den klare sammenhengen mellom avlingssvikten og epidemiene. Sogneprest Søren Tybring i Øyestad (Herstad 2000, side 274) skrev at «.. mangel på lefnets ophold, helst brød og saadant der bereedes af kornvaare, har for en stor deel voldet blodsotten, der tviles intet om ..».

La oss nå se nærmere på temperaturutviklingen under de to siste episodene (syvårskrigen og Napoleonskrigene), jf. figur 11. Under syvårskrigen er temperaturen stabil. Under Napoleonskrigene var 1812 et år med svært lave temperaturer, kanskje det mest kjente uåret i norsk historie. Matmangelen ble ytterligere forsterket av den britiske blokaden. Henrik Ibsen har beskrevet denne krisen i diktet om Terje Vigen. 1809 var et år hvor dødeligheten var høyere enn i 1812. Både 1809 og 1812 var år med dårlige avlinger og britisk blokade, men året 1812 var nok det verste av de to. Hvorfor var likevel dødeligheten størst i 1809? Årsaken ligger trolig i krigen mot Sverige. Den tids militærforlegninger var ikke preget av de

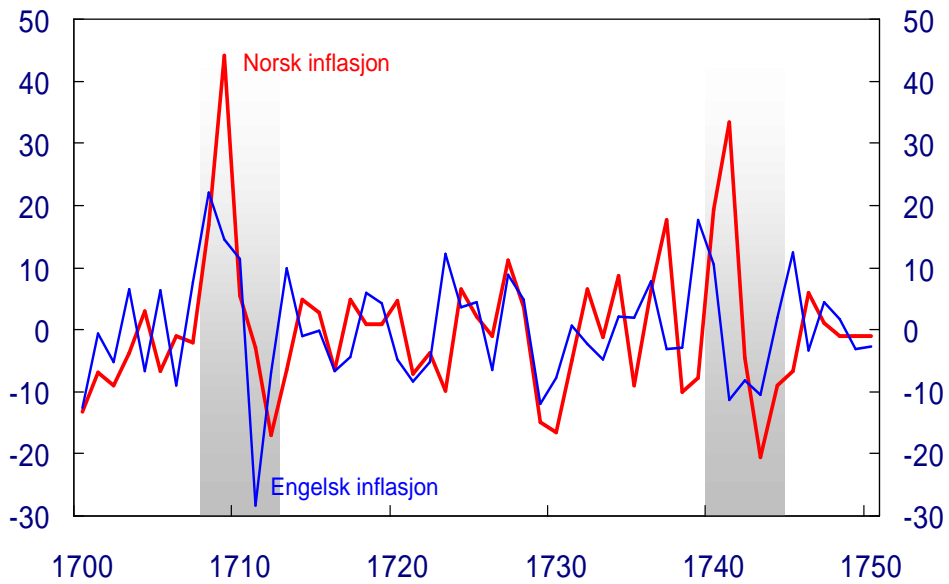
FIGUR 11 Inflasjon (venstre akse) og temperaturer (høyre akse) under syvårskrigen og Napoleonskrigene.

beste hygieniske forhold. Dette førte til en betydelig dysenteriepidemi (Hodne og Grytten 2000).

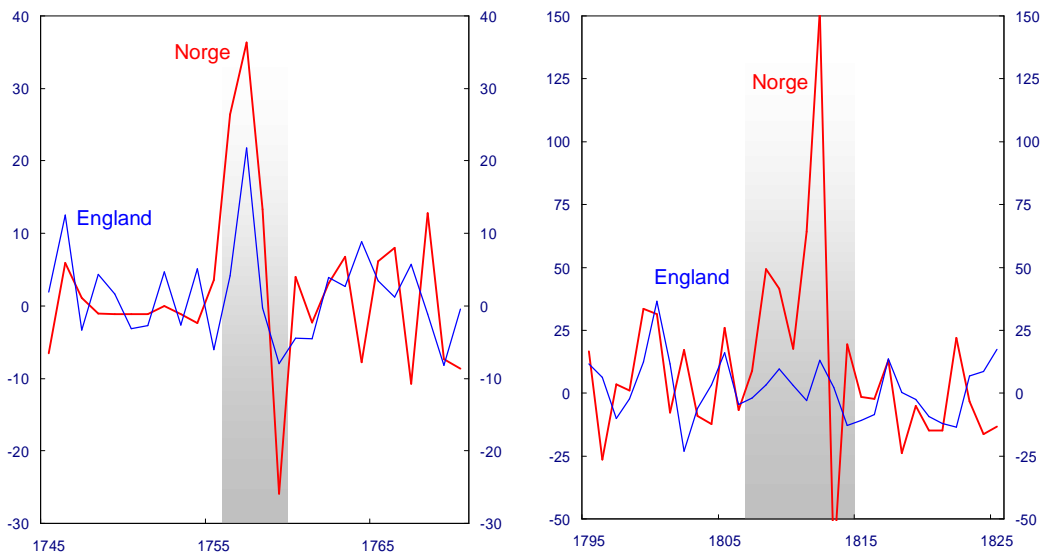
Norsk økonomi ble utsatt for sjokk som påvirket prisene. Et naturlig oppfølgingsspørsmål er om utviklingen i Norge er spesiell, eller om vi i hovedsak følger internasjonale trender? Figur 12 viser henholdsvis norsk (rød) og engelsk (blå) inflasjon i perioden 1700-1750.

Vi ser at prisutviklingen har vært forbausende lik i de to landene. Episoden 1708-09 avtegner seg klart for begge land. Sammenhengen rundt 1740 er ikke like entydig. Det kan se ut som om endringer i engelske priser inntreffer noe tidligere enn endringer i norske priser. At prisutviklingen i Norden henger sammen med det som skjer eller i Europa er også noe den danske historikeren Ole Feldbæk påpeker i Danmark-Norges historie (Feldbæk 1998, side 91). Han skriver at «(p)ludselige stigninger i kornprisen kunne skyldes en ringe høst. Men politiske begivenheder kunne også påvirke prisene. Dyrtiden i 1740 skyldtes således de kornopkjøb, Fredrik 2. af Preussen foretog til sin hærs magasiner ved udbrudet af Den østrigske Arvefølgekrigen.» Som vi har sett, kan nok ikke Fredrik 2. alene lastes for prisstigningen, men at kornopkjøpet har bidratt er ikke urimelig.

Figur 13 viser norsk og engelsk inflasjon under syvårskrigen og Napoleonskrigene. Sjokket under syvårskrigen er felles for Norge og England. Riktignok er prisutslagene i Norge noe sterkere. Under Napoleonskrigene er det derimot en betydelig forskjell. Inflasjonen i England er svært moderat. Det står i sterk kontrast til utviklingen i Norge hvor prisene i 1812 steg med over 150 prosent.

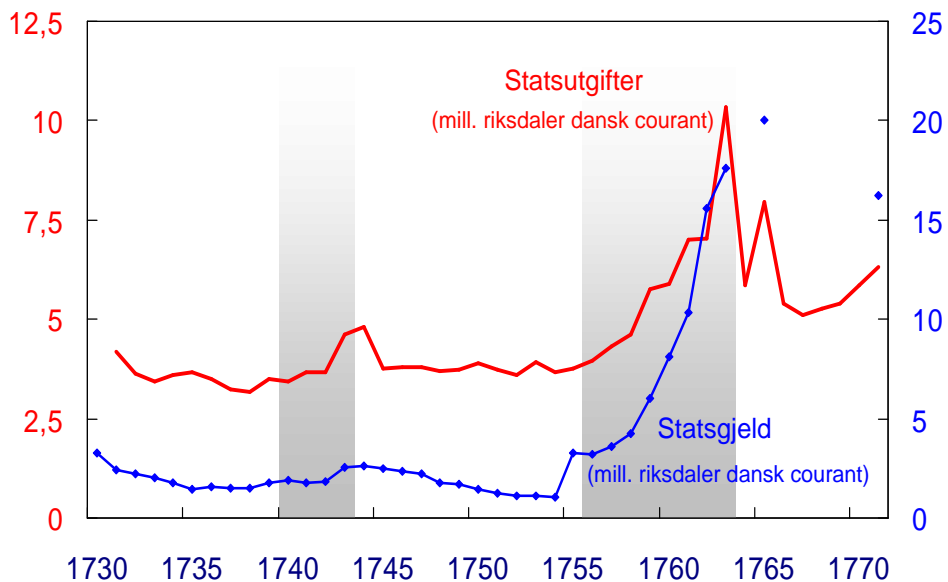

FIGUR 12 Norsk og engelsk inflasjon 1700-1750. De skraverte grå feltene viser inflasjonsperiodene 1708-09 (den store nordiske krig) og i begynnelsen av 1740-årene (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig).

FIGUR 13 Norsk og engelsk inflasjon under syvårskrigen (1756-63) og Napoleonskrigene (1807-14).

Vi har så langt funnet flere fellestrekk for inflasjonsepisodene. Det ser ut til at økonomien er blitt rammet av ett eller flere tilbudssidesjokk. Det store spørsmålet nå er hva som har ført til tilbakevending i de to første episodene, men ikke i de to siste. La oss først se nærmere på syvårskrigen. Dette var delvis en europeisk krig mellom Preussen og de gamle stormaktene. De forsøkte å splitte opp det nyetablerte Preussen, men mislyktes. Den andre delen av syvårskrigen var en krig mellom Preussens alliansepartner England mot Frankrike. De kjempet om kontroll over koloniene i Amerika, Afrika og India. Danmark-Norge deltok aldri aktivt i syvårskrigen, men siden både engelske og franske skip forsøkte å kapre nøytrale handelsskip, ble staten tvunget til å bygge ut et betydelig nøytralitetsvern i samarbeid med Sverige. Dette var ikke en billig affære. Mot slutten av krigen inntreffer nok en kostbar episode. I januar 1761 dør tsarina Elizabeth av Russland, og nevøen, den gottorpske hertug Peter, blir ny tsar. Huset Gottorp og det danske kongehus (Oldenburgerne) har i lang tid vært i konflikt. Nå sender tsar Peter den russiske hæren mot Danmark. Danmark-Norge blir tvunget til å mobilisere. I siste liten fører en palass-revolusjon i Russland, hvor tsar Peters kone Catharina ("den store") tar makten, til at fremmarsjen blir avbrutt og krigen avverget. Figur 14 viser utviklingen i statsfinansene ved inflasjonsperioden tidlig på 1740-tallet (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig) og under syvårskrigen.

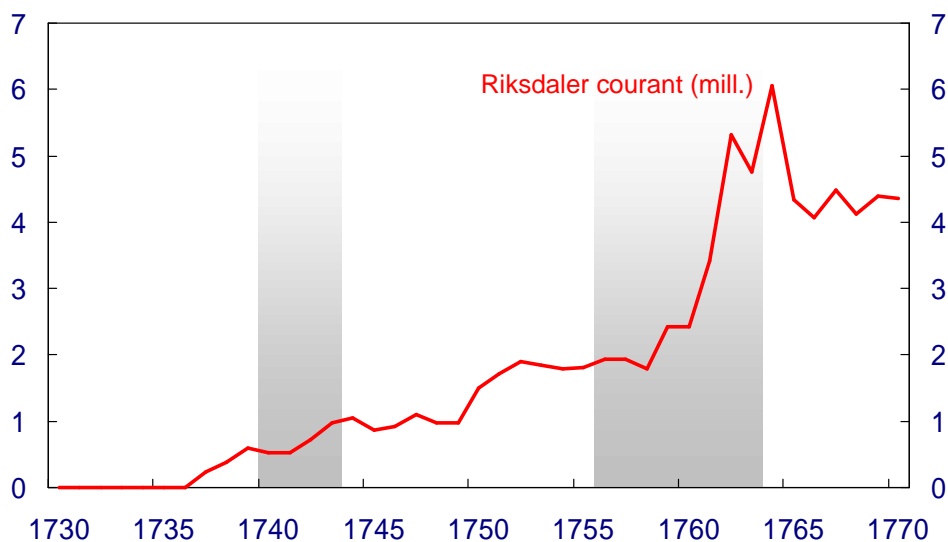
FIGUR 14 Statlige utgifter (venstre akse) og statsgjeld (høyre akse). De grå skraverte feltene viser inflasjonsperioden tidlig på 1740-tallet (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig) og under syvårskrigen (1756-63). Mill. riksdaler.

Figur 14 viser at statsutgiftene økte spesielt sterkt under syvårskrigen. I løpet av bare noen få år ble statsutgiftene mer enn fordoblet. De var ikke umiddelbart skattefinansiert og statsgjelden ble mange-doblet. Legg merke til at det særlig er den siste fasen med mobiliseringen mot Russland (1761) som fører til økningen. Myndighetene forsøkte å rette opp de skakkjørte statsfinansene gjennom å øke skattene. I 1762 ble det skrevet ut en forordning om ekstraskatt begrunnet nettopp med den tyngende statsgjelden og rustningsutgiftene. Alle innbyggere over tolv år skulle betale én riksdaler i året i skatt, en såkalt kopskatt som Margaret Thatcher også forsøkte seg på i slutfasen av sin periode, men mislykkes. I økonomisk teori kommer slike kopskatter godt ut i et velferdsteoretisk perspektiv fordi de ikke påvirker tilpasningen og slik sett er økonomisk effektive. Kanskje skulle Margaret Thatcher ha studert *historie* før hun forsøkte å innføre sin kopskatt? Dette var en svært høy skattebyrde som førte til stor misnøye i Norge. De såkalte strilekrigene var en direkte følge av ekstraskatten. Kongen fikk inn skatten i Danmark, men nordmennene var dårlige skattebetalere. Episoden på 1740-tallet påvirket ikke statsfinansene nevneverdig.

Pengesedler ble introdusert i Danmark-Norge gjennom et kortvarig forsøk i regi av industrimannen Jørgen thor Møhlen i Bergen i 1695.⁸ Jørgen thor Møhlen hadde tapt store penger på sine forretninger i Vestindia (Vestindiske Kompani sa opp sin kontrakt med thor Møhlen i 1694), og krevde kompensasjon for sine tap fra danske myndigheter. Kong Christian V, som tidligere hadde utnevnt Jørgen thor Møhlen til kommersedirektør for Norge og dermed til talsmann for næringslivet i Norge i forhandlingene med regjeringen i Danmark, gikk med på at thor Møhlen skulle få utstede sedler for 200000 riksdaler. Sedlene ble satt i omløp høsten 1695, men det viste seg ganske raskt at thor Møhlen ikke var istand til å innløse sedlene, og kongen krevde allerede året etter (i 1696) at sedlene ble trukket tilbake. Sedler ble på nytt utstedt fra 1713 for å finansiere den store nordiske krig (1709-1720). Også disse sedlene ble trukket tilbake igjen i løpet av noen år etter at krigen var slutt. I 1737 begynte den nyopprettede Courantbanken å utstede sedler.⁹ I utgangspunktet var banken privat eiet og skulle bare gi kortsiktige lån til næringslivet. Det ble proklamert at banken skulle være “uavhengig av staten og statlige indgrep”. Gradvis ble imidlertid Courantbanken et instrument for finansiering av statsgjelden. I 1757 ble innløsningsplikten opphevet samtidig som sedlene ble tvunget betalingsmiddel. Dermed kunne seddelpressen løpe. Figur 15 viser seddelmengden under syvårskrigen.

⁸Vi benytter skrivemåten Jørgen thor Møhlen slik navnet forekommer i Store Norske leksikon (Kunnskapsforlaget, 1979). En finner også skrivemåten Jørgen Thormøhlen.

⁹Bankens egentlige navn var “Den Kiøbenhavnske Assignation-, Vexel- og Laane-banqve” men dette ble forkortet til Courant-banken.

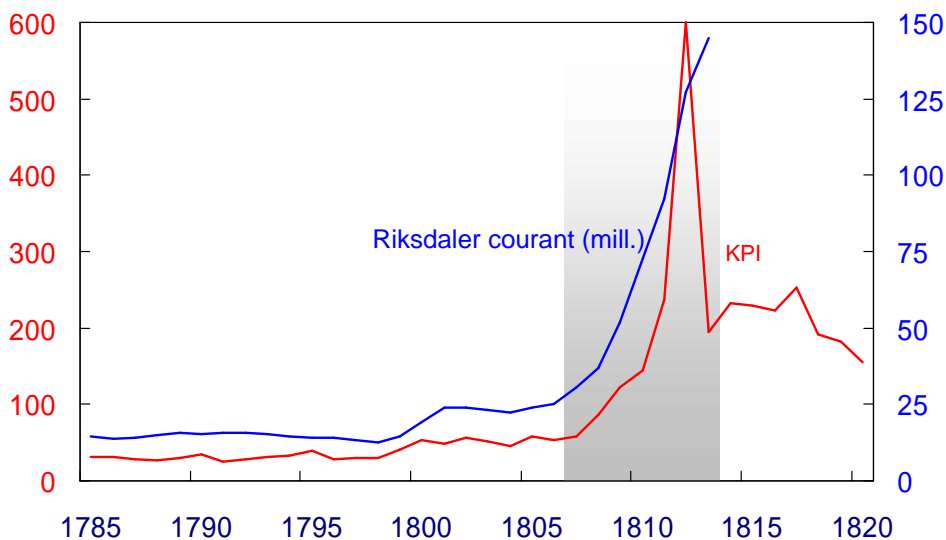

FIGUR 15 Seddelmengden. De grå skraverte feltene viser inflasjonsperioden tidlig på 1740-tallet (demografisk krise og den østerrikske arvefølgekrig) og under syvårskrigen (1756-63).

Vi ser at seddelmengden øker betydelig fra dette tidspunktet og gjennom hele syvårskrigen. En tredobling av seddelmengden i løpet av noen få år må få konsekvenser. Inflasjonen i begynnelsen av syvårskrigen var et internasjonalt fenomen. Normalt ville prisene ha returnert til det opprinnelige nivået etter noen år, men ved denne episoden ble ikke skatteinnkreving tilstrekkelig til å finansiere statens utgifter. Seddelpressen ble aktivt brukt. Skiftet i prisnivå var et faktum. I dette tilfellet (i motsetning til inflasjonsperioden 1708-09 under den store nordiske krig) fant det ikke sted noen sanering av seddelbeholdningen i årene etter krigen.

Napoleonskrigene førte også til betydelige statlige utgifter som ble finansiert ved å la seddelpressen løpe. Figur 16 viser utviklingen i prisnivå og seddelmengde under Napoleonskrigene. Figuren viser hvordan både seddelmengden og prisnivået økte. Nå kom seddelmengden helt ute av kontroll. Ole Feldbæk skriver i Danmark-Norges historie (Feldbæk 1998, side 334) at *”tilbage stod kun at lade seddelpressen arbejde stadig hurtigere. En tid lykkedes det at holde igjen på seddelutstedelsen. Men i 1812 vidste selv ikke finansministeren, hvor mange sedler der var i omløb.”*

I perioden fra det siste fredsåret i 1806 til pristoppene i 1812 økte prisene til det elleve-dobbelte. Selv om de fleste led under en slik prisutvikling, var det noen som tjente på det. De som hadde tatt opp lån, fikk redusert realverdien av gjelden. Et eksempel er fiskerne i Nordland som hadde satt seg i gjeld til kjøpmenn i Bergen. Dette hadde vært et viktig forhold i norsk økonomi med røtter tilbake til senmiddelalderen. Med hyperinflasjonen mistet nordlandsgjelden sin betydning.

FIGUR 16 Prisnivå (venstre akse) og seddelmengde (høyre akse). Det grå skraverte feltet viser inflasjonsperioden under Napoleonskrigene (1807-1814).

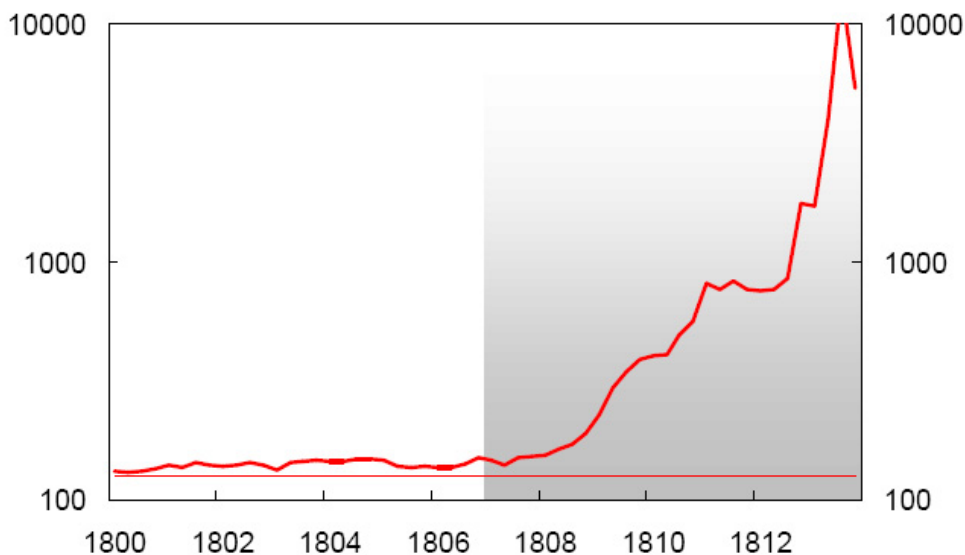
Hyperinflasjonen under Napoleonskrigene førte til at pengesedlene (riksdaler dansk courant) mistet sin kjøpekraft. Vi sier at de mistet sin *indre verdi* fordi en etter hvert måtte betale det mangedobbelte beløp for en gitt mengde varer i forhold til tidligere.

Men sedlene mistet også sin *ytre verdi*, dvs det en måtte betale med dansk-norske sedler for å kunne få tak i andre lands sedler. De fleste pengesystemene i Europa var basert på sølvstandard. Også det dansk-norske pengesystemet var basert på sølv. I 1795 måtte en betale 125 riksdaler dansk courant i sedler for 100 riksdaler dansk courant i sølvmynter. Dette var datidens pari kurs på pengesedler mot sølv på det europeiske sølvpengemarkedet i Hamburg regnet mot Hamburg banco.¹⁰ Figur 17 uttrykker riksbank dansk courant's seddelverdi i forhold til sølv. Den blå horisontale streken er satt ved 125 siden dette var prisforholdet mellom seddelpenger og sølvmyntpenger i 1795. Den røde stigende kurven viser at i årene før Danmark-Norge for alvor ble trukket inn i Napoleonskrigene, holdt kursen på sedler seg på et nivå som var noe høyere enn i 1795, men sedlene hadde opprettholdt sin verdi i sølv, og dermed sin *ytre verdi* ganske godt.¹¹ I årene etter 1807 måtte en etter hvert betale fler og fler riksdaler dansk courant i sedler for sølvmyntene. I desember 1807 måtte en betale 151 riksdaler dansk courant i sedler for 100 riksdaler dansk courant i sølvmynt. I mars 1811 måtte en betale 814 riksdalersedler og i september 1813 mer enn 14 000 riksdalersedler! De dansk-norske sedlene hadde da bare igjen i underkant av én prosent

¹⁰

¹¹I perioden 1800-1807 varierte seddelverdien rundt et nivå som i gjennomsnitt var 13 prosent høyere enn pariverdien 125.

av sin opprinnelige verdi regnet i sølv. Sedlene hadde også mistet verdi i forhold til andre lands sedler så lenge disse hadde opprettholdt mer av sin verdi mot sølv i løpet av denne perioden enn de dansk-norske sedlene.

FIGUR 17 Kursen på riksdaler dansk courant i forhold til sølv (Hamburg banco, pari = 125). Logaritmisk skala. Det grå skraverte feltet viser inflasjonsperioden under Napoleonskrigene (1807-1814). En stigende kurve betyr at sedlene faller i verdi i forhold til sølv.

Demografi, dårlig klima og internasjonale priser kan bidra til å forklare de prissjokkene som vi har observert. Men hva kan forklare de to nivåskiftene? Vanligvis fungerer metallstandarden som et nominelt anker. Et sjokk vil kun gi midlertidige endringer i prisene så lenge det nominelle ankeret ligger fast. Over noe tid vil prisene vende tilbake til utgangsnivået. En varig endring i prisnivået får vi først når det nominelle ankeret svekkes. Som vi har sett, kan en ekspansiv finanspolitikk (for å forsvare oss mot en fremrykkende hær) bli finansiert ved å la seddelpressen dekke statens underskudd. Da vil pengemengden økes med mer enn den økonomiske veksten tilsier og det nominelle ankeret svekkes. Vi vil få en varig endring i prisnivået.

Det pengemessige kaos fra Napoleonskrigene var ikke lett å rydde opp i.¹² Etter at Norges Bank ble opprettet gjennom Lov av 14. juni 1816, skulle den nye norske speciedaleren sikres gjennom opprettelsen av et metallfond på 2 millioner speciedaler sølv. Fondet ble skaffet til veie gjennom en sølvskatt. Det skulle vise seg at det var svært vanskelig å få inn tilstrekkelig sølv. Sølvskatten var i praksis innfridd ti år senere da det i 1826 bare var utestående vel 6 000 speciedaler eller 0,3 prosent.

¹²Se Øyvind Eitrheims artikkel i kapittel 1, "Fra Peder Anker til stabilitet i pengevesenet" i denne boken for en nærmere beskrivelse av hvordan tilliten til pengevesenet ble gjenopprettet etter Napoleonskrigene.

Tabellen under viser en oppsummering av de unormale episodene 1700-1814. Krig eller nesten krig er felles for alle periodene. I tre av episodene var det unormal lav temperatur som påvirket jordbruket, men høy dødelighet var det bare i to av tilfellene. Alle inflasjonsperiodene ser ut til å ha felles europeisk trekk (i alle fall felles med England), selv om inflasjonen i Norge under Napoleonskrigene var mye kraftigere enn i England. Varig endring i prisenivået fikk vi bare etter syvårskrigen og Napoleonskrigene. Statsutgiftene ble i disse episodene i bare svært liten grad (i etterkant) skattefinansiert. Seddelpressen var finansieringskilden.

Oppsummering av de unormale episodene i perioden 1700-1814..						
Episode	Krig	Temperatur	Dødelighet	Felles med England	Vekst i pengemengde	Varig endring i prisenivå
1708-09	Ja	Kaldt	Normal	Ja	Lav	Nei
1740-43	Nei	Kaldt	Høy	Ja	Lav	Nei
1756-63	Nesten	Normalt	Normal	Ja	Høy	Ja
1807-14	Ja	Kaldt	Høy	Nei	Høy	Ja

I 1815 var det et kraftig vulkanutbrudd på Tambora i Indonesia. Mektige støvskyer spredte seg over store deler av verden og forårsaket en kraftig forverring av klimaet med påfølgende avlingssvikt. Denne naturkatastrofen var en medvirkende årsak til den europeiske nedgangskonjunkturen i årene etter Wienerkongressen i 1815. Dårlige tider i Europa førte til norsk eksportsvikt. I tillegg hadde både det private og staten betydelig gjeld til utlandet. I denne situasjonen tok ikke Stortinget sjansen på å garantere sølvinnløsningen. De valgte å la speciedaleren flyte.

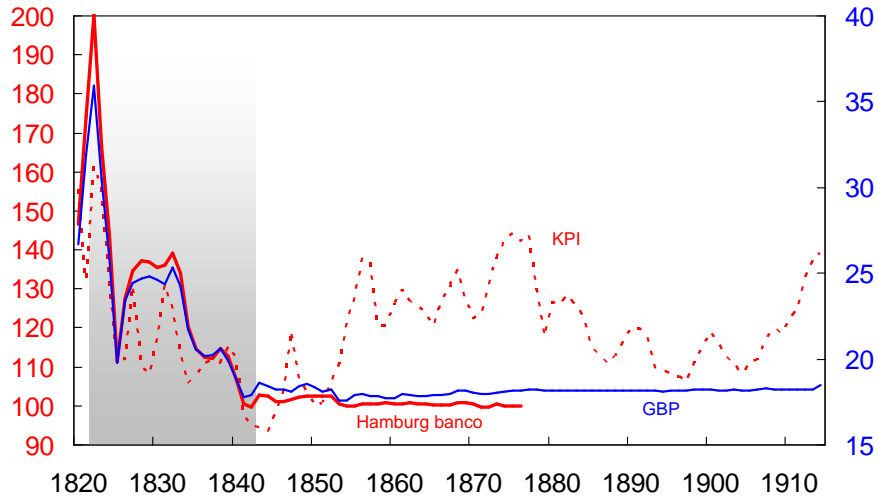
I 1822 inngikk den norske stat en låneavtale med bankhuset Hambro slik at gjelden til Danmark kunne innfris. En forutsetning for dette lånet var at pengesystemet måtte komme i orden. Dette ble gjort ved å tillate sølvinnløsning, dog ikke til pari kurs. I årene som fulgte ble kursen for sølvinnløsning satt stadig nærmere pari kurs, og i 1842 var pari kurs nådd og speciedaleren ble gjort fullstendig konvertibel til offisiell sølvverdi. Figur 18 viser prisenivå samt valutakursene mot det gullbaserte engelske pund og den sølvbaserte Hamburg banco. Vi ser at perioden med "paripolitikk" (1822-42), ofte omtalt som perioden med legal sølvstandard, var preget av både fallende priser og fallende valutakurser.

I det øyeblikket pari kurs ble nådd, innledes perioden med den effektive sølvstandard. Dette var en periode med svært stabil valutakursutvikling. Denne stabiliteten fortsatte også etter at de skandinaviske landene valgte å gå over til gullmyntfot fra 1. januar 1874.

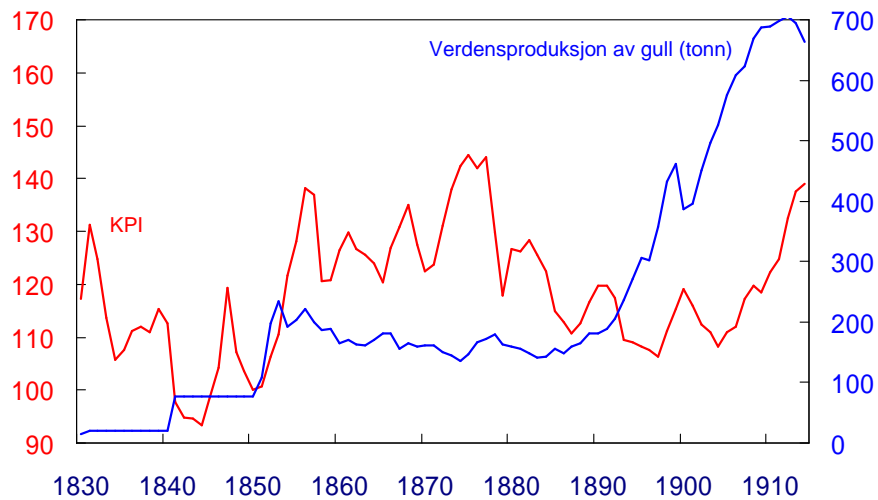
Det er en klar sammenheng mellom prisutviklingen på 1800-tallet og utvinningen av gull. Figur 19 viser prisenivået (rødt) og årlig verdensproduksjon av gull målt i tonn (blått).

Mot slutten av 1840 tallet begynte gullproduksjonen å stige. Det store gullfunnet i California fant sted i 1848. Dette ble fulgt opp av et betydelig funn i Australia i 1851. Disse funnene førte til økt metallrikelighet og stigende internasjonalt prisenivå. Det internasjonale konjunkturomslaget tidlig på 1870-tallet

innledet en periode med fallende priser. Prisene falt inntil nye store gullfunn ble gjort fra 1890-tallet og utover. De store gullfunnene ble gjort blant annet i Australia, Colorado, Alaska og Sør-Afrika. Sammenliknet med de fleste andre perioder var likevel 1800-tallet en periode med svært stabile priser.

FIGUR 18 Prisnivå (venstre akse) og valutakursutvikling (høyre akse) gjennom 1800-tallet

FIGUR 19 Prisnivå (venstre akse) og gullutvinning (høyre akse) på 1800-tallet

3.4 Eksempler på det unormale, 1830-2005 – “The good”, “the bad” and “the ugly”

Vi har fått tall for bruttonasjonalproduktet fra og med 1830, se Grytten (2004b). Det er da mulig å se utviklingen i inflasjon og utviklingen i bruttonasjonalproduktet i sammenheng. I et nylig utgitt Working Paper fra National Bureau of Economic Research benytter Michael D. Bordo og Andrew Filardo produksjonsutviklingen fra pristopp til prisbunn til å klassifisere deflasjonsperioder som enten “good”, “bad” eller “ugly” (Bordo og Filardo 2004).¹³

- Dersom produksjonen stiger, defineres deflasjonsperioden som “good”.
- Dersom produksjonen synker, men med mindre enn ti prosent, regnes deflasjonsperioden som “bad”.
- Dersom produksjonen synker med mer enn ti prosent, defineres deflasjonsperioden som “ugly”.

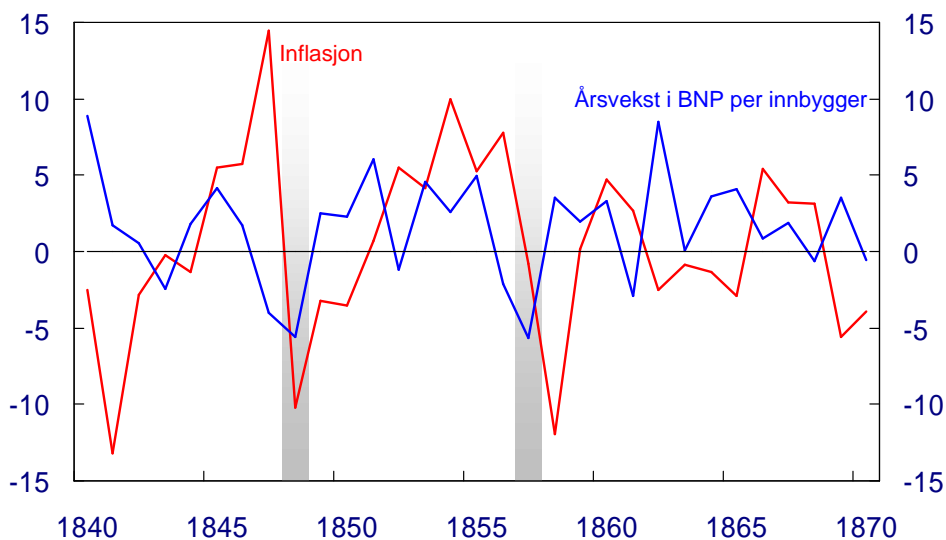
Operasjonaliseringen til Bordo og Filardo gir dårlig mening for Norge. Siden 1830 (den tiden vi har BNP-tall for) har Norge bare opplevd to perioder hvor BNP (regnet i faste priser) falt med mer enn ti prosent, nærmere bestemt inflasjonsperiodene under henholdsvis første og andre verdenskrig. For *norske* data kan derfor følgende kategorisering være mer velegnet.

- En periode er “stygg” (“ugly”) dersom BNP per innbygger (regnet i faste priser) faller med mer enn 5 prosent.
- En “dårlig” (“bad”) episode innebærer mindre enn 5 prosent nedgang eller mindre enn 1 prosent oppgang.
- En “god” (“good”) episode får vi når reelt BNP per innbygger stiger med mer enn 1 prosent.

Bordo og Filardo så utelukkende på deflasjonsperioder. Vi synes det er naturlig å bruke kategoriseringen på både inflasjons- og deflasjonsperioder.

Med denne definisjon finnes seks “stygge” episoder fra 1830 og frem til idag. Fire av episodene er deflasjonsperioder (1848, 1857, 1921 og 1931) og to er inflasjonsperioder (1917-18 og 1940-44). Vi skal se nærmere på de “stygge” episodene.

¹³Michael D. Bordo og Andrew Filardo har her benyttet seg av ordspillet i filmtittelen “Il Buono, il brutto, il cattivo”, bedre kjent som “The Good, the Bad and the Ugly”, regissert av Sergio Leone som hadde premiere i 1966. Dette var en westernfilm om tre skyteglade menn på jakt etter en skatt.

FIGUR 20 Stygge deflasjoner i 1848 og 1857. Periodene er merket med grå bakgrunnsfarge.

Figur 20 viser de to første “stygge” episodene i henholdsvis 1848 og 1857 (bakgrunnsfelt merket med grått).

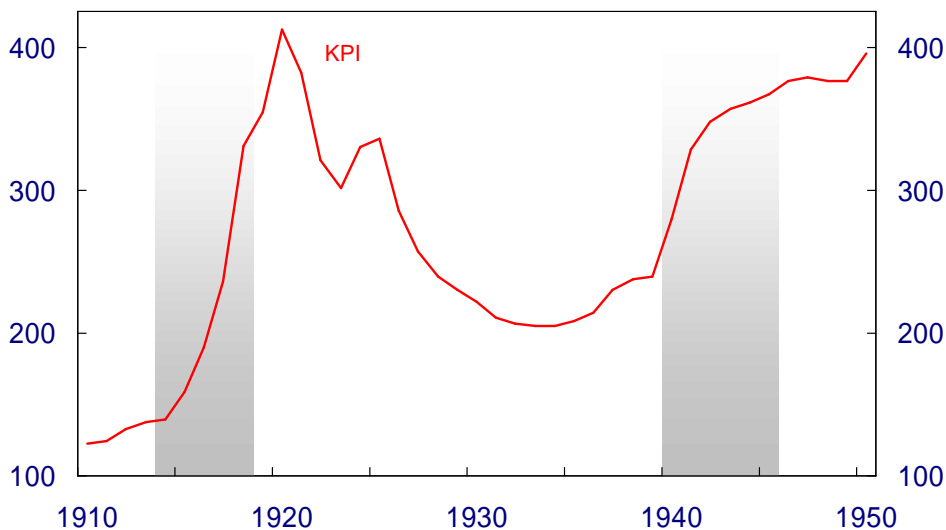
Seks “stygge” episoder siden 1830. De to første (på 1800-tallet)

(i)	Den første episoden kom i 1848 med revolusjon i Frankrike og uro i det øvrige Europa
(ii)	Den andre episoden kom i 1857 i kjølvannet av Krimkrigen.

I februar 1848 brøt det ut revolusjon i Frankrike. Kongedømmet ble avskaffet og den andre republikk opprettet. Også andre steder i Europa kom det til uroligheter. Den internasjonale uroen førte til både nedgang i den internasjonale handelen samt uro i kredittmarkedene. For Norge betydde dette redusert eksport og en svekket speciedaler. Speciedaleren fikk en verdi i valutamarkedene som var langt lavere enn den offisielle innløsningskursen. For å hindre at sølvbeholdningen skulle bli for liten i forhold til utestående seddelmengde, måtte Norges Bank føre en stram pengepolitikk. Diskontoen (styringsrenten) ble hevet, og sølvinnløsningen opphevet. Tiltakene sikret valutakursen, men forsterket nedgangskonjunkturen. Krisen ble endelig overvunnet ved at den norske stat tok opp kriselån hos Hambro Bank i London.

Den andre “stygge” episoden kom i kjølvannet av Krim-krigen (1853-56). Krigen var en medvirkende årsak til en rekke store konkurser som raskt smittet over på de internasjonale kredittmarkedene. Også norske bedrifter ble rammet. Eksporten ble redusert og norske bedrifter fikk ikke forlenget sine

internasjonale kreditter. For å unngå en større finansiell krise tok Norges Bank nå på seg oppgaven som “långiver i siste instans”. I tillegg ble et statslån tatt opp slik at utenlandsgjelda kunne betales. Ved denne krisen valgte Norges Bank å prioritere kredittbehovet framfor valutakursen, altså en annen politikk enn ved krisen 10 år tidligere.

FIGUR 21 Konsumprisutviklingen fra første til andre verdenskrig. De to verdenskrigene er merket med grå bakgrunnsfarge. 1900=100

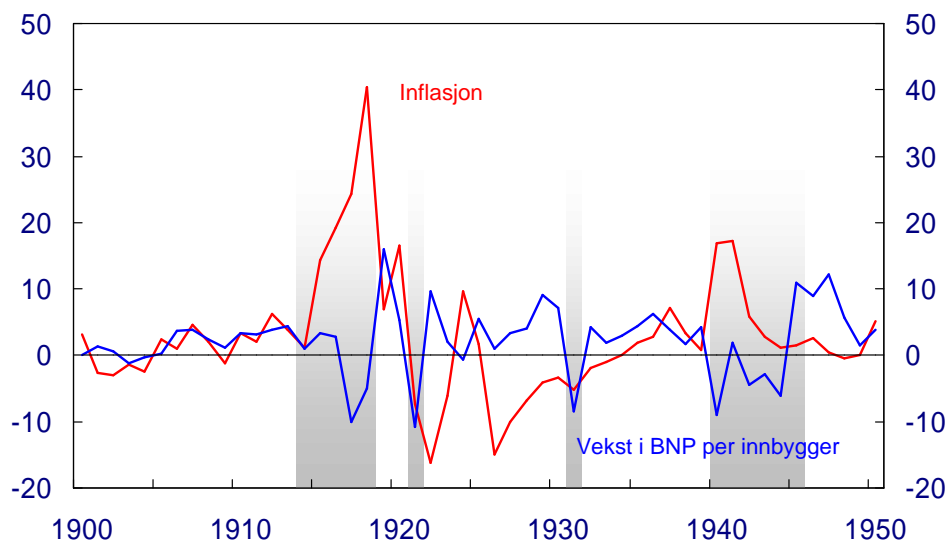
Prisene var i hovedsak svært stabile fra tidlig på 1800-tallet til noe ut på 1900-tallet. Figur 21 viser prisutviklingen fra første til andre verdenskrig. Dette bildet ble endret ved utbruddet av første verdenskrig 1. august 1914. Den 5. august 1914 ble Norges Bank løst fra plikten til å innløse sedler i gull. Dermed kom pengemengden ute av kontroll og inflasjonen ble forsterket. Fra 1914 til 1920 ble basispengemengden firedoblet, og prisene steg til det tredobbelte. Dette er en svært dramatisk økning vurdert mot et bakteppe med nesten 100 års prisstabilitet.

Det politiske omslaget kom da Nikolai Rygg tiltrådte som sentralbanksjef i 1920. Hans primære oppgave var å bringe pengevesenet i orden. På den tiden var det ensbetydende med å gjenvinne kronens verdi mot gull. Paripolitikken var den logiske konsekvensen av datidens pengepolitiske tenkning. Rygg bygget på en århundrelang tradisjon for tilbakevending. At mange i ettertid har hevdet at paripolitikken var feilslått, er en annen sak.

Paripolitikken og internasjonale konjunkturer førte til et betydelig prisfall gjennom 1920-årene og ut til midten av 1930-tallet. I årene som fulgte etter 1920 steg prisene bare i 1924 og 1925. Først i 1935 begynte prisene på nytt å stige. Den store depresjonen var overvunnet og opprustningen mot andre

verdenskrig var i gang.

Figur 22 viser utviklingen til inflasjonen (rød) samt veksten i BNP per innbygger (blå) og gir et bakteppe for de fire siste “stygge” episodene av de nevnte seks. De grå bakgrunnsfeltene markerer episodene.

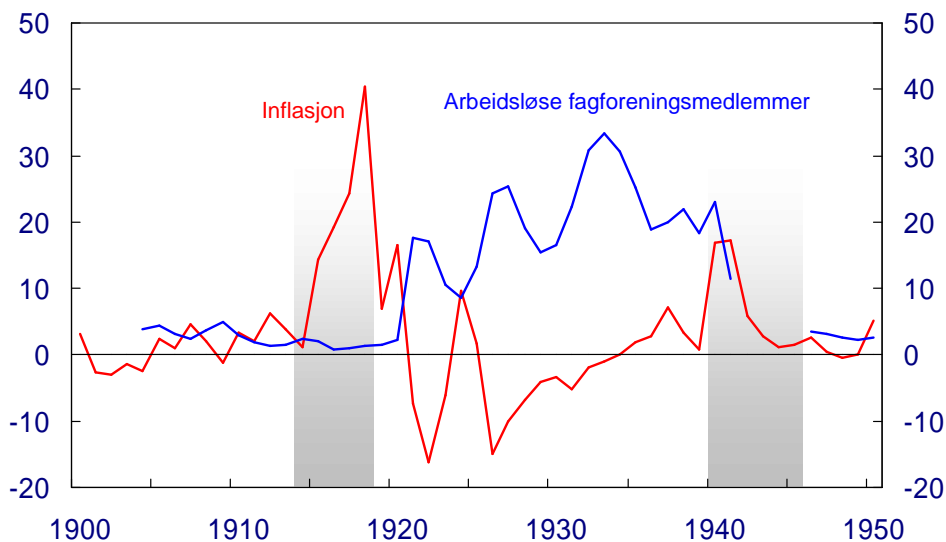

FIGUR 22 “Stygge” episoder i første halvdel av 1900-tallet (markert med grå bakgrunnsfarge). Inflasjon (venstre akse) og vekst i BNP per innbygger (høyre akse) begge i prosent.

Seks “stygge” episoder siden 1830. De fire siste (på 1900-tallet)	
(i)	Den tredje av de seks periodene med virkelig dårlig vekst i produksjonen kommer under høyinflasjonsperioden under første verdenskrig. Dette er en inflasjonsperiode.
(ii)	Den fjerde episoden kom i 1921. Kombinasjonen av internasjonal nedgangskonjunktur og en stram pengepolitikk førte til et betydelig fall i produksjonen, og det er en deflasjon.
(iii)	Den femte perioden kom i 1931. Det er deflasjon og fallet i produksjonen er sterkt. Denne krisen har sitt opphav i internasjonale konjunkturer, men produksjonen ble ytterligere forsterket ved at Norgeshistoriens mest omfattende streik fant sted i 1931.
(iv)	Den sjette og siste episoden med dårlig vekst kommer under andre verdenskrig. Da er det inflasjon.

Ved et raskt blick på figur 22 kan en lett få inntrykk av at mellomkrigstiden var en svært god tid. Tar vi bort kriseårene 1921 og 1931, var den gjennomsnittlige veksten i BNP per innbygger i perioden 1919 til 1939 hele 4,8 prosent per år. Dette er et forbausende høyt tall. Faktisk er det bare i fem av de siste 50 årene at veksten har vært høyere enn dette.

Hvor kommer så det tradisjonelle bildet av 1920- og 1930-årene som en vanskelig tid fra? Vi må da se på hva som skjedde i arbeidsmarkedet. Figur 23 viser inflasjonen (rødt) og andelen arbeidsløse fagforeningsmedlemmer.

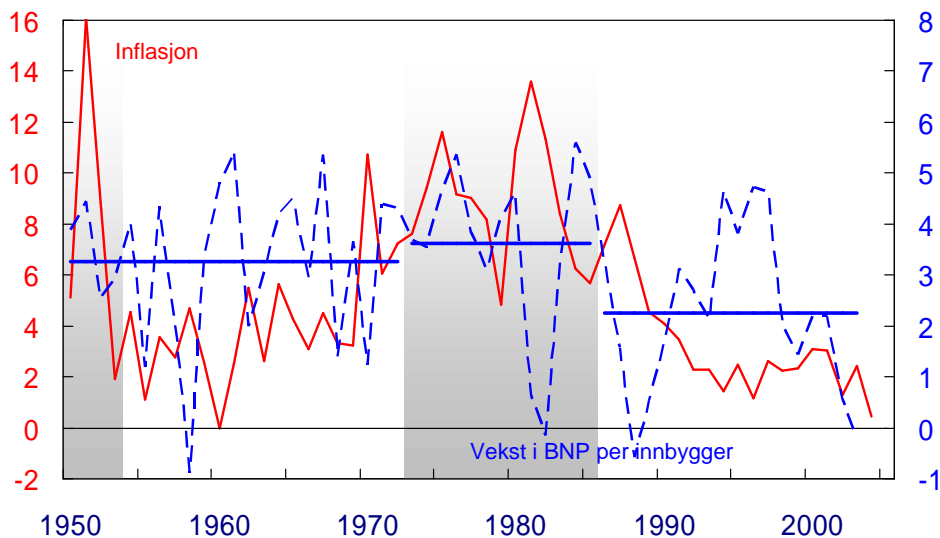

FIGUR 23 Arbeidsledigheten på 1920- og 1930-tallet. De skraverte grå feltene markerer henholdsvis første og andre verdenskrig.

Vi ser at arbeidsledigheten gjør et markert hopp oppover ved inngangen til 1920-tallet og holder seg på et svært høyt nivå helt frem til andre verdenskrig. Det må understrekes at arbeidsledighetstallene ikke måler andelen arbeidsløse av arbeidsstyrken. De er derfor ikke sammenliknbare med dagens ledighetstall. Ola Grytten har beregnet at den totale arbeidsledigheten aldri var høyere enn 10,4 prosent (Grytten 1995). Han finner at arbeidsledigheten var betydelig høyere i perioden 1921 til utbruddet av andre verdenskrig enn både perioden før og etter. Målt ved arbeidsledighetstallene er det derfor ingen tvil om at mellomkrigstiden var vanskelig.

Rygg førte en politikk hvor målet var å reetablere det nominelle ankeret. Utviklingen på 1920- og 1930-tallet fikk både fagøkonomer og politikere til å rette fokus mot realøkonomi og konjunkturpolitikk og bort fra det nominelle ankeret. Arbeidsledighet ble prioritert foran prisstabilitet.

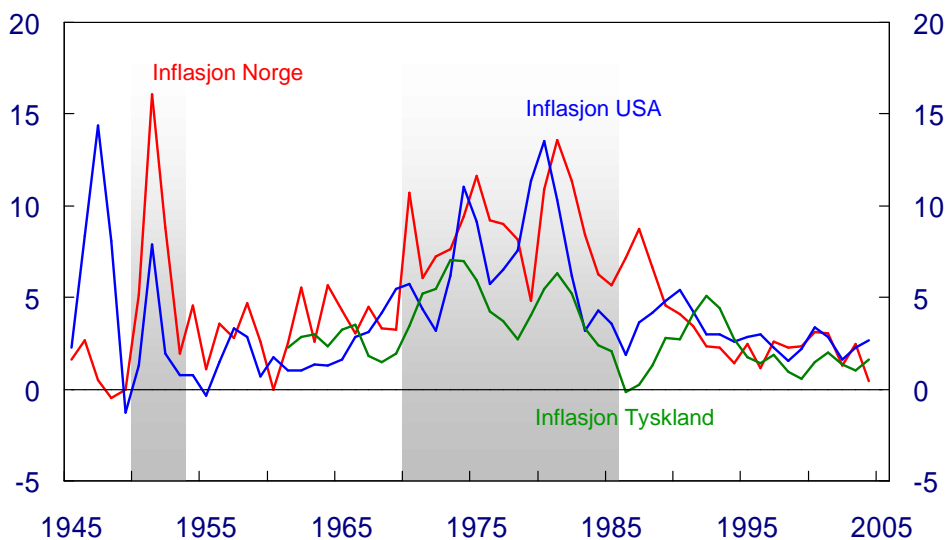
Etter andre verdenskrig ble det gjort et forsøk på å reetablere den klassiske gullstandard gjennom Bretton Woods regimet. Dette lyktes til en viss grad, men Vietnamkrigen, manglende finanspolitisk budsjett disiplin i ankerlandet USA og oljeprissjokket i 1973 innebar det endelige punktum for gullstandard. Den langvarige oppgangskonjunktoren etter andre verdenskrig var slutt. For å motvirke nedgangskonjunktoren førte mange land en motkonjunkturpolitikk. Denne var særlig sterk i Norge. Figur 24 viser utviklingen i inflasjonen og vekst i BNP per innbygger fra 1950 til idag. De to siste “stygge” episodene er merket med grå bakgrunnsfarge.

FIGUR 24 “Stygge” episoder i andre halvdel av 1900-tallet (merket med grå bakgrunnsfarge). Infalsjon (venstre akse) og vekst i BNP per innbygger (høyre akse). Begge er målt i prosent.

Med arbeidsledigheten i mellomkrigstiden som bakteppe ble det statens oppgave å holde produksjonen oppe. I Norge trodde en at det internasjonale konjunkturtilbakeslaget kun var midlertidig. Det gjaldt å bygge bro til det igjen ble normal vekst. Tanken var at arbeidsledigheten gikk lettere opp enn ned. Det var derfor viktig at ledigheten ikke bet seg fast (Johansen 1982). Motkonjunkturpolitikken bidro til at inflasjonen tiltok. Etter hvert oppjusterte aktørene sine inflasjonsforventninger og inflasjonen festet seg på et høyt nivå.

Både i økonomisk teori og i praktisk politikk kom det til en gradvis forståelse for at det på lang sikt ikke eksisterer noe bytteforhold mellom inflasjon og arbeidsledighet. Figur 25 viser inflasjonen i USA, Tyskland og Norge etter andre verdenskrig.

FIGUR 25 Inflasjonsraten i Norge, USA og Tyskland. De "stygge" episodene i andre halvdel av 1900-tallet er markert med grå bakgrunnsfarge.

Det ble igjen satt fokus på nødvendigheten av å gjenvinne det nominelle ankeret. Etter at Paul Volcker ble utnevnt til sentralbanksjef i USA, ble pengepolitikken etter hvert innrettet mot å bekjempe inflasjonen. Det nominelle ankeret skulle gjenvinnes. Politikkomleggingen i USA skjedde i 1982. I Norge kom politikkomleggingen noe senere - i 1986. Etter den siste devalueringen i 1986 ble den økonomiske politikken rettet inn mot å sikre tillit til fastkurssystemet. Norges Bank utnyttet etter hvert også den formelle selvstendigheten i rentesettingen som den nye sentralbankloven av 1985 formelt ga.

Gjennom 1990-tallet ble det nominelle ankeret gjenvunnet i mange land, og inflasjonsstyring utviklet seg internasjonalt som det vanligste målet for pengepolitikken. Prisstigningen i Norge på 1990-tallet var om lag 2 1/2 prosent. Det var god vekst og et relativt velfungerende arbeidsmarked. På slutten av tiåret oppstod det igjen problemer da en ikke klarte å stabilisere oppgangskonjunktoren i tide.

I mars 2001 ble handlingsregelen for finanspolitikken innført og Norges Bank fikk som oppgave å sette renten ut fra et inflasjonsmål på 2 1/2 prosent. Inflasjonsforventingene synes idag å være vel forankret på dette målet. Erfaringene kan tyde på at forventningene om fremtidig inflasjon holder seg stabile selv om prisstigningen svinger en del så lenge renten brukes aktivt for å dempe utslagene. Pengepolitikken kan ikke finstyre utviklingen i økonomien, men hindre de største utslagene når økonomien blir utsatt for forstyrrelser.

3.5 Avslutning

Overgangen til inflasjonsstyring, som for vår del skjedde i 2001, fortonte seg kanskje der og da som overgang til et nytt og ukjent system for pengepolitikken. Og allerede etter få år har inflasjonsstyringen ført til endringer i måten sentralbanker jobber på og ikke minst i måten vi kommuniserer med omverdenen. Men sett i et lenger tidsperspektiv, fortoner inflasjonsstyring seg snarere som en logisk konsekvens av hva vi har lært om pengepolitikk gjennom flere hundre år. Dagens pengepolitiske system springer ut av en historisk erkjennelse av hva pengepolitikken faktisk kan oppnå. Inflasjonsstyring var slik sett ikke noe nytt, men en måte å innrette pengepolitikken på med sikte på å gi det best mulige bidraget til økonomisk fremgang. Et nominelt anker uttrykt gjennom et mål om lav og stabil inflasjon, var en formalisering av det som egentlig har vært det normale.

Prisstabilitet har vært det normale hvis vi hever blikket utover vår egen voksne bevissthetsperiode og ser på de lange historiske linjer. Men vi må også erkjenne at forstyrrelser har skjedd, og være forberedt på at forstyrrelser fortsatt vil skje. Slike forstyrrelser, enten de skyldes feilslått pengepolitikk, feilslått finanspolitikk eller ytre omstendigheter vi ikke er herre over, vil fortsatt bidra til oppgangstider og nedgangstider i Norge og andre land. Dette har vi vært klar over lenge. Ser vi tilbake, ser vi at pengepolitikken i noen tilfeller kan ha bidratt til å forsterke slike forstyrrelser. Den historiske kunnskap vi nå har samlet, kan gi oss økt innsikt i hva inflasjon faktisk er, hvorfor prisene vokser eller faller, og vi har også lært noe om hvordan det pengepolitiske systemet bør organiseres for å møte slike forstyrrelser på en best mulig måte. En vesentlig fordel med inflasjonsstyring som mål for pengepolitikken - i tillegg til at det eksplisitt gir økonomien et nominelt anker - er at systemet også gir sentralbanken og andre aktører i økonomien et klar anvisning på hvordan pengepolitikken skal og bør innrettes når forstyrrelser opptrer. Også der har innsikt i vår egen historie vært et viktig utgangspunkt.

Bibliografi

- Briffa, Keith: "Temperature Maps 1400-1960" URL: <http://www.cru.uea.ac.uk/cru/people/briffa/>
- Bordo, Michael D. and Andrew Filardo (2004): "Deflation and monetary policy in a historical perspective: Remembering the past or being condemned to repeat it?", NBER Working Paper 10833, URL: <http://www.nber.org/papers/w10833>
- Eitrheim, Ø., J. T. Klovland og J. F. Qvigstad (red.) (2004), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819–2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Grytten, Ola H. (1995): "The scale of Norwegian interwar unemployment in international perspective", *Scandinavian Economic History Review*, Vol. 43, No. 2, 226-250

- Grytten, Ola H. (2004a): "A consumer price index for Norway 1516-2003", 47-98, kap. 3 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland og J. F. Qvigstad (red.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Grytten, Ola H. (2004b): "The gross domestic product for Norway 1830-2003", 241-288, kap. 6 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland og J. F. Qvigstad (red.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Feldbæk, Ole (1998): "Nærhed og adskillelse 1720-1814", bind IV i *Danmark-Norge 1380-1814*, Oslo: Universitetsforlaget
- Hamilton, Earl J. (1969): *War and Prices in Spain 1651-1800*, New York: Russel & Russel
- Herstad, John (2000): "I helstatens grep. Kornmonopolet. 1735-88", *Riksarkivarens skriftserie*, Oslo: Tano Aschehoug
- Hodne, Fritz og Ola Honningdal Grytten (2000): *Norsk Økonomi i det 19. århundre*, Bergen: Fagbokforlaget
- Johansen, Leif (1982): "Arbeidsløsheten, lettere opp enn ned?", *Sosialøkonomen*, nr. 10, 29-40
- Munro, John (1999). "The Monetary Origins of the 'Price Revolution': South German Silver Mining, Merchant-Banking, and Venetian Commerce, 1470-1540", Working Paper No. 8, Department of Economics and Institute for Policy Analysis, University of Toronto, URL: <http://www.shass.utoronto.ca/ecipa/wpa.html> (Revised 21 March 2003)
- Nordli, P.Ø. (2004). "Spring and summer temperatures in Trøndelag. 1701-2003", Met.no report no. 05/2004 Climate. URL: http://met.no/english/r_and_d_activities/publications/2004/005_2004.pdf
- Skeie, Øystein Bieltvedt (2005), "Norwegian Inflation. An Empirical Study. 1667-2004", Masteroppgave i samfunnsøkonomi, Økonomisk institutt, Universitetet i Oslo
- Qvigstad, Jan F. (2004); "Welcome adress at Norges Bank Workshop on Historical Monetary Statistics for Norway, 1819-2003", URL: <http://www.norges-bank.no/konferanser/2004-06-11/>
- Wicksell, Knut (1907): "The Influence of the Rate of Interest on Prices", *Economic Journal*, XVII, 213-220. Norges Banks oversettelse.

Datakilder

KPI Norge	Grytten, Ola H. (2004a): "A consumer price index for Norway 1516- 2003", 47-98, Chapter 3 in Eitrheim, Ø., J.T.Klovland and J.F.Qvigstad (eds.), Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003, Norges Bank, Occasional Papers no. 35, Oslo, URL: http://www.norges-bank.no/stat/historiske_data/en/hms/c3_txt.html
KPI England	Phelps Brown, E.H. & Shelia V. Hopkins (1956): Seven Centuries of the Prices of Consumables, Compared with Builders Wage-Rates", <i>Economica</i> , Vol. 23, No. 92, 296-314
Dødsfall per fødsel	Dyrvik, Ståle, Knut Mykland & Jan Oldervoll (1976): The Demographic Crises in Norway in the 17th and 18th Centuries. Some Data and Interpretations", Bergen: Universitetsforlaget, NOS C 188 (1995): Historisk Statistikk 1994, Oslo: SSB, URL: http://www.ssb.no/emner/historisk_statistikk/tabeller/3-3-13t.txt
Temperatur	Briffa, Keith: Temperature Maps 1400-1960" URL: http://www.cru.uea.ac.uk/cru/people/briffa/ Nordli, P. Ø. (2004). Spring and summer temperatures in Trøndelag, 1701-2003", Met.no report no. 05/2004 Climate. URL: http://met.no/english/r_and_d_activities/publications/2004/
Statsutgifter	Nathanson, Mendel Levin (1844): "Historisk-statistisk Fremstilling av Danmarks National- og Stats-Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden. Anden omarbeidede udgave", København: Reitzel
Statsgjeld	Nathanson, Mendel Levin (1844): "Historisk-statistisk Fremstilling av Danmarks National- og Stats-Huusholdning fra Frederik den Fjerdes Tid indtil Nutiden. Anden omarbeidede udgave", København: Reitzel
Seddelmengde	Svendsen, Knud Erik & Svend Aage Hansen (1968): Dansk Pengehistorie 1700-1914, Odense: Danmarks Nationalbank
Valutakurs	Svendsen, Knud Erik & Svend Aage Hansen (1968): Dansk Pengehistorie 1700-1914, Odense: Danmarks Nationalbank Klovland, Jan Tore (2004): "Historical exchange rate data 1819-2003", 289-327, Chapter 7 in Eitrheim, Ø., J.T.Klovland and J.F.Qvigstad (eds.), Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003, Norges Bank Occasional Papers no. 35, Oslo, URL: http://www.norges-bank.no/stat/historiske_data/en/hms/c7_txt.html
Gullproduksjon	Schmitz, Cristopher J. (1979): World Non-Ferrous Metal Production and Prices, 1700-1976", London: Frank Cass
BNP per innbygger	Grytten, Ola H. (2004b): The gross domestic product for Norway 1830-2003", 241-288, Chapter 6 in Eitrheim, Ø., J.T.Klovland and J.F.Qvigstad (eds.), Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003, Norges Bank Occasional Papers no. 35, Oslo, URL: http://www.norges-bank.no/stat/historiske_data/en/hms/c6_txt.html
Arbeidsledighet	NOS XII 291 (1978): Historisk Statistikk 1978, Oslo: SSB, URL: http://www.ssb.no/histstat/hs1978/hs1978_3.pdf
KPI USA	U.S. Department Of Labor - Bureau of Labor Statistics (2005): "Consumer Price Index - All Urban Consumers" URL: ftp://ftp.bls.gov/pub/special.requests/cpi/cpiiai.txt
KPI Tyskland	Source OECD. URL: http://puck.sourceoecd.org

TABELL 1

Historisk lønnsstatistikk 1726-2003

Ola Honningdal Grytten^{1,2}

Som et ledd i prosjektet historisk monetær statistikk ved Forskningsavdelingen, Norges Bank, presenteres det her nye serier for reallønner i Norge helt tilbake til 1726 og frem til og med 2004. De nye seriene over nominelle lønner bygger i hovedsak på allerede utførte arbeider samt data hentet fra Professor Ingvar Wedervangs Lønns- og Prishistoriske Arkiv ved Norges Handelshøyskole. Dette kildematerialet har gjort det mulig å konstruere sammenhengende nominelle lønnsserier for industri fra 1726 og skipsfart fra 1770 og frem til i dag.

¹Ola Honningdal Grytten er professor i økonomisk historie ved Institutt for samfunnsøkonomi, Norges Handelshøyskole og er engasjert som spesialutreder i Forskningsavdelingen, Norges Bank.

²Denne artikkelen er en bearbejdet versjon av foredraget som ble holdt på konferansen.

4.1 Innledning

I 2004 ga Norges bank ut publikasjonen *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003* som en viktig milepæl i forskningsavdelingens historiske prosjekt nettopp om historisk monetær statistikk (Eitrheim, Klovland og Qvigstad 2004). Publikasjonen inneholdt en rekke lange tidsserier konstruert som en del av prosjektet. Sammen med tidsseriene ble det publisert et omfattende dokumentasjonsmateriale. Det er konstruert og publisert tidsserier innen følgende områder:

- Konsumprisindeks 1516-2003 (Grytten)
- Obligasjonsrenter 1820-2003 (Klovland)
- Pengemengde 1819-2003 (Klovland)
- Bruttonasjonalprodukt 1830-2003 (Grytten)
- Valutakurser 1819-2003 (Klovland)
- Aksjekursindekser 1914-2003 (Klovland)
- Boligprisindeks 1819-2003 (Eitrheim & Erlandsen)
- Kreditt, bank- og penger 1819-2003 (Eitrheim, Gerdrup & Klovland)

I det videre arbeidet med det historiske prosjektet konstrueres det nå nye serier for reallønner i Norge fra tidlig 1700-tall og frem til i dag. Reallønnsseriene vil gi et uttrykk for nivå og utvikling i kjøpekraft og dermed levestandard. Seriene vil derfor i stor grad virke som supplement til de seriene over bruttonasjonalprodukt som allerede er konstruert. (Grytten 2004b). I tillegg kan de se oss en hel del om forholdet mellom utvikling i kjøpekraft og andre sentrale makrovariabler som nettopp bruttonasjonalprodukt, pengemengde, prisutvikling og renter. De første resultatene av arbeidet med reallønnsserier for Norge fra 1726 og frem til 2004 presenteres her.

4.2 utfordringer i arbeid med historiske lønnsdata

For å beregne reallønner, som er en indikasjon på utviklingen i kjøpekraft og velstand over tid, må vi ha nominelle lønnsdata og prisdata for å beregne lønnsserier som skal deflateres med prisserier.

Ved konstruksjon av historiske lønnsserier møter en på en rekke problemer av metodisk og kildemesig karakter. Et klassisk problem er hvilken type lønnsdata en har å gjøre med og hvilke en ønsker å presentere. Flere former for lønn i historisk kildemateriale kan nevnes:

Regulativ lønn	Lønn etter yrke	Familie/husholdslønn
Individuelt avtalt lønn	Lønn etter næring	Akkordlønn
Pengelønn	Lønn etter ansiennitet	Tidslønn
Naturalia	Lønn etter forsorgsbyrde	Fastlønn
Kost og losji		Provisjonsbasert lønn

Det er selvsagt ikke mulig å finne konsistente og sammenhengende lønnsserier for hele perioden fra 1726 frem til i dag. Vi må derfor nødt til å skjøte ulike serier og konstruere lønnsindekser, som kan gjøres om til nominelle serier ved bruk av bestemte lønnssetser i et referanseår. Vi kommer da frem til nominelle lønnsserier. Disse deflateres deretter med relevante prisserier. Her benyttes den nylig konstruerte konsumprisindeksen for Norge 1516-2003, som gir oss relevante lønnsserier til vårt formål. (Grytten 2004a).

Bearbeiding av historiske lønnsdata kan da gi oss ulike typer av relevante lønnsserier. Noen av de viktigste er opplistet nedenfor:

Pengelønner	Lønn etter næring
Lønn inklusiv naturalia	Lønn etter sektor
Nettolønn	Lønn etter sted
Bruttolønn	Lønn etter distrikt/region
Lønn etter yrke	Nasjonale aggregat

Vi har ikke på noen måte tilstrekkelig informasjon til å beregne historiske kapitalinntekter eller andre inntekter enn lønnsinntekter utbetalt i penger og naturalia. Vi presiserer derfor at vi ikke ser på inntekt, men på avlønning. Ved å se på nasjonalregnskapene vet vi at disponibel inntekt har vært stigende i forhold til lønnsinntekter i den perioden vi har data for, spesielt fra det tyvende århundre. Det kommer av at kapitalinntektene har steget i forhold til arbeidsinntektene. Det er derfor også rimelig at bruttonasjonalprodukt, særlig de siste vel hundre år har steget mer enn reallønnene.

På bakgrunn av tilgjengelig kildemateriale presenteres det her to lønnsserier fra 1700-tallet og frem til i dag. Den første serien er lønn for industriarbeidere, som strekker seg helt tilbake til 1726. Den andre er for sjøfolk, i hovedsak matroser, som er den største og mest representative gruppen i denne næringen. Denne strekker seg tilbake til 1770. Vi vil først gi en oversikt over viktige historiske lønnsserier for Norge som er blitt publisert i forkant av det foreliggende arbeidet.

4.3 Tidligere arbeider

I 1974 ga Ole Gjølberg (Gjølberg 1974) ut sine første arbeider om lønninger i jordbruket på 1800-tallet. De var basert på data fra Ingvar Wedervangs Lønns- og Prishistoriske Arkiv ved Norges Handelshøyskole samt data fra Statistisk sentralbyrå. Her presenterte Gjølberg jordbrukslønninger for perioden 1830-1880 og koplet dem opp mot kornpriser for å finne reelle lønninger. Torill Lønningdal fulgte opp dette arbeidet med en analyse av tjenestelønninger på 17 større gårder på Østlandet 1850-1910 (Lønningdal 1984). Hennes data bygde i stor grad på gårdsregnskap oppbevart i Wedervangarkivet. For tiden etter 1910 er en del data over jordbrukslønn systematisert av Ola Honningdal Grytten (Grytten 1992). Hovedkilde for disse dataene er Statistisk sentralbyrå.

Det er gjort langt flere lønnsstudier på industrien. Her nevnes noen av de viktigste. I 1979 presenterte Ingeborg Fløystad sitt arbeid om Baaseland/Næs Jernverk. Her oppga hun femårige nominelle lønner for flere yrkesgrupper knyttet til jernverket 1726-1806. I tillegg presenterte hun en prisindeks basert på kornpriser, som gjør det mulig å deflatere de nominelle lønnsriene inn til reallønnsriene. (Fløystad 1979). Matti Goksøyr gir i sin studie av industrien på Alvøen 1820-1865 en aggregert lønnsri for industriarbeidere, også han antyder reallønner ved å bruke kornpriser som deflator (Goksøyr 1982). Kjell Bjørn Minde går enda mer detaljert til verks i flere arbeider om historiske lønner i Norge. Særlig ser han på industriarbeiderlønn i Arne Fabrikker ved Bergen 1846-1879 (Minde 1983). Også Minde bruker kornpriser som deflator for sine serier. Jan Ramstad bruker på sin side Wedervangarkivet for å kartlegge kvinnelønner i industrien i Kristiania (Oslo) 1850-1910. Som en del av dette arbeidet konstruerer han en egen detaljert levestandardindeks for Kristiania basert på data fra Wedervangarkivet, som han benytter som deflator for å komme frem til reallønner som mål på utviklingen i levestandarden (Ramstad 1982).

Det er også gjort en hel del arbeid innen sjøfartslønninger i Norge. Disse er nesten utelukkende basert på Wedervangarkivet. Lee Soltow var en av de første som presenterte sammenhengende sjøfartslønner for en rekke norske havnebyer (Soltow 1965). Siden har både Gjølberg (1979) og spesielt Lewis R. Fischer og Helge W. Nordvik arbeidet med dette omfattende temaet. Spesielt Fischer og Nordvik har utnyttet Wedervangarkivet til en rekke lønnsstudier for sjøfolk. De har gjennom sitt arbeide fremskaffet både regionale og nasjonale lønnsri i nominelle og reelle termer. De fleste av deres studier konsentrerer seg om tiden fra midten av 1800-tallet og frem til første verdenskrig (Fischer og Nordvik 1988a og 1988b). Frode Akstun har samlet mannskapsstatistikk, som er anvendelig fra mellomkrigstiden og fremover (Akstun 1960). Hans serier, som gjelder en rekke mannskapskategorier, er også brukbare til å skjøte på data for sjømannslønninger fra Wedervangarkivet, som i hovedsak tar slutt i 1920.

Det har vært gjort langt mindre forskning på lønner innen tjenesteyting. Kjell Bjørn Minde har imidlertid gjort et stort arbeid om avlønning for tjenesteyting i offentlig sektor i forbindelse med sin doktoravhandling om avkastningen på høyere utdanning i Norge fra slutten av 1800-tallet og frem til 1960 (Minde 1993).

Minde har også gjort et betydelig arbeid med å samle inn aggregert lønnsmateriale for lenge tidsrom.

Sammen med Jan Ramstad har han presentert nominelle og reelle lønnsserier for Norge fra 1730 og frem til 1910. Mesteparten av dette arbeidet bygger på egne og andres arbeider. De gir ingen sammenhengende serier over hele tidsperioden, men heller bruddstykker av lønnsserier og det de den gang anså som aktuelle deflatorer (Ramstad og Minde 1986).

I midten av 1990-årene ble det gjort flere studier ved Norges Handelshøyskole om lønns- og lev-ekårsutvikling i Norge. Arbeidene gikk inn som en del av et omfattende europeisk prosjekt. (Zamagni og Scholliers 1994, Scholliers og Zamagni 1995). Det viktigste kildemateriale for de norske seriene var også denne gangen hentet fra Wedervangarkivet. På bakgrunn av dette arkivet, i tillegg til noen sekundære kilder, ble det presentert sammenhengende årlige serier for aggregert lønnsutvikling for sjøfolk, industri og håndverk, anlegg, tjenesteyting i hjemmene og jordbruksarbeidere 1850-1950. Ved hjelp av Jan Ramstads levkostnadsindeks fra 1850 og senere Statistisk sentralbyrås konsumprisindeks fra 1900 ble lønnene også deflatert, slik at en fikk representative reallønnsserier (Hodne, Grytten og Alme 1994 og 1995). Seriene ble siden utbedret og utbygd i forbindelse med et nordisk prosjekt om privat forbruk (Minde og Grytten 1997, Grytten og Minde 1998). Etter den tid er lite blitt gjort på denne forskningsfronten. I dag ligger den største utfordringen i å konstruere nye serier før 1850, forbedre de eksisterende seriene for tiden 1850-1950 og skjøte sammen årlige serier fra de første tiårene av 1700-tallet og frem til i dag.

4.4 Konstruksjon av nominelle lønnsserier

Det er en stor kilde- og metodemessig utfordring å konstruere sammenhengende lønnsserier over lengre tid. Spesielt ligger utfordringene etter de arbeidene som allerede er utført om norske reallønner i å sette sammen meningsfulle sammenhengende og konsistente nominelle lønnsserier over lengre tid, samt kople disse til korresponderende deflatorer. Disse forskjellige seriene må også være sammenlignbare seg i mellom på tvers av stilling, næringer og sektorer. Spesielt mangler man gode og reliable serier for tiden før 1850, mens mange av de lønnsseriene vi har deretter er både valide og reliable. Ved konstruksjon av nye lønnsserier er det også en utfordring å konstruere aggregerte størrelser på næringsnivå, sektornivå og kanskje også nasjonale aggregater. Målsettingen for det pågående arbeidet er å konstruere sammenhengende lønnsserier 1726-2004 på bransjenivå, sektornivå samt nasjonale aggregat. Det skal konstrueres nominelle serier, reelle serier og lønnsindekser.

De første nominelle seriene som presenteres her er for industri og skipsfart. Kildene avgrenser foreløpig dette til industriarbeidere og sjøfolk, i hovedsak matroser på norske skip i utenriksfart. Vi skal se nærmere på konstruksjonen av disse seriene. Men først vil vi avklare noen metodiske og kildemessige konstruksjonsproblemer som dukker opp underveis.

4.5 Metodiske og kildemessige problemer

Med arbeidet for å etablere konsistente lønsserier over den lange perioden fra 1726 og helt frem til og med 2004 møter vi på en rekke problemer av kildemessig og metodemessig karakter. Disse problemene må ofte løses etterhvert som de oppstår. Som oftest er de knyttet til vekslende måter å rapportere data på med hensyn til pengeenheter, andre lønsmessige ytelser enn penger, tidsenheter, standarder, definisjoner, dyrtidstillegg, forsørgertillegg etc. Vi skal se litt nærmere på de viktigste av disse utfordringene, og hvordan de praktisk kan løses. Det krever som oftest innblikk i historie, kildebehandling og praktisk metode innen økonomi og tidsseriedata.

Skiftende pengeenheter

Et betydelig problem underveis er at gjeldende pengeenhet til stadighet har forandret seg. Frem til 1816 benyttet Norge den danske pengeenheden riksdaler, som var inndelt i fire ort og 96 skilling. Problemet var at riksdaleren til stadighet deprimerte og nye enheter riksdaler derfor ble innført relativt ofte. I 1813 ble riksdaleren på grunn av pengemessig kaos under Napoleonskrigene, avløst av avarten riksbankdaler. Fra 1816 ble så speciedaleren gradvis innført etter at Norge tidligere, senest tilbake til 1700-tallet, hadde hatt riksdaler species. Speciedaleren var inndelt i 120 skilling. Formelt hadde riksdaler og speciedaler samme pariverdi i sølv. I praksis hadde de imidlertid svært forskjellige verdier ved innløsning både i markedet og i den nylig åpne norske sentralbanken, Norges Bank. Det samme gjaldt de forskjellige typer riksdaler tidligere. De hadde i praksis både ulik markedsverdi og innløsningsverdi. Et annet problem med pengene fra denne tiden er at de ofte hadde lokal forhandlingsverdi. Det innebærer at en i forskjellige markeder hadde ulik oppfatning om hvor mye de var verd og til hvilken verdi de skulle veksles eller innløses. Det innebærer at det heller ikke var uvanlig at det rådet forskjellige oppfatninger om hvor mange ort og skilling en riksdaler egentlig var verd.

Dette gjør det svært problematisk om en tar alle data for god fisk. Dette finner vi en del eksempler på. Ingeborg Fløystad har gjort et grundig empirisk arbeid i å fremskaffe både lønns- og prisdata for å kunne si noe om levekår for arbeidere tilknyttet Baaseland/Næs Jernverk 1726-1806 (Fløystad 1979). Et problem i hennes data er imidlertid vekslende "former" for riksdaler, som gjør at særlig hennes prisindeks kommer noe skjevt ut dersom en benytter dataene direkte slik de er presentert.

Fløystads tall gir blant annet en årslønn for industriarbeidere I 1761 på 218 riksdaler og en ort. I 1806 er tilsvarende årslønn 204 riksdaler. Når en benytter en prisindeks som ikke tar hensyn til ulike vekslingskurser mellom forskjellige daler får vi en prisstigning på 180 prosent mellom disse to årene. Når en da deflaterer lønnene mellom 1761 og 1806 får en som resultat at reallønnene sank med to tredeler i denne perioden. Dette er selvsagt urealistisk i en periode som i hovedsak utgjorde gode år i norsk økonomi.

Det er lett å gå i samme fellen med sjøfartslønnene. I Wedervangarkivet finner vi månedshyrer for

matroser i 1770 til 12 riksdaler og ti skilling, mens månedshyrer for matroser i 1850 beløper seg til seks speciedaler og åtte skilling.³ Sølvparitetene for riksdaler og speciedaler var de samme, slik at en riksdaler formelt hadde samme verdi som en speciedaler. Prisstigningen mellom 1770 og 1850 var ifølge Norges Banks konsumprisindeks 283 prosent (Grytten 2004a). Om en deflaterer de nominelle lønnene med denne indeksen finner man at reallønnene sank med mer enn fire femdeler i perioden 1770-1850. Vi vet at det var økonomisk vekst og velstandsvekst i samme periode, og slike reallønnsberegninger som de to ovenfor gir derfor definitivt et galt bilde av levestandardsutviklingen i perioden. Også i dette andre eksemplet ligger problemet i at de vekslende pengeenheter som ble brukt beveget seg langt bort fra pari sølvverdi, noe som ikke er tatt hensyn til i lønns materialet i Wedervangarkivet. For å finne valide og reliable lønns serier må vi derfor foreta skjøting av lønns seriene med utgangspunkt i vekslingskurs mellom utgående og inngående pengeenheter. Slike kurser finner vi blant annet i Norges Banks Historie (Rygg 1918).

Naturalia

Et annet problem er naturalia. Store deler av avlønningen tilbake på 1700- og 1800-tallet ble gitt i form av naturalytelser, som kost, losji, tilrettelegging for skolegang og til en viss grad helsestell. For å få serier som skal kunne sammenlignes over tid er det viktig å ha disse variablene med. Hvis ikke risikerer en å få frem lønns serier som i stor grad overdriver lønnsveksten og gir oss et bilde av større fattigdom enn det som var tilfelle i de første periodene vi undersøker.

I tidligere undersøkelser av reallønner har det ofte vært vanlig å legge til en viss prosentsats i tillegg til pengelønner for å kompensere for naturalia (Gjølberg 1979, Hodne, Grytten og Alme 1995). Problemet med dette er imidlertid at tillegget i realiteten ikke var noen fast sats, men dens verdi var avhengig av både varierende volum og varierende prisnivå på ytelsene. I dette arbeidet brukes derfor ikke en fast sats som tillegg for naturalia. Men vi har undersøkt hvilke naturalia som ble gitt og hvor mye til forskjellige tider. Verdien på disse er beregnet ut i fra de årlige prisene på de forskjellige naturalia. For å få dette til benyttes Norges Banks konsumprisindeks for perioden samt forbruksundersøkelser så nært opp i tid som mulig til de beregninger vi har foretatt (Grytten 2004a).

Ulik tidslønn

Et annet betydelig problem med de data som ligger til grunn for det arbeidet som presenteres her er forskjellig inndeling i tidslønn. Noen lønnsdata oppgis i timelønner, noen i dagslønner, noen i ukelønner, noen i månedlønner og noen i årslønner. Her kan vi finne store variasjoner både innen en avgrenset tidsperiode og på tvers av perioder. Ofte kan dette variere ikke bare fra bransje til bransje, men også fra bedrift til bedrift. I de fleste tilfeller er det vanskelig å løse dette problemet på en helt tilfredsstillende

³Wedervangarkivet, mappe W043 og W044.

måte. Å gjøre om ulike tidslønner til en standard tidslønn kan være en måte å forsøke å oppnå konsistens mellom dataene.

Imidlertid oppstår det flere problemer ved slike operasjoner. Et viktig problem er at en rekke tidslønsdata ikke direkte kan gjøres om til andre sammenlignbare tidsavgrensninger. Hvilken sats skal en for eksempel multiplisere timelønner med for å få dagslønner? Det avhenger av hvor mye arbeiderne jobbet, og det kunne det være store forskjeller på mellom næringer, bransjer, bedrifter, innad i bedrifter og selvsagt over tid. Mange var sesongarbeidere, mange hadde kombinasjonsyrker og mange jobbet deltid. For de fleste sjømenn gir det for eksempel ikke mening i å omregne månedshyrer til årslønner, da de bare jobbet på båt visse tider av året. Industriarbeidere kunne tilby sin arbeidskraft når de ikke hadde gårdsarbeid, og ble hyret når arbeidsgiverne hadde behov for dem. Om de jobbet full tid, så vet vi at arbeidsdagen de siste vel hundre år er blitt stadig kortere.

For å løse disse problemene må vi ha informasjon om arbeidsmarkedene, om arbeidsvilkår og arbeidsbetingelser. Vi må velge ut sammenlignbare serier og gjøre dem om til valide og reliable sammenhengende serier uttrykt i tidsekvivalenter, det vil si arbeidslønn uttrykt i en bestemt arbeidstid. Nærmere bestemt er det hvilken lønn arbeiderne hadde fått dersom den tidslønnen de mottar hadde vært omgjort til en fast avmålt tid eller tidsekvivalent. Vi har funnet at månedslønnsekvivalenter synes å være det mest relevante målet for de data vi arbeider med her. For det første er sjøfartslønnene hele tiden oppgitt i månedshyrer. For det andre er det et relevant mål for store deler av det industrilønnsmateriale som er valgt ut. For en del tilfeller har vi da måttet omgjøre både timelønner, dagslønner, ukelønner og årslønner til månedslønnsekvivalenter for industriarbeidere. I en del tilfeller er ikke dette nødvendigvis representative månedslønner, da de ikke arbeidet fast en måned til en viss avlønning. Likevel gir det oss et godt innblikk i bevegelsene i lønnsutviklingen over hele perioden.

Tidsinkonsistens

Over tid gir lønsdataene oss også andre former for inkonsistens. Yrkesstrukturen og yrkenes karakter skiftet. Noen yrker forsvant og andre kom til. Statistikken består derfor, særlig for industriarbeidere, av ulike yrker til forskjellige tider. Delvis skyldes dette den beskjedne rapporteringen tidlig i perioden, delvis forandringer i produksjonsmetodene over tid.

Kildene opererer også med forskjellige aggregeringsnivå. Noen kilder, som data hentet fra Ingeborg Fløystad, går ned i detaljnivå og oppgir lønner for eksempel for hammersvenner (Fløystad 1979). Andre kilder oppgir lønn for arbeidere ved mekaniske verksteder. I mange tilfeller forandres også definisjoner for industriarbeidere, for faglært og ikke-faglært arbeidskraft. Overgangen fra gårdsarbeider til meieriarbeider kan for eksempel være vanskelig å definere i det gårdsmeieriene ble avløst av rendyrkede meierier.

Det finnes ikke noen fast måte å løse disse problemene på. I dette arbeidet legges det vekt på å forsøke å presentere tidskonsistente serier. For matroser er statistikken stort sett grei. Problemer oppstår ved overgangen fra seilskip til dampskip og fra dampskip til dieselmotorskip. Vi har løst dette ved å inkludere

den foreliggende statistikken vektet med antall observasjoner fra hver enkelt skipstype. I industrien har vi forsøkt å aggregere seriene opp slik at de gjelder industriarbeidere som en helhet. Kvinner har vi primært inkludert gradvis fra begynnelsen av 1800-tallet slik at vi ikke skulle få noen ”negative sjokk” i materialet. I Wedervangarkivet fines det nemlig lønnsdata for kvinner ansatt ved Cappelen-Ulefoss fra 1833.⁴ Likevel er det klart at på grunn av lavere avlønning for kvinner enn menn, kan lønnsveksten på siste halvdel av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet være noe “biased” nedover. På den annen side reflekterer tallene at flere kvinner fikk arbeid i den del av industrien vi befatter oss med ved overgang til tekstil- og forbruksvareindustri, og at det førte til lavere lønnsvekst totalt.

4.6 Nominelle lønnsserier

Arbeidet med å konstruere sammenhengende reallønnsserier fra 1700-tallet og frem til i dag går trinvis. Først må det etableres nominelle lønnsserier. Deretter må vi ha en relevant konsumprisindeks eller levekostnadsindeks. I tredje fase brukes denne prisindeksen til å deflatere de nominelle lønnsseriene. Nedenfor viser vi hvordan disse nominelle lønnsseriene settes sammen.

Industrilønner

For å etablere en sammenhengende lønnsserie for industriarbeidere fra 1700-tallet og frem til i dag er vi blitt nødt til å foreta en del bearbeiding og modifisering av forskjellig lønnsmateriale og skjøte disse sammen til en mest mulig konsistent tidsserie. Vi vil komme inn på kildenes beskaffenhet og hvordan vi har satt disse sammen til en sammenhengende serie i de følgende avsnitt. For oversiktens skyld har vi delt opp i flere tidsperioder.

1726-1806

De første kildene for nominelle lønnsserier er allerede utførte arbeider av Ingeborg Fløystad (Fløystad 1979). Hun opparbeidet femårige lønnsdata 1726-1806 for ulike yrker ved Baaseland/Næs jernverk. Lønnene er årslønner oppgitt i riksdaler, ort og skilling og er basert på et representativt utvalg arbeidere, til sammen noen hundre. Både pengelønn og naturalia er medregnet i de seriene vi rapporterer her. Vi har beregnet et veiet gjennomsnitt for hvert år og kommet frem til gjennomsnittlig lønn for faglært og ufaglært håndverks- og industriarbeidskraft ved jernverket. Et problem som oppstår underveis er skiftende avarter av riksdaleren ettersom den flere ganger mistet sin pari sølvverdi. Vi har hele tiden benyttet oss av den pengeenhet som ligger nærmest opp til pari og skjøtet seriene ved overlappende observasjoner.

⁴Wedervangarkivet, mappe W046, W047 og W048.

1806-1850

Den neste viktige kilden er Matti Goksøyr's arbeid om arbeidsvilkårene ved Alvøenbruket utenfor Bergen (Goksøyr 1982). Han oppgir lønnsdata primært fra 1820 og frem til 1865. Supplert med nominelle lønnsopplysninger fra Wedervangarkivet gjør disse oss i stand til å konstruere en brukbar lønnsserie 1806-1865. Vi har i hovedsak benyttet dem frem til 1850. Dataene spenner over et ulikt sett observasjoner per år. De representerer individuelle kontrakter mellom arbeidere eller arbeiderfamilier og bruket. Ofte gis det lønn per familie. Lønnen kunne ligge fast over mange år for en arbeider eller en familie. Lønnsnivået var derfor avhengig av når lønnsavtalene ble inngått. Goksøyr har ikke maktet å finne nye lønnskontrakter for hvert år. Derfor ligger seriene hans ofte stabilt over flere år.

I tillegg til pengelønn utgjorde naturalia i form av kost og losji en meget viktig del av Alvøenarbeidernes avlønning. Bearbejdet forbruksundersøkelser fra tiden rundt 1850 git oss en pekepinn på hvor stor andel av avlønningen dette må ha utgjort (Grytten og Minde 1998). Vi kommer frem til ca 60 prosent i 1850 og i overkant av 70 prosent tidlig på 1800-tallet. Vi har derfor plusset dette på de nominelle pengelønnene. Ved å ta i bruk den etablerte konsumprisindeksen for perioden greier vi å uttrykke naturalia i løpende priser i stedet for et fast tillegg. Det gjør at naturalia for enkelte år kommer opp i ca 75 prosent av avlønningen.

En annen viktig kilde for denne perioden er Wedervangarkivet. Her finnes relevant lønnsmateriale for industriarbeidere tilbake til tidlig på 1800-tallet. Sentralt her er materiale fra Cappelen-Ulefoss, hvor det fines lønnsdata for dagarbeidere på bruket, gruvarbeidere og tresliperiet.⁵ Lønnsmaterialet dekker over 20 forskjellige yrkesbetegnelser relatert til industri, en av dem er "kvinnearbeid". Statistikken viser at kvinner ikke sjelden tjente ca 35-40 prosent av menn for sammenlignbart arbeid. I tillegg til industrilønner er det i materialet fra Cappelen-Ulefoss flere yrkesbetegnelser mer relatert til bygg, anlegg og gårdsarbeid.

Kildematerialet fra Cappelen er delvis svært detaljert med navn, fødselsdato, familieforhold, arbeidssoppgaver og arbeidstid. I vårt arbeid har vi valgt ut faglærte og ufaglærte voksne arbeidere i fullt arbeid. Våre data bygger i hovedsak på lønnsoppgaver for tresliper, andre verksarbeidere og sliperarbeidere samt murere ansatt i industrivirksomheten. Det innebærer at vi for de aller fleste år har til sammen godt over 100 lønnsobservasjoner bare fra Cappelen-Ulefoss.

1850-1950

Fra 1846 er Kjell Bjørn Mindes arbeid om arbeidsvilkår ved Arne Fabrikker i Ytre Arna utenfor Bergen en viktig kilde (Minde 1983). Minde har gjennom grundig empirisk forskning kommet frem til lønnsreier for arbeidere på denne tekstilfabrikken mellom 1846 og 1879. Han har vurdert pengelønner og naturalia for både ufaglært og faglært industriarbeidskraft. Lønnene er oppgitt dels både i timelønner,

⁵Wedervangarkivet, mappe W046, W047 og W048.

månedslønner og årslønner.

I tillegg kommer et rikt lønnsmateriale i Wedervangarkivet.⁶ Arkivet inneholder etter de siste beregninger flere hundretusen observasjoner av historisk lønnsdata på både personlig, bedrifts- og bransjenivå. Noen industriarbeidslønner er notert fra 1817 og fremover, men først etter 1848 kan kildene betegnes som gode. Fra 1870-årene er de i historisk sammenheng meget gode. Arkivet inneholder noterte lønnsdata fra en rekke industribedrifter, særlig på Østlandet. I begynnelsen er det spinnerier, tekstilfabrikker og verftsindustrien. Siden kommer mange bransjer med. De fleste seriene inneholder lønn både for kvinner og menn. Naturalia er inkludert i noen, men ikke i alle. Fra 1870-årene inneholder arkivet sammen med publisert materiale fra Statistisk sentralbyrå årlig data basert på noen tusen enkeltobservasjoner av industrilønninger (NOS X. 178 1949, NOS XII 245 1969). Antallet er økende frem mot 1920, og deretter avtakende. De fleste data er oppgitt som dagslønner, men noen også som timelønner, månedlønner og årslønner. De inneholder både faglært og ufaglært arbeidskraft i en rekke industriyrker fra mange industri-, håndverks- og anleggsbransjer.

I 1990-årene ble industrilønnsmateriale i Wedervangarkivet systematisert av Fritz Hodne, Ola Honningdal Grytten og Jørund Alme (Hodne, Grytten og Alme 1994 og 1995) og senere bearbeidet og utvidet av Grytten og Kjell Bjørn Minde (Minde og Grytten 1997, Grytten og Minde 1998). Det fines nå aggregerte lønnsreier for kvinner og menn i industrien 1850-1950. Fra 1920-årene bygger disse i tillegg til data fra Wedervangarkivet på lønnsmateriale fra Statistisk sentralbyrå, systematisert av Grytten (Grytten 1992). Industrilønnene representerer både håndverks- og industriarbeidere i byene og på landsbygda. Deler av materialet har byrået samlet inn selv, deler er hentet fra Norges Arbeidsgiver Forening og Norske Mekaniske Verksteders Landsforbund.

Vi har benyttet de eksisterende arbeidene basert på Wedervangarkivet og i mindre grad Statistisk sentralbyrå og bygget dem noe fremover i tid og foredlet kvaliteten for seriene 1850-1920 ved hjelp av ytterligere data fra Wedervangarkivet. I prinsippet er alle seriene gjort om til dagslønner og årslønner basert på detaljert informasjon fra arkivet. I internasjonal sammenheng må denne aggregerte lønnsreien anses som en troverdig historisk lønnsserie. Det hviler på den gode representativiteten i materialet, det betydelige datatilfanget basert på opp til flere tusen observasjoner per år og den kildekritiske gjennomgangen av materialet i forbindelse med innsamling og bearbeiding av data.

For å gjøre delseriene sammenlignbare har vi lagt til naturalia til enkelte lønner, der dette var en del av avlønningen, men ikke er tatt med i rådataseriene i utgangspunktet. Naturalytelsene er basert på verdien av disse i forbruksundersøkelser fra perioden 1850-1910. Igjen er naturaliaverdiene ikke et fast tillegg til pengelønner, men verdiene er justert med relevante delindekser av konsumprisindeksen hvert år. Vi får dermed et langt mer relevant og troverdig bilde av naturalias verdi som en del av lønnene.

⁶Wedervangarkivet, mappe W080, W245, W249 og W284.

1950-2004

Lønnsdata fra 1950 har vi som helhet hentet fra Statistisk sentralbyrå. Vi har så langt benyttet industrilønnsstatistikken og beregnet gjennomsnittslønninger for industriarbeidere.⁷ I den senere tid har byrået revidert lønnsstatistikken i nasjonalregnskapet. Aggregerte serier herfra kan absolutt være aktuelt å bruke i fremtidige serier.⁸

Lønnsstatistikken fra byrået er omfattende og omfatter de fleste industrinæringene. Et problem er stadig omklassifisering og ulike tidsangivelser for lønnene i timelønner, dagslønner, månedslønner og årslønner. Vi har derfor laget en sammenhengende lønnsindeks basert på de forskjellige seriene. Der de skjøtes i år vi har overlappende opplysninger for. Lønnsmaterialet fra Statistisk sentralbyrå er solid. Problemene ligger i tidsinkonsistensen mellom de ulike seriene. Ved å skjøte sammen lønnsindekser får vi imidlertid uttrykk for lønnsutvikling innen forskjellige tidsintervall. Dette er trolig det nærmeste vi kan komme relevante og konsistente tidsserier uten å bearbeide data tilbake i tid. Også da vil en imidlertid få problemer av forskjellig karakter, som ulik arbeidstid, kombinasjonsyrker, forskjellige arbeidsoppgaver, yrker og lignende. De seriene vi er kommet frem til er derfor troverdige innenfor de metodiske og datamessige rammer vi opererer under.

1726-2004

De lønnsseriene vi nå har satt sammen fra 1726 og til og med 2004 er inkonsistente i og med at de består av ulike former for tidslønner. Vi kan heller ikke uten videre gjøre dem om til en fast tidslønn. Det vil for eksempel ikke være riktig å gjøre en dagslønn for en deltidsindustriarbeider på 1800-tallet om til en årslønn i og med at han ikke arbeidet et helt årsverk i industrien. Det vil heller ikke være enkelt å gjøre timelønner om til dagslønner siden arbeidsdagen varierte både over tid og mellom bedrifter og bransjer. Vi må derfor bare innse at vi umulig kan få til en fullt ut konsistent og representativ lønnsserie for industriarbeidere over hele perioden. Imidlertid har vi serier som er nokså konsistente over avgrensede tidsperioder. Ved å lage lønnsindekser for disse delperiodene og skjøte de sammen med nivåjustering i overlappende år, får vi en sammenhengende indikator for lønnsutviklingen i hele perioden sett under ett. En svakhet med en slik indeks er at en ikke nødvendigvis får representative nivåttall på lønningene. På den andre siden får en altså et godt innblikk i lønnsutviklingen gjennom mer helhetlige tidsserier.

Som allerede nevnt har vi i dette arbeidet valgt å uttrykke den kjedede lønnsindeksen i månedsekvivalenter. Det innebærer hva lønnene hadde vært om vi hadde regnet den konstruerte lønnsindeksen om til månedslønner, uavhengig av faktisk arbeidstid, kombinasjonsyrker etc. Dette er i første rekke en måte å uttrykke indeksslønnene på mer enn en måte å uttrykke de faktiske lønnene på.

Den sammenhengende serien for industrilønner i Norge 1726-2004 er vist grafisk i figur 1. For perioden 1726-1806 rapporteres femårige tall, fra 1820 årlige. Lønner opprinnelig rapportert i riksdaler

⁷<http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-3t.txt> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

⁸<http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>

frem til 1816 og deretter speciedaler frem til 1874 er omgjort til kroner, der pari vekslingsverdi i 1874 er benyttet. Det vil si at en speciedaler er satt til fire kroner. I utgangspunktet hadde riksdaler same verdi som speciedaler. Imidlertid deprimerte riksdaleren kraftig i forhold til speciedaleren i tiden 1816-1820. Seriene er derfor skjøttet til vekslingskurs disse årene. Det samme gjelder under år med veksling av utgående, deprimerte riksdaler, mot nye pari-noterte riksdaler eller riksbankdaler i årene før 1816.

Skipsfart

Det fines meget god statistikk på skipsfartslønninger i Wedervangarkivet helt tilbake til 1770.⁹ Vi har enda ikke hatt anledning til å bearbeide mer enn deler av dette materialet. Vi har i første omgang valgt å se på vanlig mannskap. Det innebærer at offiserer ikke er regnet med. Det er også svært tidkrevende å bearbeide alle mannskapskategorier. Vi har derfor i dette arbeidet konsentrert oss om den mest representative mannskapskategorien, nemlig matroser ombord på norske skip i utenriksfart, som står som en representativ serie for sjøfartslønninger for vanlig mannskap.

1770-1920

Våre lønnsdata for matroser i perioden 1770-1920 er utelukkende hentet fra Wedervangarkivet, som bygger på flere hundretusen enkelte og aggregerte observasjoner av hyrer for norske sjøfolk. Disse hviler på bemanningslister som ble ført i norske havner.¹⁰ Her finnes både påmønstringslister og avmønstringslister. Påmønstringslistene gir blant annet informasjon om avtalt lønn, mens avmønstringslistene gir informasjon om faktisk utbetalt lønn. Vi benytter derfor i hovedsak avmønstringslistene, ettersom de rapporterer nærmest opp til den virkelige lønnen.

I Wedervangarkivet er sjøfartslønnene oppgitt i månedshyrer for forskjellige mannskapskategorier. For alminnelige sjøfolk er det omfattende og konsistente serier for blant annet matroser, lettmatroser, jungmenn, drenger, bestmenn, båtsmenn, tømmermenn, kokker, stuerter, byssegutter og senere motormen og lavere maskinister. I tillegg oppgis hyrer for offiserer som styrmenn, førstestyrmenn, andrestyrmenn og senere chieffer, førstemasinister og andremaskinister. Hyrene rapporteres jevnlig i opptil 26 norske havner. Vi har valgt matroser i utenriksfart på norske skip og som avmønstrer i Norge. De første årene på 1770-tallet er antall observasjoner sparsommelige, men frem mot århundreskiftet er det flere hundre observasjoner per år. Deretter stabiliserer det seg rundt tusen i 1820-årene og over to tusen i midten av det nittende århundre.

I begynnelsen gjelder hyrene utelukkende seilskip. Fra midten av 1800-tallet kommer de første spredte observasjonene for dampskip. Disse øker på, og etter 1900 utgjør de majoriteten. Samtidig blir det stadig fler matroser på dieselmotorskip. Hyrene oppgis i riksdaler frem til 1816-1820 og deretter speciedaler frem til 1874, for så å bli avløst av kroner. Vi har regnet vår sammenhengende serie om

⁹I enkelte tilfeller kan data over månedshyrer for sjøfolk spores tilbake til 1741.

¹⁰Wedervangarkivet, mappe W043 og W044.

til kroner ut i fra pari vekslingskurs i 1874 med fire kroner mot en speciedaler. På grunn av de nevnte problemer med sterk depresiering av riksdaleren i flere perioder 1770-1820 har vi skjøtet lønnsseriene med overlappende observasjoner av forskjellige enheter av speciedaler fremfor pari sølvkurs i denne perioden. Det samme gjelder skjøtingen fra riksdaler til speciedaler 1816-1820.

Hyrene er oppgitt i rene pengelønner uten naturalia. Ole Gjølberg har anslått at kosten utgjorde opp i 50 prosent av hyrene for menige sjøfolk på midten av 1800-tallet (Gjølberg 1979). Siden vi ser på lignende hyrer i hele perioden 1770-2004 og ingen av dem inkluderer kost, regnes heller ikke kost med her. Om man hadde tatt kosten med ville den ha utgjort en langt større andel tidlig i perioden enn sent. Dermed ville lønnsveksten ha blitt mindre enn den vi kommer frem til her.

1920-1950

Frode Akstun har samlet hyrer for deler av mellomkrigsperioden. I tillegg finnes en del data fra Statistisk sentralbyrå (Akstun 1960).¹¹ Disse er også nominelle månedshyrer, hvor kost ombord ikke er medregnet. Materialet rapporterer månedshyrer for sjøfolk i de fleste mannskapskategorier ombord på dampskip, motorskip og noen få seilskip, som fremdeles var i drift. Dette datamaterialet er ikke like godt dokumentert som materialet fra Wedervangarkivet. Men det er likevel godt statistisk fundert og baserer seg på flere tusen observasjoner per år.

I overlappende år stemmer dette materialet og materialet fra Wedervangarkivet godt overens. Begge kildene rapporterer i tillegg i all hovedsak hyrer for menn, idet svært få kvinner hadde hyre på skip, i alle fall ikke som matroser. Det er derfor uproblematisk å skjøte serier basert på Wedervangarkivet og serier basert på Akstun og Statistisk sentralbyrå sammen til en konsistent serie over nominelle månedshyrer for matroser.

Størstedelen av den serien som her presenteres for perioden 1920-1950 har vært bearbeidet tidligere og inngått som en del av aggregerte hyrer for sjømenn ombord på norske skip i utenriksfart (Hodne, Grytten og Alme 1995, Grytten og Minde 1998). Den rene serien for matroser som presenteres her har imidlertid ikke vært publisert tidligere.

1950-2004

For den siste perioden fra 1950 og frem til i dag benyttes månedshyrer fra Statistisk sentralbyrå.¹² Disse er også nominelle utbetalinger, hvor kost ikke er tatt med. For noen perioder finnes det opplysninger om matroshyrer, for andre må vi benytte oss av månedshyrer for ordinært mannskap ombord på norske skip i utenriksfart.

Her er datagrunnlaget også meget omfattende og gjelder et stort og representativt utvalg av mannskap som mønstret på og av norske skip i utenriksfart. Hyrene er i hovedsak oppgitt *ex post*. Det innebærer at

¹¹Data fra Statistisk sentralbyrå er her hentet inn fra statistiske årbøker fra mellomkrigstiden.

¹²<http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-11.txt> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

det primært er faktiske hyrer og ikke tariffbaserte. Som allerede nevnt er kost heller ikke her inkludert i hyrene. I tråd med levestandardutviklingen vil kosten typisk utgjøre en langt mindre andel av hyrenes verdi i dag enn tidligere. På den andre side er det åpenbart at kvaliteten på kost og forpleinng har steget dramatisk. Bildet er derfor ikke ensidig.

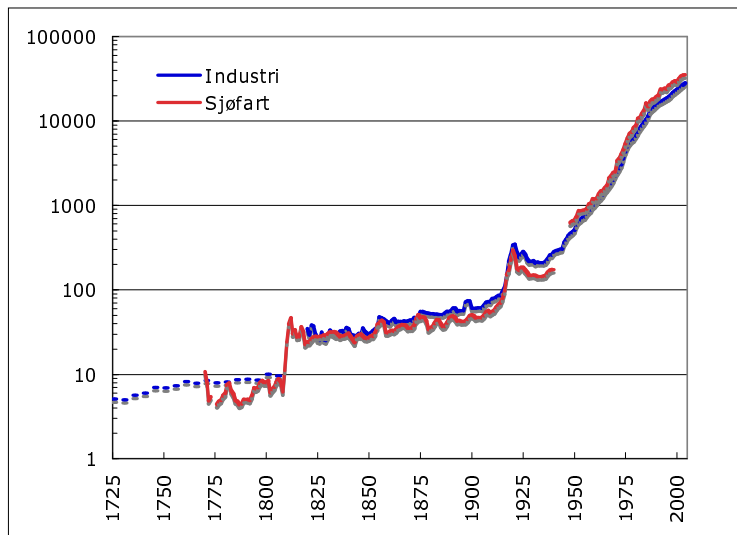
Et problem med statistikken etter 1950 er at også den har en betydelig grad av tidsinkonsistens i og med at rapporteringene forandrer karakter med hensyn på kategorisering og aggregeringsnivå. Vi har forsøkt å overkomme deler av dette problemet med å skjøte de forskjellige seriene i overlappende år, slik at vi oppnår noen lunde konsistente tidsserier over utviklingen i månedshyrer for hele perioden fra 1950 og frem til i dag.

1770-2004

De seriene vi har for månedshyrer for matroser og menige sjøfolk gjør det mulig å konstruere en sammenhengende lønnsserie med årlige observasjoner 1770-2004. En betydelig fordel med dette materialet er dets relativt betydelige konsistens over tid, med månedshyrer for den samme mannskapskategorien så og si hele veien. Vi skjøter delseriene sammen til en samlet serie og får således representative årlige tall for månedshyrer for menig mannskap, eller mer presist matroser, ombord på norske skip 1770-2004. Som allerede nevnt er ikke kost medregnet, da denne aldri ble regnet som en del av avlønningen i de historiske observasjoner. I tillegg gjaldt kosten til alle tider. Vi begår derfor ikke noe konsistensfeil på dette området. Et problem kan, som nevnt, likevel være at verdien av kosten i forhold til hyrene var høyere jo lengre tilbake i tid en går. På den andre siden må altså kvaliteten på kosten ha økt dramatisk. Det skulle i alle fall til en viss grad veie opp for synkende relativ verdi av forpleiningen.

Vi kommer på denne måten frem til en sammenhengende lønnsserie for matroser ombord på norske skip i utenriksfart for hvert år fra 1770 og frem til og med 2004. Tallene er gjengitt i Figur 1 sammen med lønnsferien for industriarbeidere. Begge serier er gitt i norske kroner i månedsekvivalenter. For omregning til kroner har vi benyttet samme metode for sjøfolk som for industriarbeidere.

Figur 1 viser at industri og sjøfartslønningene fulgte den samme langsiktige banen over nær sagt hele den perioden vi har samlet inn data for. De gjorde begge et hopp i tiden med hyperinflasjon rundt Napoleonskrigene på begynnelsen av 1800-tallet. Deretter sank de nominelle lønnene igjen, men aldri ned til det nivået de hadde hatt før Napoleonskrigene. Fra midten av 1840-årene, da den deflasjonistiske paripolitikken fra ca 1820 endelig var over, steg de nominelle lønnene igjen, og mest i den kommende vekstnæringen industri. Her skal vi imidlertid igjen minne om at sjøfolkene tross alt fikk kost ombord på skipene, som ikke er medregnet her. Under første verdenskrig kom et nytt hopp i lønnene ettersom inflasjonen på ny skjøt fart. Denne gangen innebar imidlertid den sterkt kontraktive paripolitikken til at lønnene justerte seg kraftig nedover igjen på 1920-tallet og til midten av 1930-tallet. Etter krigen har det så vært betydelig nominell lønnsvekst, der sjøfartslønnene definitivt har gått forbi industrilønnene.

FIGUR 1 Nominelle lønner for industriarbeidere og sjøfolk (matroser på norske skip i utenriktjeneste) 1726-2004 i månedsekvivalenter. Semi-logaritmisk skala.

Kilder:

Industri – Fløystad (1979), Goksøyr (1982), Minde (1982), Ramstad (1984), Grytten (1992), Hodne, Grytten og Alme (1995), Grytten og Minde (1998), Wedervangarkivet, mappe W046, W047, W048, W080, W245, W249 og W284, NOS X 178 (1949), NOS XII 245 (1969), <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-3t.txt>, <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

Sjøfart – Akstun (1960), NOS, Statistisk årbok, 1918-1940, Wedervangarkivet, W043 og W044, <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-11.txt> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

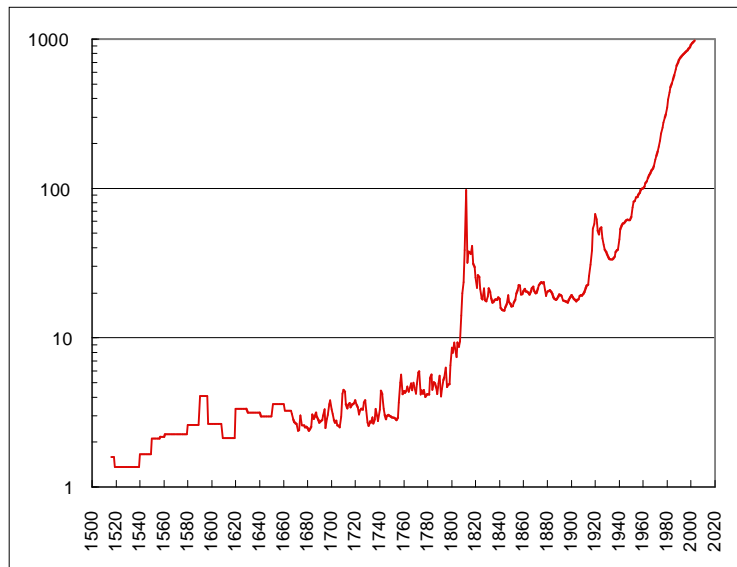
4.7 Deflator

For å beregne relevante reallønnsreier av de nominelle seriene, er vi behov av en troverdig deflator. En slik finner vi i et tidligere arbeid utført som en del av Norges Banks prosjekt om monetær historie. Der ble det nemlig beregnet en kontinuerlig konsumprisindeks (kpi) for Norge tilbake til 1516 og frem til og med 2003. (Grytten 20004a). Fra 1666 gir indeksen årlige tall for utviklingen i prisene på en rekke konsumvarer. I løpet av siste halvdel av 1700-tallet øker prisindeksens validitet og reliabilitet. Fra 1819-1830 er 29 produkter fra åtte forskjellige varegrupper tatt med, for 1830-1871 er det tatt med 47 produkter fra ni varegrupper. Deretter opererer indeksen med 55 produkter fra ti varegrupper frem til 1900. Denne sist nevnte delen av indeksen er opprinnelig konstruert for Oslo av Jan Ramstad. (Ramstad 1982). Viktigste kilde for prisindeksen frem til 1900 er Wedervangarkivet, foruten kilder fra Statsarkivet i Bergen og Bergen byarkiv før 1819.

Antallet produkter er økende gjennom Kristiania Statistiske Kontors levekostnadsindeks for Oslo, som vi benytter fra 1900 og frem til 1916 og Sosialdepartementets levekostnadsindeks for flere store norske byer 1916-1919. Fra 1919 får vi en god landsdekkende levekostnadsindeks. Den bygger på flere hundre produkter, varer og tjenester, konstruert av Statistisk sentralbyrå. I 1959 ble denne byttet ut med

en enda mer dekkende konsumprisindeks fra byrået.

Disse indeksene er kjedet sammen til en sammenhengende konsumprisindeks for Norge 1516-2003. Den er vist i figur 2 nedenfor.

FIGUR 2 Konsumprisindeks for Norge 1516-2003 (1960=100). Semi-logaritmisk skala.

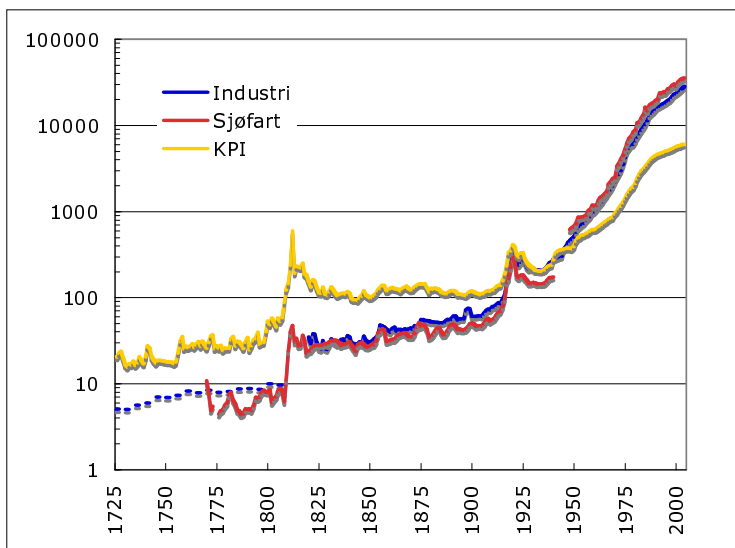
Kilde: Grytten (2004a).

4.8 Reallønner

Om vi sammenligner den nominelle lønnsutviklingen og konsumprisindeksen forventer vi oss høy korrelasjon, men samtidig at lønnene stiger mer enn prisene. Det reflekterer økte reallønner og dermed økt levestandard. Vi har utvidet konsumprisindeksen med 2004 og satt sammen de nominelle lønnsseriene og konsumprisindeksen for perioden 1726-2004 i figur 3 nedenfor. Den bekrefter våre antakelser om høy samvariasjon, men relativt lavere stigning i prisene enn i lønnene. Vi ser de største forskjellene på bevegelsene i årene med sterk inflasjon eller deflasjon. I perioden 1807-1815, under Napoleonskrigene, steg prisene markant mer enn lønnene. I de etterfølgende årene sank prisene langt mer enn lønnene. Det samme var tilfelle i 1920-årene etter første verdenskrig. Med andre ord eksisterte det en betydelig lønnsrigiditet.

Prisnivået var omtrent det samme ved inngangen til første verdenskrig som etter de mest turbulente årene under og etter Napoleonskrigene. Samtidig steg lønnene markant. I mellomkrigstiden sank både priser og lønninger etter en betydelig inflasjonsperiode under og like etter første verdenskrig. Imidlertid sank prisene betydelig mer enn lønnene. Etter andre verdenskrig har det nærmest konstant vært

inflasjon, men lønnene har steget betydelig mer enn inflasjonen. Neste steg vil nå være å deflatere de to

FIGUR 3 Konsumprisindeks og nominelle lønner 1726-2004. 1860=100 for KPI. Semi-logaritmisk skala.

Kilder:

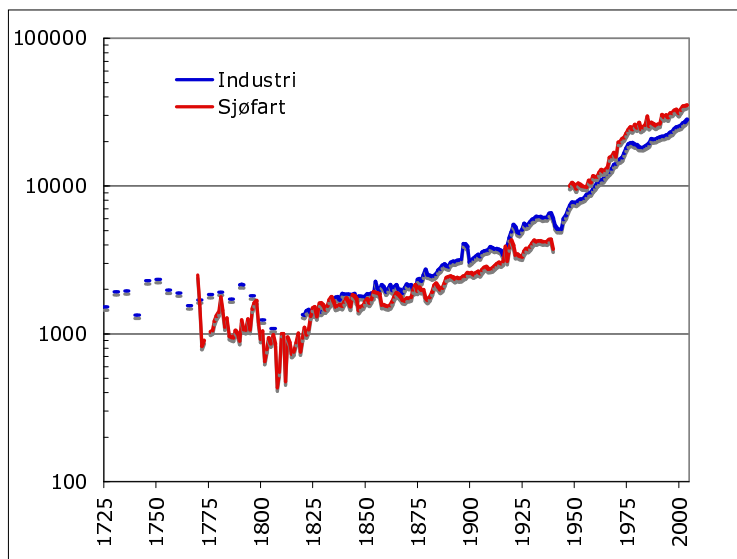
Industri – Fløystad (1979), Goksøyr (1982), Minde (1982), Ramstad (1984), Grytten (1992), Hodne, Grytten og Alme (1995), Grytten og Minde (1998), Wedervangarkivet, mappe W046, W047, W048, W080, W245, W249 og W284, NOS X 178 (1949), NOS XII 245 (1969), <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-3t.txt>, <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

Sjøfart – Akstun (1960), NOS, Statistisk årbok, 1918-1940, Wedervangarkivet, W043 og W044, <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-11.txt> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

KPI – Grytten (2004a).

nominelle lønnsseriene for sjøfolk og industriarbeidere med konsumprisindeksen for å få et valid uttrykk for reallønner og ikke minst reallønnsutviklingen i hele den perioden vi undersøker her. De deflaterede lønnsseriene, reallønnsseriene, er vist grafisk i figur 4 nedenfor. I figuren er 2004 satt som referanseår. Det innebærer at reallønnsseriene er uttrykt i den norske kronens innenlandske kjøpekraft for 2004. Figur 4 viser at reallønnene har vært stigende fra de første årene etter Napoleonskrigene og frem til i dag. Før den tid ser vi ingen langsiktig trend. Riktignok falt reallønnene betraktelig i årene rundt 1807 til 1815, men dette skyldtes den høye inflasjonen disse krigsårene. Dette ser vi også tendenser til under siste del av første verdenskrig, da inflasjonen var spesielt høy. Fallet i reallønnene under andre verdenskrig skyldes i hovedsak en haltende statsdirigert økonomi i år med fallende produksjon.

Vi ser også at volatiliteten var betydelig større jo lenger tilbake i tid vi går. Særlig gjelder dette i tiden før og under Napoleonskrigene. Delvis kan nok dette forklares ut fra noe mangelfullt datatilfang. Men alt tyder også på at lønnsrigiditeten var mye lavere i denne perioden enn i dag. I årene etter Napoleonskrigene viser vårt datamateriale en betydelig større nominell lønnsrigiditet, særlig i industrien. Det er derfor i meget stor grad svingninger i prisnivå som avgjør fluktuasjonene i reallønnene i disse årene. I perioden

FIGUR 4 Reallønner i industri og sjøfart, månedslønnsekvivalenter i 2004 kroner. Semi-logaritmisk skala.

Kilder:

Industri – Fløystad (1979), Goksøyr (1982), Minde (1982), Ramstad (1984), Grytten (1992), Hodne, Grytten og Alme (1995), Grytten og Minde (1998), Wedervangarkivet, mappe W046, W047, W048, W080, W245, W249 og W284, NOS X 178 (1949), NOS XII 245 (1969), <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-3t.txt>, <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

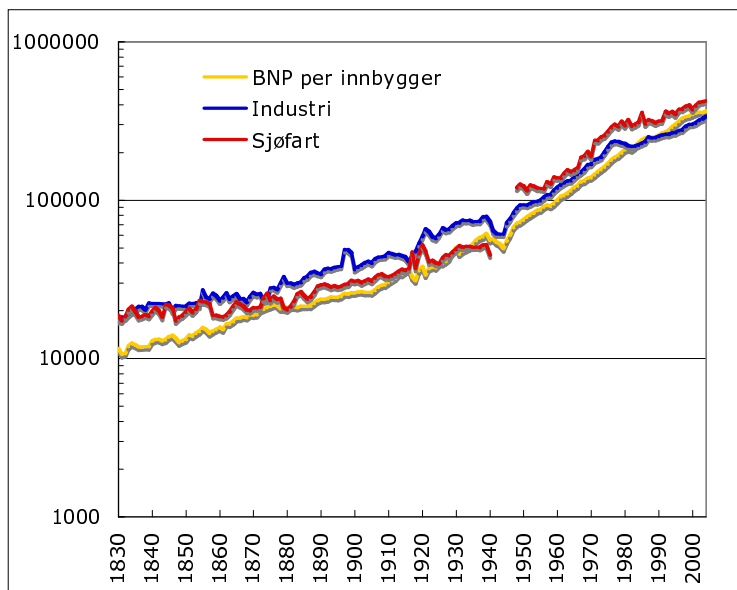
Sjøsifart – Akstun (1960), NOS, Statistisk årbok, 1918-1940, Wedervangarkivet, W043 og W044, <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-11.txt> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

Deflator – Grytten (2004a).

etter andre verdenskrig ser vi at særlig industrilønnene viser en jevn vekst, mens sjøfartslønnene er mer volatile. Reallønnene falt på begynnelsen av 1980-årene både for industri og sjøfart og for sjøfart også i de vanskelige årene tidlig på 1990-tallet. Sjøfartslønnene har avgjort vært mer konjunkturømfintlige enn industrilønnene. Det skyldes nok både at bransjen er ekstremt konjunkturømfintlig, men reflekterer også større internasjonal konkurranse i arbeidsmarkedet og mindre rigid lønnssetting.

4.9 Sammenligning med BNP

Som en slags kontroll på de nye reallønnsseriene, synes det rimelig å se på veksten i bruttonasjonalprodukt i samme periode. Dette er mulig gjennom Norges Banks prosjekt om historisk monetær statistikk, hvor det som nevnt er beregnet årlige tall for BNP per innbygger fra 1830 og frem til i dag (Grytten 2004b). Disse er sammenstilt med de nye reallønns-seriene i Figur 5 nedenfor. Den viser tydelig samme overordnede veksttrend i reallønns- og BNP-seriene. Veksten er imidlertid sterkere i BNP enn i reallønner og samtidig mindre volatil. Begge deler virker rimelig. For det første har det vært en relativ prisforskyvning mellom konsumpriser og produktpriser, der konsumprisene har steget mest. Det gir i seg

FIGUR 5 Bruttonasjonalprodukt per innbygger og reallønner i årsekvivalenter 1830-2004 i 2004-kroner. Semi-logaritmisk skala.

Kilder:

Industri – Fløystad (1979), Goksøyr (1982), Minde (1982), Ramstad (1984), Grytten (1992), Hodne, Grytten og Alme (1995), Grytten og Minde (1998), Wedervangarkivet, mappe W046, W047, W048, W080, W245, W249 og W284, NOS X 178 (1949), NOS XII 245 (1969), <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-3t.txt>, <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

Skipfart – Akstun (1960), NOS, Statistisk årbok, 1918-1940, Wedervangarkivet, W043 og W044, <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-11.txt> og tilsendt data fra Statistisk sentralbyrå.

Lønnsdeflator – Grytten (2004a).

BNP per innbygger – Grytten (2004b).

selv lavere vekst i reallønner enn deflaterte BNP-serier. I tillegg har arbeidets andel av faktorinntekten vært avtakende i store deler av den perioden vi undersøker, dermed er det naturlig at BNP stiger mer enn lønnene.

På samme måte er det en mer simultan sammenheng mellom produksjon og priser enn lønn og priser. Det innebærer at produksjon og priser bedre følger hverandres bevegelser, og derav en glattere BNP-graf enn reallønnsgrafene. På sikt er imidlertid utviklingen mellom lønns- og BNP-seriene ganske lik, men BNP vokser altså noe raskere enn lønnene.

Tabell 1 viser vekstrater og multipliseringsfaktorer (i parentes), det vil si hvor mange ganger høyere variabelene var i 2003 enn i 1830 for BNP per innbygger og reallønner innen sjøfart og industri. Tabell 1 viser tydelig at BNP per innbygger var hele 31.68 ganger høyere i 2004 enn i 1830 og hadde høyest vekstrate. Reallønnsseriene viste også formidabel vekst, mest for sjøfart. Da skal det imidlertid bemerkes at dersom kost hadde vært regnet med her, hadde sjøfartslønnene hatt vekstrater ned mot industriens rater. Resultatene her antyder at arbeidernes reallønner, som uttrykker deres kjøpekraft, økte med en

TABELL 1
Vekstrater for BNP per innbygger og reallønner 1830-2004.

	Første til siste år	Log-lineær
Industri	1.71 % (19.32)	1.71 %
Sjøfart (utenriks)	1.80 % (22.66)	1.99 %
BNP per innbygger	1.99 % (31.68)	2.02 %

Multipliseringsfaktorer i parentes.

multiplikasjonsfaktor på ca 20. Det innebærer at reallønnene var ca 20 ganger høyere i 2004 enn i 1830. Med andre ord: levestandardsveksten mellom 1830 og 2004 var formidabel.

4.10 Konklusjoner

Som et ledd i prosjektet om historisk monetær statistikk ved Forskningsavdelingen, Norges Bank, er det i denne artikkelen presentert nye serier for reallønner i Norge helt tilbake til 1726 og frem til og med 2004. De nye seriene over nominelle lønner bygger i hovedsak på data hentet fra Professor Ingvar Wedervangs Lønns- og Prishistoriske Arkiv ved Norges Handelshøyskole. Dette kildematerialet har gjort det mulig å konstruere sammenhengende nominelle lønnsserier for industri fra 1726 og frem til i dag. Lønn i form av naturalia er tatt med i disse beregningene. Fra 1820 er lønnene årlige.

En annen ny lønnsserie, også i hovedsak basert på Wedervangarkivet, gir oss med et par unntak tidlig i 1770-årene årlige lønninger innen sjøfart fra 1770 og frem til i dag. Vi har i hovedsak valgt å følge hyrer for matroser, som de mest typiske representanter for sjømannsykket blant menig mannskap ombord på norske skip i utenriksfart.

Ved hjelp av en nylig publisert konsumprisindeks, som strekker seg helt tilbake til 1516, har vi vært i stand til å deflatere de nominelle lønnsseriene til relevante reallønnsserier. De viser sterk stigning i reallønnene i perioden, mest for sjøfolk. I perioder med høy inflasjon sank reallønnene, ellers steg de de aller fleste år og var ca 20 ganger høyere i 2004 enn i 1830. Sammen med forskningsresultater som viser at BNP per innbygger i faste priser steg godt over 30 ganger i samme periode, bekrefter dette en formidabel vekst i levestandarden.

Bibliografi

Akstun, Frode (1960), Mannskapsstatistikk, Oslo: Rederforbundet.

- Eitrheim, Øyvind, Jan Tore Klovland og Jan Qvigstad (2004), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*, Occasional Papers 35, Oslo: Norges Bank.
- Fischer, Lewis R. og Helge W. Nordvik (1988a), Regional wages in the age of sail: The price of sailing ship labour in towns along the Oslofjord 1899-1914, *Norsk sjøfartsmuseums årbok 1987*, Oslo.
- Fischer, Lewis R og Helge W. Nordvik (1988b), Wages in the Norwegian maritime sector 1850-1914: a reinterpretation, ed av Fischer, Lewis R. og Helge W. Nordvik, *Shipping and Trade in the Northern Seas 1600-1939*, Bergen.
- Fløystad, Ingeborg (1979), "Arbeidsmandens lod, det nødtørftige brød" : arbeiderlevkår ved Baase-land/Næs jernverk 1725-1807, Bergen: UiB.
- Gjøølberg, Ole (1974), *Reallønnsutvikling og levevilkår for jordbruksarbeidere ca 1830-1880*, Bergen: NHH.
- Gjøølberg, Ole (1979), *Økonomi, teknologi og historie: Analyser av skipsfart og økonomi 1866-1913*, Bergen: NHH.
- Goksøyr, Matti (1982), *Fra tjener til arbeider? En undersøkelse av Alvøen-arbeidernes rekruttering og lønnsforhold, 1801-1865*, Bergen: UiB.
- Grytten, Ola Honningdal (1992), *Nytt syn på arbeidsledigheten i mellomkrigstiden*, Bergen: NHH.
- Grytten, Ola Honningdal og Kjell Bjørn Minde (1998), The Demand for Consumer Goods in Norway, 1850-1920, *Scandinavian Economic History Review*, 46 (1).
- Grytten, Ola Honningdal (2004a), A consumer price index for Norway 1516-2003, 47-98, kap. 3 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland and J. F. Qvigstad (eds.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Grytten, Ola Honningdal (2004b), The gross domestic product for Norway 1830-2003, 241-288, kap. 6 i Eitrheim, Ø., J. T. Klovland and J. F. Qvigstad (eds.), *Historical Monetary Statistics for Norway 1819-2003*. Norges Bank Occasional Papers No. 35.
- Hodne, Fritz, Ola Honningdal Grytten og Jørund Alme (1994), Real wages in Norway, 1850-1940, red av Zamagni, Vera og Peter Scholliers (1994), *Real wages in the nineteenth and twentieth centuries*, Milano: Università Bocconi.
- Hodne, Fritz, Ola Honningdal Grytten og Jørund Alme (1995), Norwegian real wages: trends in prices and wages, 1850-1950, red av Scholliers, Peter og Vera Zamagni (1995), *Labour's Reward: Real Wages and Economic Change in 19th and 20th Century Europe*, Oslo: Edward Elgar.

- Lønningdal, Torill (1984), *Tjenestelønninger i jordbruket: En studie av tjenestejentelønninger på 17 større gårder i østlandsområdet 1850-1910*, Bergen: NHH.
- Minde, Kjell Bjørn (1983), *Fabrikkstedet Ytre Arna: Arbeiderkår 1846-1879*, Bergen: UiB.
- Minde, Kjell Bjørn og Jan Ramstad (1986), The development of real wages in Norway 1730-1910, *Scandinavian Economic History Review*, 34 (2).
- Minde, Kjell Bjørn (1993), *Om den privatøkonomiske lønnsomheten av å investere i høyere utdanning 1885-1960*, Bergen: NHH.
- Minde, Kjell Bjørn og Ola Honningdal Grytten (1997), Konsum og levestandard under industrialiseringen i Norge: Endringer i kjøpekraft og privat konsum 1850-1920, red av Söderberg, Johan og Lars Magnusson, *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*, Helsinki: Hakapaino Oy.
- NOS X 178 (1949), *Statistiske Oversikter 1948*, Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- NOS X 245 (1969), *Historisk statistikk 1968*, Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Ramstad, Jan (1982), *Kvinnelønn og pengeøkonomi: En studie av kvinners lønn i tekstilindustrien i Kristiania ca 1850-1910*, Bergen: NHH.
- Rygg, Nicolai (1918), *Norges Banks historie*, Kristiania 1918.
- Scholliers, Peter og Vera Zamagni (1995), *Labour's Reward: Real Wages and Economic Change in 19th and 20th Century Europe*, Oslo: Edward Elgar.
- Soltow, Lee (1965), *Toward income equality in Norway*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Söderberg, Johan og Lars Magnusson, *Kultur och konsumtion i Norden 1750-1950*, Helsinki: Hakapaino Oy.
- Zamagni, Vera og Peter Scholliers (1994), *Real wages in the nineteenth and twentieth centuries*, Milano: Università Bocconi.
- Andre kilder Professor Ingvar Wedervangs Lønns- og Prishistoriske Arkiv, mappe W043, W044, W046, W047, W048, W080, W245 og W249.
- Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-3t.txt>
- Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/histstat/aarbok/ht-0901-lonn.html>
- Statistisk sentralbyrå, <http://www.ssb.no/histstat/tabeller/10-10-11.txt>
- Statistisk sentralbyrå, tilsendt data for nominelle lønner for industri og sjøfart.

Den skandinaviska myntunionen 1873-1924 - en översikt

Lars Jonung^{1,2}

Norge var medlem i en valutaunion - den skandinaviska myntunionen - tillsammans med Danmark och Sverige från mitten av 1870-talet till början av 1920-talet. Myntunionen byggde på den nya gemensamma valutaenheten - den skandinaviska kronan. Denna artikel belyser tillkomsten, funktionssättet, effekterna och upplösningen av den skandinaviska myntunionen. Vidare jämförs den skandinaviska myntunionen (SMU) med dagens europeiska ekonomiska och monetära union (EMU). En slutsats är att ett medlemskap i EMU kräver mer av ekonomisk och politisk anpassning än vad ett medlemskap i SMU gjorde på sin tid. Vidare bör ett medlemskap i euroområdet i centrala avseenden ses som en återgång till den stabiliseringspolitiska ordning som rådde när SMU bildades för 130 år sedan.

¹Lars Jonung, tidigare professor vid Handelshögskolan i Stockholm, är forskningsrådgivare i makroekonomi vid DG Ecfm, EU-Kommissionen, Bryssel. Hans forskning har under senare år främst handlat om valutaunioner, stabiliseringspolitik och finansiella kriser.

²Detta är en reviderad version av en uppsats publicerad i Ekonomisk Debatt, se Jonung (2003).

5.1 Inledning

Framväxten av euron, den gemensamma europeiska valutan, har inspirerat till forskning kring de historiska erfarenheterna av olika valutaunioner och växelkursarrangemang.³ I första hand har forskare uppmärksammat den amerikanska valutaunionen. Av flera skäl har det känts mest närliggande att jämföra dollarområdet, dvs Förenta staternas penningpolitik och penningpolitiska institutioner, med euroområdet och dess institutionella arrangemang. Bägge valutaunionerna har en federal struktur. Bägge omfattar ett större geografiskt område. Dollarn och euron är idag dessutom de två ledande reservvalutorna.

Vilken valutaunion kan vara relevant att granska från ett norskt perspektiv? Norge har faktiskt erfarenhet av medlemskap i en valutaunion, nämligen den skandinaviska myntunionen. Norge var, tillsammans med Danmark och Sverige, medlem i denna valutaunion under mer än 40 år, från mitten av 1870-talet till början på 1920-talet. Den skandinaviska myntunionen har dock rönt föga uppmärksamhet i den ekonomiska forskningen och därmed heller inte i den aktuella diskussionen om det valutapolitiska vägvalet i Skandinavien - trots att det finns utrymme för spännande jämförelser mellan gårdagens medlemskap i den skandinaviska valutaunionen och nutidens medlemskap i den europeiska valutaunionen.

Syftet med denna artikel är att först beskriva den skandinaviska myntunionens tillkomst, verkningar och upplösning och sedan diskutera likheter och skillnader mellan den skandinaviska myntunionen (SMU) och dagens europeiska ekonomiska och monetära union (EMU). Ett antal frågor behandlas här. Varför grundades myntunionen? Vilka effekter fick myntunionen på den ekonomiska utvecklingen i de tre skandinaviska länderna? Vilka krafter knäckte den? Svaren på frågorna används sedan för att jämföra ett medlemskap i den skandinaviska valutaunionen med ett fullständigt medlemskap i EMU, mer precist i den tredje etappen av EMU.⁴

5.2 Tillkomsten

Den skandinaviska myntunionen etablerades under åren 1873-1875 med Danmark, Norge och Sverige som medlemmar.⁵ En ny gemensam myntenhet, den skandinaviska kronan, infördes i samtliga tre länder med ett guldinnehåll på 1/2480 kilo rent guld, d v s en krona motsvarade 0,44803 gram guld. Grunden för unionen blev därmed guldmyntheten, vilken infördes i Skandinavien med detta steg.

Flera faktorer bidrog till unionens bildande. De tre skandinaviska länderna hade en lång tradition med snarlika myntenheter vilket underlättade unionens tillkomst. Omedelbart före 1873 använde de riksdalern

³Se här t ex Eichengreen (1992), Bordo och Jonung (1996, 2003) och Jonung (2002a) för studier inom detta fält.

⁴Denna uppsats bygger på Bergman (1999), Bergman m fl (1993), Heckscher (1926), Henriksen och Kærgård (1994), Jonung (1984, 2002a) samt Talia (2004).

⁵Norge och Sverige var fram till unionsupplösningen 1905 förenade i en lös politisk union, som gav Norge självständighet i ekonomisk-politiska frågor. Island var en del av Danmark under denna tid. Finland var inte självständigt. Landet utgjorde ett ryskt storhertigdöme. Begreppen Skandinavien och Norden används i fortsättningen för att beteckna de tre länderna Danmark, Norge och Sverige.

som myntenhet. En norsk specierigsdaler var ungefär lika med två danska rigsdaler som i sin tur var näst intill lika med fyra svenska riksdaler. Samtliga valutor var baserade på silvermyntfot. Som en följd av dessa förhållanden bestod omfattade delar av volymen pengar i omlopp i varje land av mynt och sedlar präglade i något av de övriga länderna. Det flesta silvermynten i Norge var präglade i Danmark. I Köpenhamn var svenska sedlar och mynt vanliga. I Skåne på den svenska sidan var större delen av skiljemynten från Danmark. Avvikelsen mellan de enkla växelkursförhållanden som tillämpades och valutornas silvervärde var i fråga om de danska och norska valutorna tillräckligt liten för att göra arbitragevinster försumbara. Så var inte fallet för den svenska valutan. Dess värde översteg 0,5 danska eller 0,25 norska rigsdaler i tillräckligt stor utsträckning för att framkalla ett så pass stort inflöde av danska och norska mynt i Sverige att detta betraktades som en praktisk olägenhet.

I de tre länderna debatterades under 1860-talet valet av myntfot - guld eller silver - och fördelarna med decimalsystemet som beräkningsgrund för mynt av lägre valör, d v s för skiljemynten. Diskussionen skapade gehör för en omvandling av de nordiska valutorna till en gemensam guldmyntfot grundad på tiotalssystemet.⁶ Decimalsystemet förordades av effektivitetsskäl. En valuta baserad på guldmyntfot ansågs lämplig eftersom Skandinavien ledande handelspartner, Storbritannien och Tyskland (efter det fransk-tyska kriget), använde guld som bas för sina valutor. Steget att lämna silvermyntfoten drevs på av att andra länder ungefär samtidigt gick över till guldmyntfoten. Det gällde att sälja silverreserverna innan silvret tappat alltför mycket i värde i förhållande till guld.

En annan faktor som underlättade den skandinaviska myntunionens tillkomst var att den vilade på en gemensam syn på valutapolitiken. Målet för denna var enkelt: en fast växelkurs mellan den inhemska valutan och den internationella reservvalutan gullet skulle upprätthållas genom kravet på full inlösbarhet av centralbankernas och affärsbankernas sedlar i guld vid anfordran. Det fanns på den tiden inga föreställningar om alternativa stabiliseringspolitiska arrangemang. Kontracyklisk stabiliseringspolitik byggd på "aktiv" finanspolitik, penningpolitik och arbetsmarknadspolitik är konstruktioner från senare tid.

Det fanns även en strävan att bringa de nordiska länderna närmare varandra på olika områden, en efterdyning till den skandinavism som var som mest livaktig under 1840-talet. Ett gemensamt nordiskt myntområde låg i linje med skandinavismen.

I debatten förordades också att de tre nordiska länderna borde koppla sina valutasystem till något större land. Tre alternativ fanns till en början: ett franskt, ett engelsk och ett tyskt. Det franska uteslöts eftersom den latinska myntunionen, som Frankrike etablerat med bl a Belgien och Italien, vilade på bimetallism, d v s på både silver och guld, ett system som betraktades med skepsis. Den franska förlusten i kriget mot Tyskland 1870-71 gjorde dessutom en koppling till den franska francen mindre attraktiv. Storbritannien, som var på guld sedan lång tid tillbaka, hade ett komplicerat arrangemang för skiljemynten som inte var grundat på decimalsystemet - något som förhindrade en nordisk valutakoppling. Efter kriget mellan Danmark och Preussen 1864 var ett valutapolitiskt samarbete med Tyskland uteslutet

⁶Tre sammankomster med skandinaviska ekonomer, i Göteborg 1863, i Stockholm 1865 och i Köpenhamn 1872, behandlade frågan om ett nordiskt valutasystem.

från dansk sida. Under dessa omständigheter framstod en renodlad skandinavisk lösning som den mest lämpliga.

Dessa faktorer - obalansen i de nordiska valutaflödena, uppfattningen om guldmyntfotens och decimalsystemets överlägsenhet, den internationella övergången till guldmyntfoten och tidens politiska klimat - bidrog till att Danmark, Norge och Sverige ingick en överenskommelse om att skapa en gemensam valutaunion 1873. Norge skrev dock inte formellt under förrän 1875.

5.3 Funktionssättet

Den skandinaviska myntunionen 1873 ersatte den gamla myntenheten, riksdalern, med den nya, den skandinaviska kronan, där en krona delades upp i hundra ören. Varje medlemsland började prägla guldmynt i valörerna 10 och 20 skandinaviska kronor med identiskt guldinnehåll men med olika utseende, de s k huvudmynten. Mynt av lägre valörer, d v s skiljemynten, präglades i silver och koppar. Inga restriktioner gällde hur mycket mynt som kunde sättas i omlopp. Samtliga myntformer utgjorde lagligt betalningsmedel i de tre skandinaviska länderna. Danska, norska och svenska skiljemynt hade en fast och "obrottsligt" trovärdig växelkurs 1:1 gentemot varandra. Medlemsländernas mynt var för konsumenterna fullständigt likvärdiga eftersom de utgjorde den gemensamma valutan byggd på den gemensamma valutaenheten.

En första och viktig fördjupning av myntunionen kom till stånd 1885 när de tre centralbankerna införde kostnadsfria dragningsrätter eller anvisningar på varandra på större belopp. Genom detta arrangemang kunde en centralbank omedelbart få lån hos de övriga nordiska centralbankerna för att täcka underskott i betalningsströmmarna inom unionen. Skillnader i kapitalflödena inom unionen kunde nu utjämnas utan att dessa skapade press på växelkurserna mellan de tre medlemsländerna. Denna räntefria kreditgivning mellan centralbankerna medförde att de tre valutorna även vid stora transaktioner alltid handlades till full paritet på valutamarknaderna. De inbördes växelkurserna blev då 1:1:1. Centralbankerna skulle inte ha träffat en sådan överenskommelse om de hade trott att framtida valutaflöden inneburit en permanent nackdel för något land.

Myntunionen var till en början en renodlad myntunion. Den innefattade inga bestämmelser rörande de sedlar som gavs ut i Skandinavien, inte heller några bestämmelser om hur penningpolitiken skulle samordnas mellan medlemsländerna. Eftersom guldmynten präglades i höga valörer i förhållande till de lägsta valörerna på utelöpande sedlar, förblev sedlar i allmänt och omfattande bruk. Guldmyntfoten i Skandinavien blev därför inte en "ren" guldstandard eftersom guldmynten inte kom att spridas i den allmänna rörelsen. Guldinnehavet koncentrerades till de sedelutgivande affärsbankernas och till centralbankernas reservhållning.

Valutaflödena mellan de skandinaviska länderna utgjordes till stor del av danska, norska och svenska sedlar - utgivna såväl av centralbankerna som av affärsbanker. Detta orsakade visst missnöje eftersom

danska, norska och svenska sedlar till en början inte stod i full paritet gentemot varandra - som fallet var med de nordiska mynten. Norge och Sverige fördjupade unionen 1894 genom centralbankerna accepterade varandras sedlar till lika värde utan inskränkningar. Den danska centralbanken anslöt sig till detta avtal 1901. Med dessa steg hade myntunionen utvecklades även till en sedelunion. En gemensam nordisk checklagstiftning år 1897 förstärkte valutasamarbetet ytterligare.

Den nordiska myntunionen innebar att de tre skandinaviska länderna utgjorde en valutaunion inom ramen för den klassiska guldmyntfoten, till vilken de flesta europeiska länder var knutna. De länder som var på guld bildade i sig en form av valutaunion med fasta växelkurser som fluktuerade inom de s k guldpunkterna, vilka bestämdes av guldets transportkostnader. Den skandinaviska myntunionen och det regelverk som växte fram kring den representerade ett mer långtgående valutapolitiskt samarbete än enbart guldmyntfoten. Skälet var bl a att i Skandinavien var skiljemynten lagligt betalningsmedel i samtliga medlemsländer och de skandinaviska sedlarna helt likvärdiga inom unionen efter 1901. Valutaenheten, d v s kronan och öret, var dessutom gemensam. Så var t ex inte fallet mellan Storbritanniens och Frankrikes valutor. Växelkursen mellan pundet och francen fluktuerade inom guldpunkterna, även om svängningarna var små.

Den gemensamma nordiska valutan uppfyllde inom myntunionen samtidigt de tre funktioner som penningen tilldelas i ekonomisk teori, nämligen att utgöra en räkneenhet (kontraktsenhet), ett bytesmedel och en värdebevarare. Myntunionen hade ingen motsvarighet i omvärlden. Den var unik. Inga andra politiskt självständiga länder gick lika långt i valutapolitisk integration under denna tid. Sett i internationellt perspektiv var den skandinaviska myntunionen den mest framgångsrika av alla valutaunioner under den klassiska guldmyntfoten.

5.4 Den makroekonomiska utvecklingen

Den ekonomiska utvecklingen i Skandinavien var gynnsam under den period som den skandinaviska valutaunionen varade. De tre skandinaviska länderna genomgick en snabb och genomgripande tillväxt och omvandling från mitten av 1800-talet till det första världskrigets utbrott. Flera faktorer bidrog till detta mönster. Världsekonomin utsattes inte för några kraftiga makroekonomiska störningar under den klassiska guldstandardens. De finansiella kriser som inträffade, bl a 1877-78, 1892 och 1907-08, var av mindre omfattning än kriserna under mellankrigstiden och under 1990-talet. Kapitalflödena över gränserna var betydande. De tre skandinaviska länderna kunde finansiera sin industrialisering genom import av kapital från finansiella centra i Västeuropa. Arbetskraftsrörligheten var betydande, främst i form av emigration till USA.

Vilken roll spelade myntunionen för att förklara det gynnsamma makroekonomiska förloppet? Som påpekats tidigare var de nordiska länderna medlemmar i den internationella guldmyntfoten, samtidigt som de samarbetade valutapolitiskt inom Norden. Det är svårt att urskilja vilka effekter som den skandi-

naviska myntunionen hade utöver de verkningar guldmynntfoten i sig gav upphov till.

Den klassiska guldstandardens bidrog till monetär och finansiell integration. Det fanns en betydande nominell konvergens, d v s utvecklingen blev likartad för nominella storheter som räntor, penningmängd och priser i alla länder som var knutna till guldmynntfoten. De uppvisar i stort sett identiska mönster i Skandinavien under unionsperioden - både på kort och lång sikt.

Det är svårare att uttala sig om effekterna av guldmynntfoten och den nordiska myntunionen på den reala utvecklingen inom Skandinavien, d v s på den ekonomiska tillväxten, integrationen, handelsströmmarna, investeringarna och flödet av arbetskraft. Skälet är att vi saknar forskning kring dessa frågor. Tillväxten i Skandinavien var förvisso relativt hög men detta förhållande kan inte förklaras som ett resultat av myntunionen. Den finansiella integrationen - pådriven av guldmynntfoten och av myntunionen - bidrog sannolikt positivt till den ekonomiska tillväxten i Norden under den klassiska guldmynntfoten. Valutaunionens effekter på handelsutbytet inom Skandinavien och gentemot världen var positiva att döma av några studier. Enligt samtida källor gynnades gränshandeln mellan länderna i unionen. Myntunionen kombinerades dock inte med ett nordiskt frihandelsområde, vilket motverkade de handelsskapande effekterna av unionen. Inom myntunionen tillkom istället tullar i slutet av 1800-talet.

5.5 Upplösningen

Valutaunioner knäcks som regel av politiska spänningar, i första hand genom krig och inbördes kriser.⁷ De politiska motsättningarna mellan Norge och Sverige hotade att leda till militära förvecklingar 1905. Bägge sidor började mobilisera. Unionsfrågan fann dock en fredlig lösning. De norsk-svenska politiska motsättningarna visade sig inte vara något hot mot det ekonomiska samarbete som myntunionen utgjorde. Den överlevde den politiska separationen. Den svenska riksbanken sa visserligen upp överenskommelsen om dragningsrätter från 1885 i samband med unionsbrottet, men ett nytt reviderat avtal följde snart.

Vid krigsutbrottet i augusti 1914 förklarades skandinaviska sedlar oinlösliga i guld. Grundvalen för parikursen mellan de skandinaviska valutorna eliminerades därmed. Ingen beslutsfattare i Skandinavien förefaller ha varit medveten om att detta steg underminerade unionens existens att döma av att inga övriga åtgärder vidtog för att garantera unionens fortbestånd.

Unionen bröts sakta sönder under en period på tio år. Efter ett tag började de nordiska sedlarna avvika från parikursen. I slutfasen uppstod kursskillnader även mellan skiljemynten. Unionen upplöstes formellt genom ett avtal 1924. Tankar på att återskapa unionen fanns under mellankrigstiden utan att leda till något konkret. Dock lever myntunionen kvar än idag i namnet på de tre forna medlemmarnas valutaenhet - den heter fortfarande krona i de tre länder som en gång bildade myntunionen.

⁷Se Bordo och Jonung (2003).

5.6 SMU jämfört med EMU

Vilket ljus kastar erfarenheterna av den skandinaviska myntunionen på frågan om ett fullt medlemskap för de skandinaviska länderna i EMU? Låt oss börja med att konstatera att skillnaderna mellan nordisk ekonomi och politik idag och under den klassiska guldmyntfoten och myntunionen är betydande. Se Tabell 1 för en schematisk sammanfattning av skillnader och likheter på några strategiska områden för valet av valutapolitisk regim.

	SMU	EMU
<i>Skillnader:</i>		
Centralbankssystemet	En centralbank i varje medlemsland	En gemensam centralbank (ECB i Frankfurt)
Penningpolitisk regel	Metallmyntfot med fast kurs till guld	Pappersmyntfot med prisstabilitet som mål
Valutapolitiska alternativ	Inget alternativ till guldmyntfoten	Rörlig växelkurs (utanförskap) eller fast växelkurs (medlemskap i euroområdet)
Koordineringsgrad inom finanspolitiken	Inget behov av samordning	Samordningsbehov
Offentlig sektor	Liten offentlig sektor	Stor offentlig sektor
Rörlighet på arbetsmarknaden	Emigration	Immigration
Fackföreningar	Framväxande, svaga fackföreningar	Starka, väl etablerade fackföreningar
Styrelseform	Framväxande parlamentarism	Demokratier med majoritetsbeslut
Handelspolitik	Tullar inom valutaunionen	Frihandel inom valutaunionen
<i>Likheter:</i>		
Kapitalmarknaden	Stor finansiell integration	Stor finansiell integration
Penningpolitiken	Gemensam myntenhet (den skandinaviska kronan)	Gemensam myntenhet (euron)

TABELL 1

En förenklad bild av skillnader och likheter mellan den skandinaviska valutaunionen (SMU) 1873-1914 och den ekonomiska och monetära unionen (EMU).

En viktig skillnad gäller den institutionella ramen för penningpolitiken. Den skandinaviska myntunionen var en *decentraliserad* valutaunion, d v s den vilade på att varje medlem i unionen behöll sin centralbank, vilken gav ut sina egna sedlar med egen design och utformade penningpolitiken inom det egna landet. ECB-systemet liknar närmast en *centraliserad* valutaunion, vilken ger ut gemensamma sedlar med gemensam design och vilken svarar för penningpolitiken i hela unionen. Euroområdet har därmed stora likheter med en sedvanlig centraliserad nationell valutaunion.⁸

Den skandinaviska myntunionen hade således en inbyggd svaghet genom att den saknade en myndighet med central kontroll över utgivningen av skandinaviska kronor. I praktiken, så länge som myntunionens medlemmar också var medlemmar av guldmyntfoten, hölls de nationella avvikelserna nere. Men när de skandinaviska sedlarna gjordes oinlösliga till guld 1914, öppnades möjligheten för nationell penningpolitik. Detta blev med tiden slutet för unionen.⁹

Knut Wicksell, som var varm anhängare av skandinaviskt penningpolitiskt samarbete, föreslog 1917 att de tre medlemmarna skulle rädda myntunionen genom att ge den en struktur liknande Federal Reserve-systemets med en gemensam penningpolitisk myndighet med säte i Göteborg. Den nya valutaunionen

⁸Se Jonung (2002a).

⁹Myntunionen innehöll även en s k escape clause, d v s den tillät en medlem att lämna unionen. En sådan utgång finns inte i EMU:s regelverk.

skulle vila på en pappersmyntfot med målet att stabilisera prisnivån i Skandinavien genom räntepolitik. Med detta förslag, som inte vann gehör, förebådade Wicksell dagens ECB-system.¹⁰

Eftersom den skandinaviska myntunionen vilade på guldmyntfoten, genomfördes den penningpolitiska samordningen inom unionen via kopplingen mellan den gemensamma myntenheten och guld. EMU bygger på en pappersmyntfot där medlemmarna samordnar sig genom att välja ett gemensamt mål för den europeiska centralbanken. Idag är huvudmålet prisstabilitet. Detta mål inbjuder till mer av debatt kring penningpolitiken och därmed till mer av politisk spänning än vad guldmyntfoten med dess automatiska funktions sätt gjorde en gång i tiden.

En viktig skillnad mellan 1875 och 2005 gäller förekomsten av valutapolitiska alternativ. Under 1860- och 1870-talet, när europeiska länder valde sin koppling till det internationella valutasystemet, existerade enbart växelkurssystem baserade på metallmyntfot, d v s på en fast växelkurs. Idag är läget annorlunda: De skandinaviska länderna har möjligheten att välja mellan en fast växelkurs, d v s införa euron, och en flytande växelkurs, d v s behålla kronan som den inhemska valutan utan knytning till annan valuta.¹¹ Detta val fanns inte på dagordningen för 130 år sedan. En pappersmyntfot och därmed rörlig växelkurs betraktades då inte som en realistisk eller önskvärd lösning - utom under exceptionella förhållanden som kriser och krig.

Bilden kompliceras av att vi idag har ett internationellt valutasystem byggt på flera valutor, främst dollar, yen och euro. Förekomsten av andra reservvalutor, framförallt dollarn, utsätter medlemmarna inom EMU för spänningar eftersom de har olika grad av dollarberoende. Dollarberoendet är en aspekt som inte hade någon motsvarighet under guldmyntfoten. Då fanns i stort sett bara en reservvaluta, guld.

Dagens debatt om de ekonomiska effekterna av ett fullvärdigt medlemskap i EMU kretsar kring två aspekter: en effektivitetsaspekt som betonar allokeringarvinsterna och en stabiliseringspolitisk aspekt som framhäver förlusten av penningpolitisk självständighet vid ett medlemskap i euroområdet. Valet mellan kronan och euron utmålades därför som en avvägning mellan förbättrad "mikroekonomisk" effektivitet och den "makroekonomiska" förlusten av en nationell penningpolitik. Denna motsättning mellan helt fast och rörlig växelkurs fanns inte under guldmyntfoten. Effektivitetsvinsten av den gemensamma skandinaviska valutan vägdes inte mot någon stabiliseringspolitisk förlust.

Idag är graden av finanspolitisk och övrig ekonomisk-politisk samordning inom euroområdet föremål för livlig diskussion. Debatten rör bl a stabilitets- och tillväxtpakten och de allmänna riktlinjerna för den ekonomiska politiken. Liknande finanspolitiska samordningsproblem fanns inte under den skandinaviska myntunionen eftersom finanspolitik var ett okänt begrepp för dåtidens ekonomiska beslutsfattare. Situationen underlättades av att den offentliga sektorn liksom den offentliga sektorns skuldsättning var av liten omfattning under den klassiska guldmyntfoten jämfört med läget idag i de nordiska länderna - med

¹⁰Se Wicksell (1917). Wicksell (1923) återkom några år senare med ett nytt förslag för att etablera myntunionen.

¹¹Enskilda länder hade tidigare möjligheten att upprätthålla en fast men justerbar växelkurs för kronan. Så var fallet under Bretton Woods-perioden och under 1970- och 1980-talen. Denna möjlighet har försvunnit genom den starka finansiella integrationen över gränserna. Nu existerar bara de s k hörnlösningarna för valet av valutasystem: en helt fast växelkurs genom medlemskap i euroområdet eller en helt rörlig växelkurs.

undantag för Norge.¹²

Under guldstandarderna var faktorrörligheten troligen större än för närvarande, både när det gäller arbetskraft och kapital. Den stora arbetskraftsutvandringen från Europa till resten av världen har ingen motsvarighet idag. Nu är Europa utsatt för ett immigrationstryck. De sociala skyddsnäten har blivit generösare vilket torde begränsa rörligheten inom Europa. Arbetslöshet och sysselsättning var före 1914 inte frågor som kopplades till valutapolitiken - som fallet är idag. En viktig skillnad gäller tullpolitiken. Under den klassiska guldmyntfoten var protektionismen betydande. Tullmurarna inom EU har rivits som ett led i en politik att skapa en gemensam marknad.

Det finns två viktiga likheter mellan SMU och EMU, nämligen en öppen och internationellt integrerad finansiell marknad samt en gemensam myntenhet, kronan under SMU och euron under EMU.

5.7 Slutsatser

Ett medlemskap i den europeiska valutaunionen idag kräver mer av ekonomisk och politisk anpassning än vad ett medlemskap i den skandinaviska myntunionen gjorde en gång i tiden. Skälen är flera. Penningpolitiken har sedan 1930-talets keynesianska revolution inom stabiliseringspolitiken varit politiserad. Den blev en del av den allmänna ekonomiska politiken, direkt underkastad regeringens kontroll. Politiseringen har förvisso försvagats under 1980-talet genom den finansiella avregleringen och under 1990-talet genom lagstiftning som gett centralbankerna en mer självständig ställning. Finanspolitik, arbetsmarknadspolitik och fördelningspolitik har dykt upp som nya politikområden med nära bindning till valutapolitiken. Den ekonomiska politiken i stort har en tydligare koppling till nationalstaten än tidigare. Därmed har vi också blivit mer isolationistiska och mindre internationella i vårt valutapolitiska synsätt än vad fallet var för 130 år sedan - även om en omsvängning ägt rum under senare tid.

Valet av valutapolitisk väg har dessutom blivit mer komplicerat genom framväxten - efter den norska och svenska kronans övergång från fast till flytande kurs - av ett nytt alternativ till medlemskap i den europeiska valutaunionen, nämligen att fortsätta med den nuvarande penningpolitiska regimen. Denna bygger på en rörlig växelkurs med en egen nationell valuta och en självständig centralbank, vars mål är att upprätthålla prisstabilitet. Detta alternativ fanns inte under guldmyntfoten.

I och för sig bör valet inte överdrivas. Oberoende av om de skandinaviska länderna blir fullvärdiga medlemmar i EMU eller inte, så kommer målet för penningpolitiken att vara ett fast penningvärde och medlet en självständig centralbank, antingen i form av en inhemska självständig centralbank eller av ECB, med ett prisstabilitetsmål. Sett i detta perspektiv är vi i centrala avseenden tillbaka till samma läge som när SMU bildades för 130 år sedan: fullständig kapitalrörlighet och en centralbank som är skild från det dagspolitiska spelet med målet att upprätthålla ett fast penningvärde genom styrning av den korta räntan. I själva verket är det rimligt att se bildandet av den europeiska valutaunionen som en återgång

¹²För en genomgång av guldmyntfotens konsekvenser för finanspolitiken och den offentliga skuldsättningen i Europa, se bl a Jonung (2002b).

till en stabiliseringspolitisk ordning vilken liknar den som gällde under den klassiska guldmynstfoten - med en viktig skillnad: kopplingen till guldets har ersatts med ett prisstabilitetsmål. Under den klassiska guldmynstfoten före 1914 var i stort sett hela Europa en valutaunion. Det är denna värld som i viktiga valutapolitiska avseenden återkommit med euron.

Bibliografi

- Bergman, M (1999), "Do Monetary Unions make Economic Sense? Evidence from the Scandinavian Monetary Union 1873-1913", *Scandinavian Journal of Economics*, 101, s 363-377.
- Bergman, M, S Gerlach och L Jonung (1993), "The Rise and Fall of the Scandinavian Currency Union 1873-1920", *European Economic Review*, 37, s 507-517.
- Bordo, M och L Jonung (1996), "Internationella växelkurssystem och valutaunioner: några lärdomar rörande Sverige och EMU." Bilaga 1 till *SOU 1996:158*.
- Bordo, M och L Jonung (2003), "The future of EMU: what does the history of monetary unions tell us?", kapitel 3 i Capie, F och G Wood, (red), *Monetary Unions. Theory, History, Public Choice*, Routledge, London.
- Eichengreen, B (1992), "Designing a central bank for Europe: a cautionary tale from the early years of the Federal Reserve System", s 13-40 i Canzoneri, M m fl (red) *Establishing a Central Bank: Issues in Europe and Lessons from the U.S.*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Heckscher, E (1926), "Peningväsendet och penningpolitik", i Heckscher, E (red), *Bidrag till Sveriges ekonomiska och sociala historia*, Norstedt & Söners Förlag, Stockholm.
- Henriksen, I och N Kaergård, (1995), "The Scandinavian Currency Union 1875-1914", kapitel 4 i Reis, J (red), *International Monetary Systems in Historical Perspective*, Macmillan, London.
- Jonung, L (1984), "Swedish Experience under the Classical Gold Standard 1873-1913", s 361-399 i Bordo, M och A Schwartz, (red), *The Classical Gold Standard in Retrospective*, University of Chicago Press/National Bureau of Economic Research.
- Jonung, L (2002a), "EMU - the first 10 years. Challenges to the Sustainability and Price Stability of the Euro-Area - What Does History Tell us?", kapitel 16 i Buti, M och A Sapir (red), *EMU and Economic Policy in Europe. The Challenge of the Early Years*, Edward Elgar.
- Jonung, L (2002b), "Tillbaka till konvertibilitetsprincipen? Penning- och finanspolitiska regimer i ett historiskt perspektiv", bilaga 3, s. 171- 236, i *SOU 2002:16. Stabiliseringspolitik i valutaunionen*, bilagedel, Stockholm.

- Jonung, L (2003), "Den skandinaviska myntunionen – vad säger den om EMU?", *Ekonomisk Debatt* nr 3.
- Talia, K (2004), "*The Scandinavian currency union 1873-1924. Studies in monetary integration and disintegration*", doktorsavhandling, Handelshögskolan, Stockholm.
- Wicksell, K (1917), "Det skandinaviska penningväsendet efter kriget", s 227-241 i *Bidrag till frågan om ett ekonomiskt närmande mellan de skandinaviska länderna*. Inlägg av skandinaviska ekonomer, Stockholm.
- Wicksell, K (1923), "Den skandinaviska myntunionens återställande", opublicerat manuskript, s 175-180 i Jonung, L, T Hedlund-Nyström och C Jonung, (red), *Att uppföstra det svenska folket. Knut Wicksells opublicerade manuskript*, SNS, Stockholm, 2001.

Bogstad og Peder Anker - næringsutvikling og investeringer

Bård Frydenlund¹

Peder Anker var både offentlig embetsmann og privat handelsmann. Dette var en akseptert kombinasjon i det dansk-norske eneveldet. Sagbruksprivilegiene gjorde at inntektene på tømmereksporten fra østlandsregionen ble sterkt konsentrert på få familier innenfor Christiania-eliten. Det var nødvendig med gode handelskontakter, særlig i London som ble den vesentligste importhavnen for Christiania-eliten i tiårene forut for 1814. Det var også avgjørende med gode kontakter nær kongens hoff og i de kongelige kollegier eller regjeringskamre i København. Eksemplene som trekkes frem er knyttet til arbeidet med oppføring av en ny masovn på Fossum ved Bogstadvannet, og oppføringen av “kjerraten i Åsa” i perioden 1805-09 for å sikre tilgang av tømmer til Ankers sagbruk langs Lysakervassdraget.

¹Bård Frydenlund er Cand. Philol. fra Universitetet i Oslo og skriver for øyeblikket en historisk biografi om Peder Anker.

6.1 Innledning

I forbindelse med markeringen av unionsjubileet valgte Bogstad stiftelse å rette søkelyset på selve innledningen til og den første perioden av unionsårene med Sverige. For Bogstads del faller dette sammen med leveårene til brukseieren Peder Anker og dette er også de år som relaterer Bogstad til begivenheter i norsk historie, særlig i tiden før og etter 1814. Fra å være en av mange trelasteksportører og godseiere fra Christiania, slo han seg opp som bergverkseier og dansk/norsk embetsmann og til sist til å bli den første norske statsminister i Stockholm i unionen med Sverige.

I denne artikkelen vil vi rette fokus mot forholdet Peder Anker hadde til datidens statlige forvaltning og egen privat virksomhet og hvordan denne kombinerings av roller - som i våre øyne lett ville ses på som uheldige - ble preget av de økonomiske rammebetingelser som satte grenser for hans virksomhet særlig i tiden fra om lag 1790 til 1814. Jeg vil prøve å knytte sammen svært håndfaste eksempler på de investeringer han gjorde og som viser de utfordringer som det var å drive næringsutvikling i det førindustrielle Norge og hvilke trekk disse forsøkene hadde.

Det gjelder for det første de prosesser som Anker var involvert i med oppføringen av en ny masovn på Fossum ved Bogstadvannet, og den forsøksvise effektiviseringen av tømmertransporten ved oppføringen av kjerraten i Åsa i 1805-09.

6.2 Om Peder Anker, Christiania-eliten og båndene til andre byer i Nord-Europa.

Peder Anker var både offentlig embetsmann og privat handelsmann, og samtidig en fremtredende skikkelse blant eliten i Christiania by som medlem av Ankerfamilien. Han frigjorde seg fra den øvrige Ankerfamilien og begynte på Bogstad med egen gods- og trelastvirksomhet tidlig på 1770-tallet, men opprettholdt nære bånd til så vel familien som byen. Fra slutten av 1780-tallet ble han også engasjert som embetsmann, først som logistikkoffiser: som generalkrigskommisær i forbindelse med provianteringen av det dansk-norske felttoget mot Gøteborg i 1788. Fra 1789 var han generalveiintendant for Akershus stift, et embete som ble utvidet til å gjelde hele Sør-Norge, en slags samferdselsministerstilling for veivesenet som var i en elendig forfatning på denne tiden. Embetet hadde han egentlig helt frem til 1814, med noen mindre perioders opphold. Hele tiden var han altså også kjøpmann og utvidet driften sin både innenfor trelasteksporten og innen bergverkene. Foruten å effektivisere Bærums Verk, kjøpte han opp nye jernverk i Hakadal og Moss og utvidet sine eksportområder. På grunnlovsforsamlingen på Eidsvoll i 1814 var han førsterepresentant for Akershus stift, og dannet med sin venn og svigersønn grev Herman Wedel Jarlsberg, kjernen i det som i ettertiden har blitt kalt Unionspartiet på Eidsvoll. På bakgrunn av erfaringene hans som vertskap på Bogstad for utallige tilstelninger, hans svenske forbindelser, og hans etablerte stilling innen Christiania-eliten, var Peder Anker et naturlig, men ikke ukontroversielt valg som den første

norske statsminister i Stockholm i den svensk-norske unionen etter 1814. Han forble i denne stillingen i åtte år og hadde stor innvirkning på utformingen av dette viktige relasjonsorienterte embetet mellom svensk kongemakt og norsk stortingsmakt. Han fratrådte embetet i 1822, samme år som svigersønnen grev Wedel fratrådte finansministerposten, etter flere uenigheter med Carl Johan. Peder Anker døde to år etter på Bogstad.

Peder Anker var embetsmann og kjøpmann i brorparten av sin levetid. Dette var en akseptert kombinasjon innen enevoldstiden. Næringsgrunnlaget for den eliten Anker var en del av, var utførsel av råvarer, hovedsakelig tømmer og jern. De såkalte sagbruksprivilegiene gjorde at inntektene på tømmereksporten fra østlandsregionen ble sterkt konsentrert på få familier innenfor Christiania-eliten. Både skogsområder og produksjonsapparat var samlet på få hender. For å få dette gjennomført var det nødvendig med gode handelskontakter, særlig i London som ble den vesentligste importhavnen for Christiania-eliten i tiårene forut for 1814. Norskorienterte firmaer i London som Wolff og Dorville, hadde norske ansatte, for eksempel unge sønner av trelasteksportører i Christiania, som hadde læretid i disse firmaene i London. En annen viktig forutsetning var å ha gode forbindelser med statsmakten i alle dens manifestasjoner. Særlig viktig var det å ha gode kontakter nær kongens hoff og i de kongelige kollegier eller regjeringskamre i København. For Peder Anker og Ankerfamilien spilte fetteren Carsten en vesentlig rolle som formidler og forhandler med statsmakten i en rekke saker. Han ble jo mer kjent som vertskap for grunnlovsforsamlingen på Eidsvoll i 1814. Carsten Anker måtte begi seg til mange regjeringskontorer for å tale sine familiemedlemmers sak eller innhente informasjon, hvorvidt det gjaldt innsendte søknader, utnevnelser, anklager, rykter eller annet. Dette handelsnettverket med sine parallelle vennsrelasjoner ble derfor sett på med skepsis fra dansk sentralt hold og det eksisterte et overvåkingsapparat for at kongen og regjeringen i København skulle være underrettet om handelsrelasjonene til Peder Anker og andre ikke fikk innvirkning på den sikkerhetspolitiske situasjonen.

6.3 Handelssystemet og kassene

Salg av tømmer og metaller var hovedinntektskilden for handelseliten i Christiania. Men det var ingen automatikk i å skaffe seg penger for levert tømmer. Handelssystemet i det dansk-norske eneveldet var basert på det såkalte veksels- og assignasjonssystemet. Det kan grovt sett fremstilles som følger: Veksler utstett i pund ble utbetalt for levert tømmer i London som igjen ble vekslet inn i såkalte assignasjoner i København som kunne veksles inn i riksdaler i den såkalte zahlkassen i Christiania, den norske hovedkassen for alle statlige skatter og avgifter som ble innbetalt av borgere, bønder og andre. Her fikk for eksempel Peder Anker utbetalt sine riksdaler for tømmeret mot utstedte assignasjoner. Hele dette systemet var basert på tillit og det var derfor en forutsetning at den enkelte utsteder hadde dekning for den summen som ble foreskrevet, slik at pengesirkulasjonen kunne opprettholdes uforstyrret. Å være zahlkasserer var en hovedpost for det fiskale systemet i Norge og vedkommende disponerte store summer. Her ble så

vel konsumpsjonsinntektene, tollinntektene og matrikkelskatten samlet inn for hele Østlandet, og alle de øvrige lokale kassene i Norge var regnskapspliktige overfor Zahlkassen. Pengebeholdningen ble gjerne lånt ut til venner og bekjente av Zahlkassereren, og det kanskje overraskende er at dette i overveiende grad var en akseptert praksis. Så lenge kassereren hadde balanse ved årets slutt eller kunne greie å oppnå balanse, ble ikke vedkommende straffet på noe som helst måte for denne praksisen. Praksisen sier litt om de umoderne trekk som preget datidens forvaltning, den aksepterte sammenblanding av den offentlige og private sfære. Et par navn bør nevnes i denne sammenheng: Peder Holter, som var Zahlkasserer inntil sin død i 1786, var dessuten blant de ledende tømmereksportørene i landet.² Han tok opp flere lokale lån, men greide å komme i balanse. En som ikke kom i balanse var Holters etterfølger, Jacob Juel, som i likhet med Holter drev tømmerhandel parallelt med embetsførselen. Da rentekammeret, altså finansdepartementet i datidens København, slo alarm overfor Juels embetsførsel, viste det seg etter hvert at det var snakk om en kasseangel på om lag 500 000 riksdaler, en enorm sum. Han ble fengslet i 1784, men greide å rømme til Sverige hvor han fortsatte som handelsagent for flere handelshus i Christiania.

En annen instans Peder Anker var involvert i, og som sier noe om datidens trekk i økonomien, var Christiania Tømmerdireksjon. Dette var et samarbeidsorgan for de tømmerhandlende i Christiania særlig i tiårene fra 1790 til rett etter 1814. Francis Sejersted har beskrevet dette i sitt verk *Fra Linderud til Eidsvold Værk*. Denne tømmerdireksjonen hadde som formål å blant annet drive prissamarbeid til beste for de som drev utenrikshandel i Christiania. Og det er nærliggende å si at så vel Peder Anker, Bernt Anker, Haagen Mathiesen på Linderud og andre ville ha blitt anmeldt for kartellvirksomhet i våre dagers juridiske virkelighet. Prissamarbeidet kan allikevel sies å være et nødvendig onde i datidens merkantilistiske virkelighet. Handelsfrihet eksisterte ikke og eliten i Christiania hadde flere utfordringer ved å være en del av det dansk-norske eneveldet. Utflagging var naturlig nok ikke et alternativ i et slikt autokratisk system.

6.4 Handelselitens rolle for handelskapitalismens utvikling

Handselitene stod for den reelle økonomiske utviklingen. Disse få personene som drev utenrikshandel i byene med privilegier fra sentralmakten, drev også frem handelskapitalismens utvikling i det førindustrielle samfunn. Det var noen særtrekk ved handelseliten:

- Langsiktig familiestrategi: Giftemålstrategi, godssamling og moderasjon ved eiendomsskifte berget familiens virksomhet gjennom kritiske faser. Peder Ankers datter giftet seg med grev Wedel, og dette førte Ankers gods sammen med Jarlsbergsgodset.
- Sammensatt drift: Tømmereksport, bergverks- og godsdrift, gjerne med et embete i tillegg, ga flere ben å stå på, noe som sikret overlevelse i trange tider. Peder Anker drev for eksempel Bærums Verk

²I følge personalhistorikeren Bernt Moe skal Peder Holter så tidlig som i 1772 ha anbefalt Peder Anker å søke denne stillingen, men Holter fortsatte som Zahlkasserer i lang tid etter dette.

og jernverkene i Hakadal og Moss samtidig som han drev en omfattende tømmereksportvirksomhet og drift av Bogstadgodset. Anker var innehaver av flere embeter og ble adlet.

- Utfordringene ved å investere: Tidens teknologiske nivå og manglende finansfasiliteter begrenset investeringsmulighetene. Investeringene fordelte seg i hovedsak på handel, produksjon, styrking av finansvesenet og infrastruktur. Ekstra problematisk ble dette i Christiania. På grunn av manglende muligheter til å drive næringsutvikling (ikke eget bankvesen, lite kassevirksomhet og ingen børs), ble investeringene grovt sett orientert mot to felt av samfunnet: 1) å føre midlene tilbake til primærnæringene i den råvareorienterte produksjonen og 2) luksusforbruk (paleene og godsene med interiører, overdådige selskapheter og høyt personlig forbruk). For Peder Ankers del er kjerraten i Åsa og eksperimenteringen med jordbruksprodukter eksempler på pkt 1), og utbyggingen av Bogstad i årene 1775-1800 viser luksusforbruket.

6.5 Masovnen på Fossum og Den kongelige kredittkassen – “Hjelp” fra det offentlige

Som generalveiintendant hadde Anker blitt rådført av regjeringen i København til å søke støtte for oppbyggingen av veinettet i Gudbrandsdalen av en relativt nyopprettet finansinstitusjon - Den kongelige kredittkasse. Denne ble opprettet i august 1786 med hensikt å kunne stimulere den produserende sektor, både til nye forsøk og til støtte for eksisterende produksjon. Vi kan nesten si at den var et barn av sin tid, ved at hovedformålet var tuftet på opplysningstidens fremskrittstro hvor det teknologiske fremskrittet var sentralt. Hovedområdene som skulle gis støtte var hovedsakelig primærnæringene og i kildene ser vi at det i overveiende grad var slik at Danmark og hertugdømmene Slesvig og Holstein fikk støtte til jordbruket, mens norske søknader fikk støtte til bergverksdriften. Her som i de fleste andre sentralt-initierte finansielle tiltak i Danmark-Norge ble Norge forfordelt til fordel for sjællandske og jyske godseiere. Av drøyt 1 600 000 riksdaler som ble fordelt gikk knappe 400 000 av disse til prosjekter i Norge.

Peder Anker hadde altså blitt rådet til å søke ekstrakassen om midler til veiutbedringen, og siden han etter hvert fikk ytterligere informasjon om hvem som satt i kassedireksjonen, og om rutinene i forhold til søkeprosessen, så han mulighetene til å søke samme kasse om lån til egne private bedrifter. Opplysningene fikk han av sin førnevnte fetter Carsten som på dette tidspunktet satt i Kommersekollegiet, et datidens Nærings- og handelsdepartement.

Den videre prosessen sier mye om den æreskodeksen som eksisterte i samtiden. Etter et svært grovt overslag og estimat hvor han først ønsket å låne 100 000 riksdaler, sendte Peder Anker en søknad om å få låne 50 000 riksdaler til å opprette en masovn ved Bogstadvannet som et ledd i å effektivisere jernverksdriften, som et tillegg til den allerede eksisterende masovnen ved Bærum verk, som for øvrig var Norges første. Den innsendte søknaden ble deretter behørig behandlet i kredittkassedireksjonen og

dessuten skulle også flere lokale og sentrale instanser uttale seg om Peder Ankers prosjekt.

Dette skulle ikke gå uproblematisk for seg. Særlig fikk han motbør av deler av sivilforvaltningen på Østlandet. Peder Anker hadde, i likhet med sine brødre og andre i Christiania-eliten, et relativt anstrengt forhold til den daværende stiftamtmanden i Akershus stift, den danskfødte Frederik Moltke, som også var den øverste sivile embetsmann i Norge. Moltke uttalte seg sterkt kritisk om Peder Anker og hans brødre. I kildene etter Moltke blir Peder Anker omtalt som “*en narr*” og Bernt Anker blir kritisert for å “*gjøre honnør til lokalbefolkningen i Christiania, som kun passer en stiftbefalingsmann*”. Peder Anker måtte også håndtere konflikter om ordrelinjene i veiutbyggingen han var involvert i. Peder krevde at han kun skulle underkaste seg København og at alle lokale herrer skulle innfinne seg med de direktiver han kom med. Uansett, samarbeidsklimaet var ikke godt og det skulle klart prege den høringsuttalelsen som kom fra Moltke. Moltke gav uttrykk for at han ikke kunne skjønne hvilket behov Anker skulle ha for en slik ovn i det hele tatt, og i hvert fall ikke at investeringen kunne beløpe seg til 50 000 riksdaler. Heller ikke trodde han at den sikkerhet for lånet som Anker hadde satt i sine skogeiendommer var i rimelig samsvar med virkeligheten. Samme dom kom det såkalte Oberbergamtet i Kongsberg til, begge instanser mente at det burde holde med 10 000 riksdaler. Etter måneder med saksbehandling og innhenting av høringsuttalelser sendte kredittkassen et klart svar til Peder Anker om at søknadsbeløpet ble ansett som urimelig og at de ikke kunne innvilge søknaden.

Dette tok ikke Peder Anker pent. Som i de fleste saker som ble ført i København på vegne av Ankerfamilien i Christiania på denne tiden, ble det sendt offentlige brev til kassene og kamrene og parallelt med dette personlige følgebrev til Carsten Anker om hvem Carsten skulle kontakte, hvilke argumenter han skulle benytte og hva avsenderen tenkte å gjøre dersom svaret ikke ble som ønsket. Peder uttrykte seg klart til Carsten at han må tale med kronprinsen slik han har gjort i forbindelse med veisaken og at dette er viktig for at han kan få skjønne sine private virksomheter i henhold til de forventninger som er til ham og at han akter å si opp som generalveiintendant hvis dette ikke skjer. Men det spesielle med denne korrespondansen er at det gjør han også i det offisielle brevet til Den kongelige kredittkassen, og i hva vi kan kalle et semi-offisielt brev til Kronprinsen. Her sier han på samme måte - i klartekst - at han vil tre ut av sitt embete, siden han ikke har fått innvilget søknaden slik han ønsket:

«Til Deres Kongelige Høyhed, som min høye Beskytter, og som Selv har naadigst villet at jeg fra mit private Livs Eenlighed og Ros skulle trinne frem paa den store Skue-Plads og tjene Staten med mine faae Evner, kan jeg altsaa ikke andet end frimodigen og underdanigst indberette den uomgjængelige Nødvendighed det er for mig at gaae tilbage til min forrige simple Stilling i Livet, hvorved jeg med Sandhed kan sige at spare en Aarlig Udgift af henved 1000 (riksdaler, min anm.). Men jeg beder Deres Kongelige Høyhed af det oprigtigste, og Dem, naadigste Prinds, hengivent Hjerter, at De ikke ville blive mig vred, at jeg af ovenmeldte Aarsager maa gjøre et Skridt, som ikke er overeenstemmende med den Nidkjerhed jeg hidintil har, haaber jeg, aflagte Prøver paa. Skulle Deres Kongelige Høyhed naadigst

ville, herom, og om den gandske Sag have nogen høyere Forklaring, da er min Fætter Conference Raad Anker (Carsten, min anm.) underrettet om alt, og kan paa naadigste Befalning indfinde sig for at give de fornødne Oplysninger.

Jeg har i 5 Aar tjent ikke allene uden Løn; men endog med oppofrelse. Lad dette, Naadigste Prinds, tale for mig, naar jeg herved allerunderdanigst og underdanigst Ansøger min allernaadigste Konge, og Deres Kongelige Høyhed om at maatte allernaadigst og naadigst entlediges fra min hidintil havde Charge, som General Vey Intendant i Aggershuus Stift.
» (Kilde: Brev fra Peder Anker, 22. juni 1793, fra Schimmelmanss privatarkiv, Riksarkivet, København)

Det samme ordvalget finner vi brevet til Kreditkassen, og dette illustrerer den svært frittalende korrespondansen mellom Anker og den eneveldige kronprinsen. Det sier litt om den posisjon Peder Anker var i, som signifikant aktør i Østlandsregionen og som medlem av Christianiaeliten. Christianiaelitens handel var en svært lukrativ inntektskilde toll- og skattemessig, og byen var i en utenrikspolitisk utsatt posisjon - særlig i forhold til England og Sverige.

Etter ytterligere brev og annen påvirkning fikk Peder Anker i november 1793 innfridd et lån på 25 000 riksdaler, og en ny masovn ble satt opp ved Bogstadvannet. Mengden jern som ble skipet ut økte tilsvarende og han fikk realisert en økning av sin jerneksport.

6.6 Tømmereksporten og kjerraten i Åsa – Ren privatinvestering

Det neste eksemplet jeg vil ta for meg, fant sted et tiår senere, etter at Den kongelige kredittkassen var lagt ned. Dette var en ren privatinvestering. I årene rundt 1800 var tømmereksporten klart mer omfattende enn tidligere og etterspørselen etter norsk tømmer og plank i England økte. Med sine personlige kontakter i London ble Peder Anker og de andre trelastpatrisierne hyppig underrettet om de økonomiske og politiske utviklingstrekkene i Nord-Europa generelt og særlig de bevegelser som hadde innvirkning på deres egen tømmerhandel. For å møte denne økende etterspørselen kjøpte Peder Anker opp store skogområder i Land og Valdres i årene som kom. Dette gav ham en tilsvarende økning av trelasteksportpotensialet, som igjen ville gi tilsvarende store inntekter i en tid hvor Christiania-eliten med Bernt og Peder Anker i spissen, fremfor noen kunne se på den dansk-norske nøytralitetspolitikken som ga dem mulighet til å ferdes fritt på havene. Men i dette tilfellet var det snakk om rent private midler. Kreditkassen ble lagt ned i 1797 og den økonomiske helhetlige situasjonen til Peder Anker var bedre.

Men for å få dette tømmeret til å bidra på det ekspanderende eksportmarkedet møtte Peder Anker flere åpenbare hindre av både topografisk og mellommenneskelig art. Hogsten fra de nye tømmerholdige eiendommene kunne fløtes fra to nærliggende innsjøer, henholdsvis Sperillen og Randsfjorden, i vassdrag som møttes i Hønefoss og deretter ut i Tyrifjorden. For å få størst mulig avkastning på Ankers

sagbruk som lå i Lysakervassdraget måtte han få transportert tømmeret dit. Mulighetene for å få til dette var begrenset. Et alternativ var å fløte tømmeret ned Drammensvassdraget, og få det skåret der. Men dette var ikke en reell løsning fordi Anker visste at skjæringsbetingelsene der ville bli dårlige, særlig fordi han var i konflikt med flere av medlemmene av Bragernes-patrisiatet som følge av en konflikt om anleggelsen av Drammensbrua i år 1800. Broforbindelsen var ikke ønsket av eliten på Bragernes-siden av byen. Hesteskyss ble også vurdert, men ville også blitt dyrt og tidkrevende. Utfordringen var derfor å få transportert tømmeret fra Tyrifjorden og opp på Nordmarksplatået for å kunne få det fløtet til sagene i Lysakervassdraget. Løsningen ble den såkalte "kjerraten i Åsa". Dette tømmertransportsystemet, som ble anlagt i bygda Åsa innerst i Steinsfjorden i årene 1805-09, var et gigantisk pionérprosjekt. Tømmeret ble trukket opp på Nordmarksplatået motstrøms ved hjelp 11 enkeltkjerrater. Begrepet kjerrat kommer av det tyske Kehr-Rad (vendehjul), og det bestod av et stort drivhjul på åtte meter i diameter og et mindre støttehjul samt selve evighetslenken som forbandt disse hjulene. Tømmeret ble heftet på lenken og dratt oppover, og mellom hver slik kjerrat stod tømmerkarer og heftet tømmer over på neste kjerrat. For å få tegnet og anlagt dette vidunderet hadde Peder Anker benyttet sine svenske kontakter i Gøteborg-eliten og de ansvarlige for byggingen av Göta kanal. Samuel Bagge het mannen Peder Anker fikk hentet til Østlandet for å anlegge kjerraten, og prosjektet ble derfor et av flere eksempler på teknologioverføring fra Sverige som skjedde i Ankers regi i disse årene. På Bærums Verk hadde flere svenske fagfolk tatt arbeid og bidratt til effektivisering av bergverksdriften.

Dessverre fant investeringen og byggingen sted i en tid hvor konjunktorene allerede hadde snudd i negativ retning. Prøvedriften på kjerraten i Åsa ble utført i samme år hvor handelseliten i Christiania ble utsatt for det største angrepet på deres levebrød. I 1807 angrep England København og det såkalte flåteranet ble utført. Kong Frederik VI's krigserklæring mot England som resultat av alliansen med Napoleon førte til at nøytralitetshandelen var brutt og kapervirksomhet satte inn også mot norske skip. Engelske handelshus nektet å skrive ut vekslere som tidligere og helvete var løs. Kjerraten kom først i ordinær drift fra 1809, men var da et dyrt og tungdrevet produksjonsmiddel i en konjunkturmessig virkelighet som gjorde at investeringen ikke lønte seg.

Kjerraten i Åsa var unik og viser hvor kreative man kunne være i en førindustriell setting når man hadde midler og hjernekraft til det. Kjerraten ble av samtiden vurdert som den største enkeltinvesteringen i Norden og ble værende i drift frem til 1849-50, ut hele Peder Ankers svigersønn Grev Wedels levetid.

6.7 Oppsummering

Både masovnen på Fossum og kjerraten i Åsa viser noe om betingelsene og de begrensede mulighetene for næringsutvikling som eksisterte i det førindustrielle Norge innenfor eneveldet Danmark/Norge. Hvilke paralleller kan man se til våre dager?

Foruten at statlig forvaltning har stor makt og var relativt velutviklet på den tiden, er det mulig å peke

på følgende paralleller til ettertanke:

- Investeringer er risikable og krever stor innsats ved statlig deltakelse. Eksempelene viser at investeringer blir mest vellykkede når man har relevante pressmidler og operative nettverk, men at det ikke bare er suksesshistorier.
- Sterk internasjonal orientering. Handelseliten i Christiania var svært godt informert om øvrig europeisk handel og dets utvikling, og var nødt til å være internasjonalt orientert for å være konkurransedyktige. Men det var ikke en tilstrekkelig forutsetning for å drive vellykket handel.
- Råvareavhengighet og fokus på primærnæringer er påfallende. Eksport av trelast og jern var bærebjelker for handelspatrisiatet. Med flåteranet 1807 begynte en ustabil nedgangspriode som kulminerte i de store konkursene som slo ut handelseliten i Christiania rundt 1820.

Kilder

Privatarkiv 3 “Anker”, pakke 6 “Familie Brev til Carsten Anker” (fra blant andre Bernt, Jess og Peder Anker), Riksarkivet, Kringsjå (hvorav noe er gjengitt i “Ankeriana” i: Historiske samlinger II (utgitt av Den norske historiske kildekriftkommisjon). Kristiania 1907).

Brev fra Peder Anker til Kreditkassen, Brev fra Kredittkassen til Peder Anker, Uttalelser fra Bergamt, Oberbergamt og stiftamtman om Peder Ankers sak til Kredittkassen, vedtaksprotokoller fra Kreditkassen (i perioden 1792-94), Finansarkiver nr 418, Den kongelige Credit Casse (Kredittkassen) 1786- (1797) -1816, Riksarkivet, København.

Brev fra Peder Anker til Kronprins Frederik 22. juni 1793, Familien Schimmelmanns privatarkiv, Riksarkivet i Danmark.

Rapporter fra stiftamtman Frederik Moltke og overhoffrettsassessor Frederik Julius Kaas til hoffmarskalk Johan von Bülow 1791-1793, i: Daae, Ludvig, Af Geheimeraad Johan von Bülows Papirer, 1864.

Bibliografi

Braudel, Fernand, *Civilization & Capitalism 15th-18th Century, vol II: The Wheels of Commerce*. London 1981.

Collett, Alf, *Familien Collett og Christianialiv i gamle Dage*. Kristiania, 1915.

Daae, Ludvig, *Det gamle Christiania*. Kristiania 1891.

- Feldbæk, Ole, *Danmark-Norge 1380-1814, bind IV: Nærhed og adskillelse 1720-1814*. Oslo 1998.
- Frydenlund, Arve, "Kjerraten i Åsa." Særtrykk av *Årbok for Norsk skogbruksmuseum nr. 9, 1978-1981*. Elverum 1981.
- Frydenlund, Bård, "Stor af Stand, Større af Velstand - innblikk i Christiania-elitens makthegemoni 1750-1814". Oslo 2002.
- Frydenlund, Bård, *På vei inn i unionen - Anker-familien og Sverige*. Oslo 2005.
- Moe, Bernt, "Peder Anker", i *Tidsskrift for den norske Personalhistorie, 7de Hæfte*. Christiania 1845.
- Polak, Ada, *Wolffs og Dorville. Et norsk-engelsk handelshus i London under Napoleonskrigene*. Oslo 1968.
- Sandvik, Gudmund, *Det gamle veldet - norske finansar 1760-79*, Oslo, 1975.
- Sejersted, Francis, *Fra Linderud til Eidsvold Værk 1792-1895*. Oslo 2002 (1972).
- Skøldberg, Magnus E., "Enkelte antegnelser, henhørende til Statsminister Peder Ankers Charakteristik" i *Budstikken. Tredie deel, No 39-40, 9. februar 1833*. Christiania 1833.
- Sprauten, Knut, *Oslo bys historie, bind 2: Byen ved festningen, 1536-1814*. Oslo 1992.

Adam Smiths norske ankerfeste

Preben Munthe¹

Unge adelsmenn og sønner av velstående foreldre i Europa på 1700-tallet tilbrakte gjerne flere av sine ungdomsår på såkalte “dannelsesreiser”. I tillegg til språk-kunnskaper og viktige kontakter for senere års forretningsvirksomhet, gav disse reisene også muligheter for de unge til å motta intellektuelle stimulanser fra europeisk tenkning innenfor filosofi, økonomi og politikk. I denne historien trekkes linjene fra reisene som familien Anker gjennomførte på 1760-tallet til dannelsen av Norges Grunnlov vel 50 år senere.

¹Preben Munthe er professor emeritus fra Universitetet i Oslo.

7.1 Innledning

Den 28 mai 1762 ble professor Adam Smith oppsøkt av to norske ungdommer. De var sønner av den velstående trelasthandleren Erich Anker i Fredrikshald (Halden). Sønnene Peter Anker (født i 1744) og Carsten Anker (født i 1747) var altså 18 og 15 år gamle. Faren hadde sendt dem ut sammen med en huslærer, student Andreas Holt, på en europeisk “dannelsesreise”. Nå var de kommet til Glasgow.

7.2 The Grand Tour

Dannelsesreisen var en engelsk institusjon. Unge adelsmenn og sønner av velstående foreldre ble sendt ut på lange reiser i Europa. De kunne gjerne vare i flere år og omfatte opphold ved universiteter eller i interessante byer. Huslæreren hadde nok vært med på å legge opp reiseruten. Etter at han og hans elev hadde startet på turen, hadde læreren ansvaret for at reiseprogrammet ble fulgt og at eleven fikk så meget som mulig ut av turen. Læreren hadde også ansvaret for undervisningen underveis, ikke minst undervisningen i de fremmede landenes språk. Reiselæreren skulle også skaffe eleven adgang til familier som hadde verdifulle samlinger av kunstverker og naturalier i sine boliger. Elevene skulle bli kjent med disse kulturenes frukter. Det samme gjaldt berømte offentlige bygninger og samlinger. Ungdommen skulle se slott og boliger, statuer og malerier, herbarier og kolleksjoner av mineraler, insekter og utstoppede dyr. Noen ganger skulle huslæreren forsøke å få konger og prinser til å motta guttene i audiens. Det gjaldt ikke minst i Frankrike, der en stadig strøm av reisende dro til Versailles i håp om å få foretrede for Kongen. Andre ganger gjaldt det enklere møter med øvrighetspersoner og “tidens tenkere” - filosofer, litterater og politikere. De praktiske spørsmålene ved reisene ble gjerne overlatt til en kammertjener, som fulgte med. Han fikk ansvaret for bagasjen og klærne, for reiserute og befordringsmidler, og for innkvartering og spisesteder.

De unge britene reiste først og fremst til Italia, Frankrike og Nederland, og det finnes neppe tall på hvor mange reisende som hadde besøkt Rousseau, Voltaire, Diderot, d’Alembert og andre encyclopedister. De mange dannelsesreisene satte i neste omgang fart i utgivelsen av guidebøker og reisebeskrivelser. Den britiske forleggeren John Murray spesialiserte seg på denne typen litteratur. Han utgav blant annet den offisielle rapporten fra Tuckey-ekspedisjonen til Kongo, der Christen Smith var botaniker. Blant senere utgivelser kan man merke seg Fridtjof Nansens polarbøker.

Av de mange som foretok en grand tour var det ikke bare adelsmenn og kjøpmannssønner, men også noen som skulle utmerke seg ved litterære sysler. To eksempler er Edward Gibbon, Romerrikets historiker, og James Boswell, Dr. Johnsons biograf, mens doktoren selv nøyde seg med mindre utenlandsreiser. Dannelsesreisene hadde også sine skyggesider. Både kjønnssykdommer og spilletgjeld forekom blant ungdommene som hadde vært ute. Dannelsesreisen var først og fremst en engelsk skikk, men det hendte at velstående familier i andre land tok den opp. Det gjaldt særlig for familier som hadde sterk tilknytning til England. Det var nettopp tilfellet med familien Anker, som drev en meget omfattende

trelasteksport. Det britiske markedet for tømmer og planker var det største for de norske sagbrukene, og gjennom årene hadde eksportørene sikkert etablert vennskap og personlige relasjoner med eierne av de store handelshusene som stod for importen. Det er en tendens til å fremstille dannelsesreisen som et rent humanistisk foretagende. Ungdommene skulle lære språk og oppleve kunstverker. I realiteten kom også praktiske spørsmål som gjaldt familibedriftens økonomi inn i programmet. Brødrene Bernt og Peder Anker på Bogstad oppholdt seg i lengre tid i Uppsala for å følge Linnés undervisning. Det var matnyttig for familiens store interesser i jordbruk og skogbruk. Denne kontakten med importører i utlandet ble et viktig innslag i handelskulturen i de norske "plankebyene". Man kjenner det blant annet fra Drammen - Bragernes og Strømsø - der familien Smith og andre fremstående familier dyrket det engelske, enten det var fluefiske, salongkomedier eller tidens tanker. Christen Smith, som ble universitetets første professor i økonomi, vokste opp i dette miljøet. Hans mor fortalte sin sønnesønn om "det kjære forgudede England". Selv under Napoleonskrigen, da det var åpne krigshandlinger mellom de to landene, ble ikke følelsene mindre varme. At den britiske flåten skjøt København i brann og avskar forsyningene til Danmark-Norge forhindret ikke handelsmennene i å se opp til alt engelsk.

Den store dannelsesreisen var naturligvis ikke den eneste måten som unge menn kom ut i verden på. Ludvig Holberg trasket på sine ben både til England, Frankrike og Italia uten å ha noen eskorte av lærer eller tjener. Han var ikke den eneste. Den vandrende håndverker var en kjent person. Det var heller ikke uvanlig at sønner av handelsmenn ble sendt ut til familiebdriftenes forretningsforbindelser for å gå i lære. Men dannelsesreisen stod i en særstilling.

7.3 Brødrene Ankers Grand Tour

Brødrene Ankers Grand Tour varte i seks år. De reiste ut i 1759. Turen begynte i Storbritannia og gikk senere til Frankrike og Tyskland før de vendte hjem i 1765. Underveis gjorde de opphold ved universitetene i Oxford, Norwich, Toulouse og Freiburg. I Storbritannia besøkte de flere av de store byene, blant annet Glasgow. Dit kom de etter at de hadde vært ute i to år, og der ble det gjort stas på dem. De ble til og med utnevnt til æresborgere av byen. Et annet høydepunkt i Glasgow var besøket hos Adam Smith, som tok vennlig imot dem og var elskverdig nok til å skrive en hilsen i guttenes reisedagbok:

«I shall always be happy to hear of the welfare & prosperity of three Gentlemen in whose conversation I have had so much pleasure, as in that of the two Messrs. Anchor & of their worthy Tutor Mr. Holt.

28th of May 1762

Adam Smith

Prof. of Moral Philosophy in the University of Glasgow »

(Dagboken var lenge i familiens eie, men er senere gått tapt.)

Etter oppholdet i Glasgow kom brødrene og deres huslærer til London. Der traff de sine fettere fra Christiania: Bernt (1746) og Peder (1749), som var omtrent jevnaldrende, og som ble de vellykkede, steinrike handelsmennene. Dessuten fulgte en eldre og en yngre bror med; Iver Ancher (f. 1745) som døde tidlig og Jess Anker (1753) som var familiens sorte får. Også deres far, justisråd Christian Ancher, hadde bestemt at sønnene skulle ut i verden. Under ledelse av en dugelig reiselærer; Chr. Hvass, som senere blant annet skulle bli sjef for Kongelig Teater i København, skulle de utvide sin horisont. Samværet i London gav rik anledning for fetrene og huslærerne til å fortelle hva de hadde opplevd og hvem de hadde truffet. Derfor kan man gå ut fra at Peter og Carsten berettet om møtet med Adam Smith. Dette kan ha vært med på å forme Bernt og Peders samfunnssyn slik dette kom frem senere i livet, blant annet under forberedelsen av grunnloven.

7.4 Neste gang i Toulouse

Besøket hos Adam Smith ble mer enn en episode i brødrene Ankers liv. De reiste fra Skottland til Frankrike, og der møtte de den skotske filosofen på nytt. Å samtale med Smith var naturligvis interessant, selv om Smith ennå ikke hadde utgitt sitt store verk i økonomi, *The Wealth of Nations*. Det lå femten år frem i tiden, men *The Theory of Moral Sentiments* hadde han utgitt noen år før guttenes besøk. Denne avhandlingen vakte stor oppmerksomhet, og en av leserne var den fremstående politiker Charles Townshend. Han ble så opptatt av Smiths tanker at han besluttet å be Smith om å være reiselærer for sin sønn på hans Grand Tour.

Dette aksepterte Smith og sa opp sin stilling som professor i Glasgow for å bli “reiselærer” for den 18 år gamle hertugen av Buccleuch (Henry Scott). Det kan være flere grunner til at Adam Smith gjorde dette byttet. En var at han som reiselærer fikk høyere lønn og livsvarig pensjon. En annen var at det gav ham muligheter for å komme til Frankrike. Det var fristende, fordi det var et større land og fordi så mange av tidens fremste filosofer var franske. Antakelig var Adam Smith allerede på dette tidspunkt opptatt av fysiokratene og deres økonomiske anskuelser. Et alvorligere spørsmål knytter seg til at Adam Smith senere uttrykte stor skepsis til dannelsesreisen. I *The Wealth of Nations* skrev han at guttene kom for tidlig ut i verden. Fra sin reise kom de hjem «*more conceited, more unprincipled, and more incapable of any serious application either to study or business, than he could well have become in so short a time, had he lived at home.*» Når skikken likevel var så utbredt skyldtes det at universitetene på den tiden ikke var tilfredsstillende. «*Nothing but the discredit into which the universities are allowing themselves to fall, could ever have brought into repute so very absurd a practice as that of travelling at this early period of life.*» Det har også vært spekulert over hvorfor Adam Smith valgte å slå seg ned i Toulouse i stedet for i Paris. Årsaken var antakelig at byen foruten å være et betydelig lærdomssete med universitet og flere akademier, også var utgiverstedet for skrifter av fremstående encyclopedister. Dessuten hadde utgiverne av disse skriftene oppnådd en rimeligere forståelse av sensurbestemmelsene enn den som ble praktisert i

Paris. Når det gjelder brødrene Ankers valg av Toulouse som base, er det ikke urimelig å anta at de hadde reist dit for å treffe Adam Smith igjen. Ikke minst må huslæreren, Andreas Holt, ha hatt et sterkt ønske om å fortsette samtalen med Smith, for i Glasgow hadde de vært stimulerende. Nå kunne de to ta opp tråden i Toulouse, og emnene ville her kunne bli enda mer interessante, for i mellomtiden hadde Adam Smith begynt på et nytt, større bokprosjekt. Det var antakelig tankene som skulle føre frem til *Wealth of Nations* han hadde begynt å sette på papiret. I et brev til David Hume forklarte Smith bakgrunnen. Han kjedet seg. «*I have begun to write a book in order to pass away the time. You may believe I have very little to do.*» Heller ikke for hertugen var livet i Toulouse særlig spennende. Han hadde åpenbart liten omgang med byens folk. Noen av de få som kom på besøk, var brødrene Anker, og hertugen skrev en hyggelig hilsen i deres reisedagbok: «*Having had the pleasure of meeting Messieurs Anchers & Mr. Holt at Toulouse. It is with the greatest satisfaction that I member myself amongst their acquaintance. Buccleuch Toulouse 16th March 1764.* »

Å samtale med Smith var naturligvis interessant, særlig fordi Smith nå var kommet i gang med sitt store verk i økonomi, *The Wealth of Nations*. For Holt og Anker-brødrene var det sikkert en stor opplevelse å høre Adam Smith redegjøre for sine tanker, som da var nyskapende, nesten revolusjonære. Etter to år i Frankrike reiste Adam Smith, brødrene Anker og huslærer Holt hver til sitt. Smith dro tilbake til London, der han brukte de neste ti årene på å gjøre sin store økonomiske avhandling ferdig. Holt og brødrene reiste til Tyskland før de kom tilbake til Norge eller Danmark, der de gikk inn i statsadministrasjonen. Holt ble ansatt i den norske avdeling av Økonomi- og Kommercekollegiet, som var tidens handels- og næringsdepartement. Holt gikk gradene og oppnådde både høye stillinger og høy rang. Det offisielle navnet var General-Landets Økonomi- og Kommercekollegium. Carsten Anker trådte først inn i familiebedriften, men etter noen år ble også han knyttet til Kommercekollegiet. I København utviklet han et nært vennskap med prins Christian Frederik og ble hans talsmann i Norge. Riksforsamlingen trådte sammen på Eidsvoll Verk, som Carsten Anker hadde kjøpt noen år tidligere. Han ble statsråd i den første norske regjering, men hans bedrift ble så sterkt rammet av nedgangstidene, at han gikk konkurs. Også Peter Anker trådte inn i familiens bedrift etter at han var kommet hjem fra dannelsesreisen. Noen få år senere gikk han inn i utenriktjenesten, ble konsul i Storbritannia og endte som guvernør i den danske kolonien Trankebar i India. Han var utsending til “Notabelmøtet” på Eidsvoll i februar 1814, og arbeidet senere for å få Storbritannia til å godkjenne Norge som selvstendig stat. Kretsen omkring den norske avdelingen av økonomi- og kommercekollegiet i København var sentral i arbeidet for opprettelsen av en norsk sentralbank, men engasjerte seg også sterkt i et mindre prosjekt, nemlig å få Adam Smiths *Wealth of Nations* oversatt til dansk. I dette arbeidet spilte en “nykommer” en viktig rolle. Frantz Dræbye ble ansatt da Andreas Holt avanserte til sjef for Kommercekollegiet. Dræbye var teolog og som student hadde han tre år vært reiselærer for to sønner i den velstående Collett-familien, Peter og John. Collett-familien var forøvrig i slekt med Anker-familien, og begge familier hørte til de aller rikeste i landet. Denne kretsen ivret for å få en oversettelse av Adam Smiths verk. Dræbye ble satt på oppgaven og høsten 1779 forelå første bind av *Undersøgelser om National-Velstand Natur og Aarsag af Doctor Adam Smith*. For-

fatteren ble snart gjort kjent med oversettelsen og i brev til Andreas Holt og Peter Anker uttrykte han sin begeistring og takknemlighet. I det første talte Smith om «*the distinguished honour of translating my Book into the Danish language*», et språk som han beklaget at han ikke behersket. For å understreke sin takknemlighet gav Smith beskjed til sin forlegger om at han skulle sende tre «*handsomely bound and gilt*» eksemplarer av annen utgave av boken til Anker, Holt og Dræbye. Dræbye hadde ikke bare oversatt boken, men også vært med på å skaffe kjøpere. I forordet skrev han:

« Det behøvende Antal Subskribentere, hvoraf den største Deel er i Norge, har endelig sat mig i Stand til at levere mine Landsmænd den berømte Doktor Adam Smiths Undersøgelse om National-Velstands Natur og Aarsag i vort Danske Sprog. Dette Skrifts Vigtighed vil retfærdiggjøre mit Valg, og eftertænkende Læsere, dets berettigede Dommere, vil forhaabentlig bifalde dette Valg, og troe, at et Værk af saadan Natur som dette ligesaavel kan taales i vort Danske som i det Franske og Tydske Sprog, i hvilket sidste man som oftest hos os lærer at kiende de Engelske Skrifter. Desuden har jeg adskillige Anledninger til at troe, at Verket selv vil ligesaameget underholde som undervise den opmærksomme Læser i en Materie, der hidindtil har været indviklet i mørke og utydelige Sætninger, og af ovenmeldte Forfatter er breven oplyst med stor Nøiagtighed og filosofisk Rigtighed. Mere behøver jeg ikke at tale om Verket selv. »

Det kan neppe være tvil om at en stor del av de norske subskribentene hørte til det handelspatrisiatet, som Anker- og Collettfamiliene var fremtredende medlemmer av. Også på andre måter spilte herrerne på Bogstad og i Paleet viktige roller når det gjaldt å opprettholde kontakten med engelsk tenkning og samfunnsliv. Et eksempel var at de tok imot Thomas Malthus, da han var ute på sin Grand Tour, som riktignok ble sterkt avkortet som følge av Napoleonskrigen. Hos familien Anker fikk han og mange andre briter diskutere sine ideer med fremstående nordmenn.

7.5 Næringsfrihet

Takket være oversettelsen nådde Adam Smiths tanker en vid leserkrets. Det er også hevdet at hans tanker om næringsfriheten ble et budskap som nådde frem i praktisk politikk, men her er det ikke lett å avgjøre hvor sterk den umiddelbare innflytelsen ble. Det skyldes at avviklingen av det merkantilistiske system allerede var i gang da den danske utgaven av Adam Smiths verk forelå. Fra slutten av 1700-tallet var den økonomiske politikken i Danmark-Norge lagt om. De merkantilistiske doktriner ble fortrent av frihandel og ideene om et åpent samfunn. Dette ble uttrykt i flere vedtak. Det viktigste var antakelig opphevelsen av kornmonopolet og innføringen av de nye, lavere tollsatsene i 1797.

Ideene om liberalisering var sentrale da Norge skulle få sin grunnlov, og utviklingen viste at Adam Smiths tanker hadde funnet plass i den norske konstitusjonen. I konstitusjonskomiteen som ble nedsatt på

Eidsvoll, ble også prinsippet om næringsfrihet knesatt. I Riksforsamlingens hovedprotokoll het det: «Nye Indskrænkninger i Næringsfriheden bør ikke tilstedes». Referatet fra møtet 16. april 1814 er underskrevet av Peder Anker og to andre Eidsvollsmenn. Bestemmelsen fikk en litt annen utforming i grunnloven: «Nye og bestandige Indskrænkninger i Næringsfriheden bør ikke tilstedes Nogen for Fremtiden ».

Om denne paragrafen skrev professor Frede Castberg: «Denne bestemmelse er først og fremst rettet mot det merkantilistiske system, som var rådende under den dansk-norske tid, og som medførte at enkeltmenn i stor utstrekning ble tildelt privilegier for å drive en viss art næringsvirksomhet.» Det fremste eksemplet gjaldt sagbruksprivilegiene. De som skulle drive sagbruk og skjære for mer enn eget behov, måtte tidligere ha tillatelse til å drive en “kvantumssag”. Det var nødvendig hvis de ønsket å eksportere. Etter den nye grunnlovsbestemmelsen fikk eierne av nye, mindre sagbruk fri adgang til å selge sine produkter på “det åpne marked”, herunder eksportmarkedet. Bestemmelsen rokket imidlertid ikke ved de etablerte privilegiene. Det ble fremsatt forslag om at disse skulle oppheves, slik at man fikk full næringsfrihet i trelastindustrien. Men så langt ønsket ikke Eidsvollsmennene å gå. Skjebnen til de eksisterende privilegier måtte avgjøres av fremtidige Storting. Riksforsamlingen vedtok at det første Storting, som skulle komme sammen i 1815, ville ta en rekke saker opp til “Overvejelse og Afgjørelse”. Blant disse var spørsmålet “om og hvorvidt de nu giældende Privilegier, hvorved Næringsfriheden indskrænkes, bør ophæves.” Selv om paragrafen i grunnloven derfor fikk en begrenset rekkevidde, var den radikal. Det ser man blant annet av det forhold at tilsvarende liberalisering av næringslovgivningen ennå ikke var innført i Danmarks og Sveriges forfatninger.

Bibliografi

Anker, Thor, “Jess Anker; familiens sorte får”, *Byminner* Nr.2/1993. Oslo.

Banke, Niels, “Om Adam Smiths Forbindelse med Norge og Danmark”, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1955.

Black, Jeremy, *The British Abroad. The Grand Tour in the Eighteenth Century*. London 2003.

Castberg, Frede, *Norges statsforfatning*, Tredje utgave, Bind II, Oslo 1964.

Degen, Hans, “Om Den Danske Oversættelse af Adam Smith og Samtidens Bedømmelse af Den.” *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1936.

Feldbæk, Ole, Nærhed og adskillelse 1720-1814. Bind IV i *Danmark-Norge 1380-1814*. Oslo 1998.

Johansen, Hans Chr., *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*. Bd. 1. Aarhus 1968.

Koshar, Rudy, “‘What ought to be seen’: Tourists’ Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe.” *Journal of Contemporary History*. Vol 33. London 1998.

- Kurild-Klitgaard, Peter, "Adam Smith og kredsen bag National-Velstands Natur", *Libertas*, København juni 1998.
- Lai, Cheng-chung (Editor), *Adam Smith across nations. Translations and Receptions of The Wealth of Nations*. Oxford University Press, New York 1999.[Foruten fire brev fra Adam Smith som gjelder den danske oversettelsen av *Wealth of Nations*, inneholder boken oversettelser til engelsk av Degens og Bankes artikler.]
- Malthus, Thomas, *The Travel Diaries of T.R. Malthus*. Cambridge 1966.
- Munthe, Preben, *Christen Smith. Botaniker og økonom*. Oslo 2004.
- Riksforsamlingens forhandlinger*. Kristiania 1914.
- Ross, Ian Simpson, *The Life of Adam Smith*. Oxford 1995.
- Smith, Adam, *Undersøgelser om National-Velstands Natur og Aarsag af Doctor Adam Smith .. I-II*. Oversat og redigered af Frantz Dræbye. København. 1779-1780.
- Withey, Lynne, *Grand Tours and Cook's Tours. A History of Leisure Travel, 1750 to 1915*. New York 1997.

Unionsoppløsningen i 1905: Bør vi feire 7. juni?

Aanund Hylland^{1,2}

Den etablerte oppfatningen i Norge er at unionen med Sverige ble oppløst 7. juni 1905, da Stortinget i en bisetning avsatte kong Oscar II. Når man betrakter saken 100 år i ettertid, med et mer nøkternt og kritisk blick enn det som var mulig i kampens hete, kan denne oppfatningen da opprettholdes? Forfatteren svarer et klart nei. Å hevde at unionen ble oppløst 7. juni, er å si at man ikke er bundet av internasjonale forpliktelser, og det er en holdning vi ikke kan vedkjenne oss. Unionen ble oppløst 26. oktober 1905, da Karlstad-avtalen ble ratifisert og Oscar II abdiserte som Norges konge. Likevel er 7. juni 1905 en viktig dag i norsk historie. Stortingsvedtaket den dagen ledet fram mot unionsoppløsningen. Det førte til at siste rest av personlig kongemakt forsvant og var dermed et videre skritt på veien mot fullverdig demokrati. Derfor er det all grunn til å feire 7. juni.

¹Aanund Hylland er professor i samfunnsøkonomi og beslutningsteori ved Universitetet i Oslo og spesiallærer i Norges Bank. Adresse: Økonomisk institutt, postboks 1095, Blindern, 0317 OSLO. Kontortelefon: 22 85 42 71. Telefaks: 22 85 50 35. Elektronisk post: aanund.hylland@econ.uio.no.

²Det muntlige innlegget på konferansen 7. juni var noe forkortet i forhold til dette kapittelet. Jeg er ikke jurist eller historiker, men våger meg altså likevel inn på disse fagfeltene. Etter konferansen er jeg blitt oppmerksom på en bok der spørsmålene er grundig drøftet, nemlig Ola Mestad og Dag Michalsen (red.): *Rett, nasjon, union – Den svensk-norske unionens rettslige historie 1814-1905* (Universitetsforlaget 2005). Særlig interesse har kapittel 14, "Unionsoppløsninga i 1905: parlamentarisme, strategi og statsrett", av Ola Mestad. På flere punkter inntar han andre standpunkter enn dem jeg gir uttrykk for, men det har ikke vært mulig å ta opp Mestads argumentasjon til nærmere drøfting her.

8.1 Innledning

Sentralt i Oslo, øst for Akerselva og litt nedenfor Sinsenkrysset, ligger et støyende og forurenset trafikk-knutepunkt. Derfra stråler det ut gater i alle retninger. En av dem er Christian Michelsens gate. Stedet heter Carl Berners plass.

Det er ingen tilfeldighet at Christian Michelsens gate og Carl Berners plass henger sammen.³ I Norge vet forhåpentlig de fleste hvem Christian Michelsen var, men trolig har tusener eller titusener av Osloborgere jevnlig passert Carl Berners plass uten å reflektere over bakgrunnen for navnet. Man kunne ha tenkt seg at Carl Berner ville bli mer omtalt omkring 7. juni 2005. I noen grad har det skjedd, men fortsatt tror jeg navnet er ganske ukjent for de fleste.

Carl Berner er først og fremst kjent som forfatter av bisetninger. Han var stortingspresident 7. juni 1905 og formulerte Stortingets berømte vedtak den dagen, der bisetningene går for å være det sentrale. Vedtaket begynner slik:

«Da statsrådets samtlige medlemmer har nedlagt sine embeter, da Hans Majestet Kongen har erklært seg ute av stand til å skaffe landet en ny regjering, og da den konstitusjonelle kongemakt således er trådt ut av virksomhet ... »

Deretter følger hovedsetningen, som gir statsminister Christian Michelsen og hans regjering fullmakt til inntil videre å styre landet. Så slår Stortinget i en ny bisetning fast

«at foreningen med Sverige under en konge er oppløst som følge av at Kongen har opphørt å fungere som norsk konge ». ⁴

³Begge navnene ble vedtatt i 1934. Like i nærheten finner vi også Jørgen Løvlands gate, som fikk navn samme år. Løvland var våren 1905 norsk statsminister i Stockholm, altså den fremste av de tre norske statsrådene som ifølge november-grunnloven § 15 alltid skulle følge Kongen. (Grunnloven av 17. mai 1814 ble revidert i november samme år i samband med unionen med Sverige. Den reviderte versjonen blir kalt "november-grunnloven".) Etter unionsoppløsningen ble Løvland utenriksminister, som var en nyopprettet stilling, siden utenriksvesenet innen unionen var felles med Sverige.

⁴I hovedteksten har jeg modernisert rettskrivningen i 7. juni-vedtaket. Det lyder i sin helhet slik i original språkform (sitert etter *Forhandlinger i Stortinget (1904/1905)* side 2544 andre spalte):

«Da statsraadets samtlige medlemmer har nedlagt sine embeder, da Hans Majestet kongen har erklæret sig ude af stand til [at] skaffe landet en ny regjering, og da den konstitutionelle kongemagt saaledes er traadt ud af virksomhed, bemyndiger Stortinget medlemmerne af det idag aftraadte statsraad til indtil videre som den norske regjering at udøve den kongen tillagte myndighed i overensstemmelse med Norges riges grundlov og gjældende love - med de ændringer, som nødvendiggiøres derved, at foreningen med Sverige under en konge er opløst som følge af, at kongen har ophørt at fungere som norsk konge. »

8.2 Bør vi feire unionsoppløsningen 7. juni?

Bør vi overhodet *feire* unionsoppløsningen? De festlighetene som blir arrangert i 2005, heter offisielt “hundreårsmarkeringen”. Jeg har lagt merke til at bruken av ordet “markere” i stedet for “feire” er blitt utsatt for en viss latterliggjøring, men det ville sikkert ha møtt sterk kritikk om man hadde tillatt seg å si “feire”. Jeg tar ikke standpunkt til hvilket ord som bør brukes om hundreårsminnet, men det er knapt tvil om at et overveldende flertall i Norge, og sikkert også mange i Sverige, mot slutten av 1905 gledet seg over at unionen ikke lenger eksisterte.

I stedet legger jeg vekt på et annet ledd i setningen. Bør vi feire unionsoppløsningen 7. juni? Her er mitt svar et klart nei.

Helt siden 1905 har den allmenne oppfatningen i Norge vært at unionen *ble oppløst* 7. juni. Dette ble terpet inn i oss på skolen, og formuleringen i stortingsvedtaket tar det nærmest for gitt at slik var det. Stortinget avsatte Kongen og oppløste unionen i en bisetning, som det ofte blir sagt. Er dette en korrekt forståelse av det som skjedde i 1905?

For å hevde at unionen ble oppløst 7. juni, må man forutsette at Norge ikke er bundet av sine internasjonale forpliktelser, altså at vi kan følge avtaler så lenge vi regner det å være i vår egen interesse, men gi blaffen i dem om det skulle passe oss. Blant stormakter har dette ikke vært en uvanlig holdning, både før og etter 1905. Dessverre fins det også i dag land som opptrer slik. Vi i Norge bør ikke gjøre eller si noe som støtter denne holdningen.

Dersom stortingsvedtaket 7. juni 1905 var ment som en beslutning om å oppløse unionen, var det ikke bare folkerettslig ulovlig, altså i strid med unionsavtalen mellom Sverige og Norge, Riksakten av 1815. Det var også statsrettslig ulovlig, altså i strid med Norges grunnlov. Stortinget kan ikke avsette Kongen, verken i hoved- eller bisetninger.

Riktignok ble det fra norsk side hevdet at det var Kongen som hadde brutt spillereglene. I så fall ble unionen ikke oppløst 7. juni, men 27. mai, da Kongen erklærte seg ute av stand til å skaffe landet ny regjering. I den politiske situasjonen i 1905 kunne det være naturlig å argumentere med at Kongen ikke oppfylte de kravene Grunnloven stilte, men etter mitt syn holder ikke argumentasjonen mål når man ser den på avstand. Jeg går ikke nærmere inn på dette.⁵

8.3 Vår holdning til andres uavhengighet

I 1990 erklærte de baltiske land seg ensidig uavhengige av Sovjetunionen. De fleste vestlige land, deriblant Norge, anerkjente dem ikke som selvstendige stater på det tidspunktet. Året etter, men før Sovjetunionen gikk fullstendig i oppløsning, ble det inngått avtale om selvstendighet for Estland, Latvia og Litauen, og de ble internasjonalt anerkjent. Etter mitt syn var det riktig av Norge og andre vestlige land

⁵For videre drøfting av spørsmålet kan jeg vise til artikkelen “Var 7. juni-beslutningen revolusjonær?”, publisert på Nasjonalbibliotekets internett-sider, se http://www.nb.no/baser/1905/tema_7juni.html

å vente med anerkjennelsen. Om vi sammenlikner med det som skjedde på Balkan omtrent samtidig, der Slovenia og Kroatia ble anerkjent “hals over hode” av Vesten straks de erklærte seg selvstendige, kan det til og med hevdes at tilbakeholdenheten bidro til at de baltiske land ble selvstendige uten omfattende kamper og krigshandlinger. Dessverre unngikk man ikke helt tap av menneskeliv, men i forhold til blodbadet på Balkan gikk det fredelig for seg.

Dersom det skal være sammenheng i våre holdninger, kan vi ikke hevde at unionen mellom Sverige og Norge ble oppløst 7. juni 1905, og samtidig benekte at Estland, Latvia og Litauen ble selvstendige i 1990.

8.4 Hva skjedde og hva skjedde ikke 7. juni 1905?

Konklusjonen er at det tradisjonelle norske standpunktet om at unionen mellom Sverige og Norge ble oppløst 7. juni 1905, bygger på nasjonalsjåvinistiske oppfatninger og mangel på respekt for avtaler og forpliktelser. Det er sannelig på tide at slike holdninger blir rykket opp med rot!

En annen påstand man ofte hører, er at Norge ble en selvstendig stat 7. juni 1905. Begrepet “selvstendig” er ikke entydig, og det kan nok forsvares å si at Norge ble selvstendig da landet i 1905 fikk eget utenriksvesen og ble internasjonalt anerkjent (men i så fall inntrådte selvstendigheten 26. oktober og ikke 7. juni, se nedenfor). Etter mitt syn er det likevel mer naturlig å si at Norge ble selvstendig i 1814. Det dansk/norske monarkiet var en helstat, der det ikke var grunnlag for å hevde at Norge var selvstendig. Fra 1814 hadde Norge alle institusjoner som karakteriserer en selvstendig stat, selv om det felles utenriksvesenet innen unionen hindret internasjonal anerkjennelse.⁶

Dette betyr ikke at 7. juni-vedtaket ikke var viktig. Uansett lovlighet virket det i praksis, i hvert fall internrettslig. All sivil, geistlig og militær øvrighet i Norge fulgte fra 7. juni 1905 ordrer fra regjeringen Michelsen, ikke fra kong Oscar II. Allerede søndag 11. juni ba man i norske kirker ikke lenger for Kongen og hans hus, men for vårt lands regjering.

Trass i ordlyden behøver ikke vedtaket oppfattes som at Stortinget mente å ha rett til ensidig å oppløse unionen.⁷ Fornuftig fortolket var vedtaket verken ulovlig eller sjåvinistisk, men en viktig begivenhet i norsk historie. Det ledet til at siste rest av personlig kongemakt forsvant og var dermed et ytterligere skritt på veien mot fullverdig demokrati. Altså er det god grunn til å feire 7. juni-vedtaket.

⁶November-grunnloven slo i § 1 fast at Norge er et “selvstændigt ... Rige, forenet med Sverige under een Konge”. En slik formulering kan være en ren programerklæring som dekker over at virkeligheten nærmest er motsatt, men i dette tilfellet mener jeg altså at det uttrykte en realitet.

⁷Det faktum at man innlot seg på forhandlinger om oppløsning av unionen, kan oppfattes som at Stortinget ikke egentlig mente at den allerede var oppløst 7. juni. På den andre siden skal man være forsiktig med å trekke slutninger fra villighet til å forhandle. Selv om jeg ikke vet om det forholdt seg slik, er det fullt mulig at den svenske delegasjonen oppfattet forhandlingene som å gjelde hvorvidt unionen skulle oppløses og i så fall hvordan, mens den norske mente det bare dreide seg om hvordan man skulle avvikle restene av en allerede oppløst union. Konstruktiv uklarhet kan ha sin verdi, og insistering på klarhet og konsistens kan hindre fredelige løsninger som ellers hadde vært mulige.

Norges Bank har gitt ut en serie minnemynter i anledning unionsoppløsningen. I den sammenhengen heter det:

«Det siste partet i Norges Banks minnemyntserie utgis 7. juni 2005, på hundreårsdagen for Stortingets vedtak som førte til oppløsningen av unionen med Sverige i 1905.»⁸

Det var nettopp det som skjedde 7. juni 1905. Unionen ble ikke oppløst, men det ble truffet et vedtak som vi i etterhånd kan si ledet fram mot oppløsningen.

8.5 Ensiktig uavhengighetserklæring eller forhandlinger og avtale?

Det kan ikke utelukkes at en ensiktig uavhengighetserklæring kan være berettiget og bør aksepteres, selv om den etter gjeldende rett er ulovlig. Det vil gjelde dersom en undertrykt befolkning står overfor en urokkelig imperialist som avviser ethvert forsøk på å endre tingenes tilstand gjennom forhandlinger.

Dette var langt fra situasjonen for Norge i 1905. For det første er det helt urimelig å omtale Norge som “undertrykt”. For det andre var man fra svensk side villig til å forhandle om avvikling av unionen. Forhandlingene fant sted i Karlstad og ga et resultat som begge parter aksepterte.

Var Sverige og Norge på randen av krig i 1905? Her later det til å være uenighet blant historikere. Uansett er det et faktum at unionen ble oppløst på fredelig vis, uten at et skudd ble avfyrt. Det er all grunn til at vi, Sverige og Norge, kan være stolte av dette. Vi skal ikke nøle med å trekke det fram som et godt eksempel, et forbilde for andre som har kommet eller vil komme i tilsvarende situasjon.

Karlstad-avtalen ble ratifisert 26. oktober, etter at den var godkjent av begge lands nasjonalforsamlinger. Samme dag la Oscar II ned sitt embete som Norges konge. Dette er datoen for unionsoppløsningen. Deretter ble Norge raskt anerkjent av verdens ledende nasjoner.⁹ Dersom hundreårsdagen for unionsoppløsningen skal feires, burde det altså skje 26. oktober 2005.

8.6 Betydningen av antall parter i unionen

En politisk union av to parter er et problematisk fenomen. Når det er minst tre parter, kan det være vekslende flertall i saker der det er uenighet. I så fall kommer ingen permanent i mindretall, og alle føler kanskje at de alt i alt har fordel av unionen. Med to parter er vekslende flertall knapt mulig. I den grad det fins felles institusjoner, må man dessuten regne med evig strid om de skal være basert på likeverdighet mellom partene eller om partenes størrelse skal spille en rolle for representasjonen.

⁸Kopiert fra Norges Banks internett-sider, se

<http://www.norges-bank.no/front/pressemelding/no/2005/2005-06-02T13-25-46.fgen.html>

⁹Det skjedde før det var avklart om Norge ville bli monarki eller republikk. Grunnloven slo riktignok fast at Norges statsform var arvelig monarkisk, men diskusjonen om statsformen var en levende realitet i oktober 1905. Spørsmålet ble endelig avklart ved folkeavstemningen 12. og 13. november.

I nyere europeisk historie har vi sett at Tsjekkoslovakia ikke klarte å holde sammen. Språkskillet i Belgia har ført til at flere og flere funksjoner er overført fra staten til regionene. Lett overdrevet sier man at det belgierne i dag har felles, er kongen og fotballandslaget. Staten Belgia har ikke opphørt å eksistere, men den blir etter hvert tømt for funksjoner.¹⁰

8.7 Hvorfor varte den svensk/norske unionen så lenge?

Unionen mellom Sverige og Norge varte i mer enn 90 år, trass i at den besto av to parter og etter resonnementet ovenfor skulle være svak og sårbar. Jeg tror det først og fremst skyldes at unionen var så “tynn”. De to landene var praktisk talt uavhengige, og veldig få saker skulle avgjøres på unionsnivå.

Kongehuset og utenriksvesenet var felles. Kongen opptrådte bare i spesielle tilfeller som unionskonge. Sveriges konge og Norges konge var samme person, men to forskjellige institusjoner, som opererte uavhengig av hverandre og til dels etter ulike regler, som bestemt i de to landenes grunnlover.

Hver av unionspartnerne hadde sitt parlament, sin regjering og sitt rettsvesen, samt andre offentlige institusjoner. Det fantes ikke tilsvarende institusjoner på unionsnivå, bortsett fra det såkalte “ministerielle statsråd” for utenriksaker. På 1860-tallet ble det riktignok fremmet forslag om et unionsparlament, noe som utvilsomt ville ha styrket unionen, men unionsparlamentet skulle ha sterkt begrenset myndighet og på ingen måte erstatte de nasjonale parlamentene.

Sverige og Norge hadde til og med hver sin hær og hver sin krigsmarine. I fredstid hadde Kongen bare en meget begrenset rett til å føre tropper fra det ene landet inn i det andre for felles øvelser.¹¹

Det var uttrykkelig bestemt at Norge skulle ha sin egen sentralbank og sitt eget pengevesen.¹² De to landenes selvstendighet på dette området blir også illustrert av at den skandinaviske myntunionen i første omgang var en avtale mellom Danmark og Sverige, som Norge først sluttet seg til etter at den hadde virket et par år.¹³ Det økonomiske samarbeidet mellom Sverige og Norge var først og fremst regulert av det som het mellomriksloven, en slags frihandelsavtale eller tollunion. Den eksisterte i litt ulike versjoner gjennom mesteparten av 1800-tallet og var prinsipielt uavhengig av den politiske unionen. Den ble sagt opp fra svensk side i 1895.

Formelt var de to landene i unionen likestilt. Fra 1814 var det riktignok en asymmetri ved at Kongen kunne utnevne en svenske til stattholder i Norge. Siste gang en svenske fungerte i denne stillingen var i 1829, og i 1873 ble embetet avskaffet.¹⁴

¹⁰Strengt tatt er det tre språkgrupper i Belgia, siden tysk også er offisielt språk, i tillegg til nederlandsk og fransk. Den tysktalende befolkningen er for liten til å ha reell betydning, så i praksis er Belgia språklig sett en union av to parter.

¹¹November-grunnloven § 25 andre ledd.

¹²November-grunnloven § 110. Etter 1905 ble bestemmelsen betraktet som unødvendig, og den falt bort da man i 1911 trengte paragrafnummeret til et annet formål. I dag står det ingen ting om Norges Bank i Grunnloven. Det går ikke en gang fram at det skal finnes en sentralbank. Pengevesenet er bare nevnt ett sted, nemlig i § 75 punkt c, der det heter: “Det tilkommer Stortinget ... at føre Opsyn over Rigets Pengevæsen.”

¹³Se Lars Jonungs omtale av dette ovenfor i avsnitt 5.1 (side 82).

¹⁴Kongen og kongefamilien bodde for det meste i Sverige, og de følte seg sikkert som svensker (bortsett fra Karl Johan og

Da unionen brøt sammen, var den umiddelbare årsaken ikke konflikt mellom Sverige og Norge, men mellom to *norske* konstitusjonelle organer, Stortinget og Kongen. Det er ingen tvil om at det bak formalitetene lå motsetninger mellom de to landene, men saken kom på spissen i form av strid mellom på den ene siden Stortinget og Norges regjering, og på den andre siden Oscar II i egenskap av Norges konge. Svenske institusjoner kom først inn i bildet da man begynte forhandlinger om avvikling av unionen.

Jeg tror mange i Norge i dag har overdrevne forestillinger om hvor tett unionen var. Det ser man bl.a. i en del intervjuer der folk er spurt hva de tror ville ha skjedd dersom unionen ikke hadde blitt oppløst i 1905. Sverige og Norge var ikke ett land fra 1814 til 1905 og ville ikke ha blitt det om unionen hadde fortsatt i samme form.

8.8 Kontrafaktiske spekulasjoner

Som en kuriositet kan man forsøke å spekulere over hva som kunne ha skjedd om unionen hadde fortsatt etter 1905, eventuelt modifisert i samsvar med det norske kravet om eget konsulatvesen. Det er vel tvilsomt om slike hypotetiske spørsmål lar seg analysere på seriøst og faglig forsvarlig vis; i alle fall hevder ikke jeg å kunne gjøre det. Likevel klarer jeg ikke å motstå fristelsen til å ta opp to temaer:

Hva hadde skjedd 9. april 1940? Kunne Norge ha vært okkupert og Sverige nøytralt i andre verdenskrig dersom unionen hadde bestått? Selv om de to landene aldri hadde felles militærvesen, er det vanskelig å tenke seg en slik situasjon. Neste spørsmål blir om Tyskland da hadde veket tilbake for å okkupere Norge, eller om både Sverige og Norge, i tillegg til Danmark, hadde blitt overfalt. Det spørsmålet skal jeg ikke forsøke å besvare.

Hvordan hadde det blitt med medlemskap i Den europeiske union? Den svensk/norske unionen som sådan, som verken hadde parlament eller regjering, kunne neppe bli EU-medlem. Sverige kunne bli medlem, og Norge kunne bli medlem, akkurat som i den faktiske situasjonen. Likevel kan man spørre om dagens tilstand, med Sverige innenfor og Norge utenfor EU, hadde vært mulig. Formelt og juridisk er svaret sannsynligvis ja, men noe annet er om det ville ha vært politisk mulig.

Jeg overlater til andre å spekulere videre på disse og andre hypotetiske spørsmål.

kanskje Oscar I, som var oppvokst i Frankrike). I prinsippet var de imidlertid like mye norske som svenske. Den felles utenriksministeren var alltid svensk, men det var sannsynligvis ikke noe i veien for å utnevne en nordmann i stillingen, selv om spørsmålet aldri ble helt avklart og til dels var omstridt.